

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА УПРАВЛІННЯ

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Курс лекцій

КИЇВ – 2006

УДК 316(09)(075.8)

ББК 60.51. Я73

Я 76

Ярошенко А. О. Історія соціології: Курс лекцій / За ред. проф. В. П. Беха. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 213 с.

У цьому посібнику розглядаються головні принципи історії соціології; аналізуються ключові ідеї, із яких сформувалась соціологія і завдяки яким передісторія цієї дисципліни перетворилась в її історію; подані інтелектуальні портрети деяких класиків соціологічної думки (О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, М. Вебера, Т. Парсонса, П. Сорокіна і т. д.).

Видання відповідає загальній програмі курсу історії соціології та адресовано викладачам, студентам і аспірантам вищих навчальних закладів, рівно як і широкому колу читачів.

Рецензенти: *А. О. Ручка*, доктор філософських наук, професор;
І. М. Ковчина, кандидат педагогічних наук, доцент

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної роботи та управління
(протокол № від 25 січня 2006 р.)*

© Ярошенко А. О., 2006

© НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006

ПЕРЕДМОВА

Серед багаточисельних суспільствознавчих дисциплін соціологія – одна із самих молодих областей знання. Вона сформувалась як наука до середини XIX ст. І в самому цьому факті проявила себе вища раціональність історичного процесу, яка досягла стадії наукового самопізнання і саморегулювання. Серед інших суспільствознавчих наук – історії, філософії, права, політекономії – саме соціологія поставила перед собою за мету синтезувати знання про реальні процеси, що розкриваються в суспільстві, причому ці знання призначались для активного впливу на всі сторони життя суспільства.

Історичний досвід людства досяг того рівня, на якому стало можливим і, більш того, необхідним осмислення процесів, що відбуваються в суспільстві, але не в „абстракції”, не метафізично, а з використанням раціональних методів, що ґрунтуються як на експериментальній методології природних наук, так і на знаннях, що напрацьовані в контексті розвитку наук про культуру, звернених до проблем реальних людей.

В історичному плані можна сказати, що наступні соціологічні теорії далеко не завжди відмінюють в своєму розвитку попередні, але попередньо набуті знання соціальної реальності, особливо в його видатних проявах, зберігаються як діюче та присутнє в сучасних теоретичних дослідженнях. Відбувається своєрідний процес на-

копичення потенціалу соціального знання. Це зайвий раз підкреслює значимість історії соціології не тільки як історії розвитку думки, але і як розвитку теорії аж до її сучасних досягнень. Ні один сучасний творець соціологічних теорій не може творити поза контекстом вчень О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, М. Вебера та ін. При цьому мова йде не про “ілюстративне” цитування класичних джерел, а про пряме співвідношення сучасних ідей в соціології з ідеями перелічених соціальних мислителів. В цьому смислі соціологи-класики XIX – початку XX ст. стають нашими сучасниками, в чому немає ніякого перебільшення.

Кожен соціолог, який претендує в наші дні на високий професіоналізм в своїй області діяльності, зобов'язаний володіти не просто історико-соціологічною ерудицією, але і глибоко особистісним, осмисленим відношенням до історичного шляху розвитку своєї дисципліни, вільно орієнтуватися в різних напрямках соціологічної думки, біографіях класиків соціології та їх творах. Все це в свою чергу навчає нас культурі соціологічного мислення, принципам формування соціологічного знання та уміння використовувати все це на користь суспільства.

РОЗДІЛ 1

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

- 1. Місце і значення соціології в системі сучасних наук.*
- 2. Об'єкт, предмет, закони і категорії соціології.*
- 3. Рівні дослідження: макро- та мікросоціологія.*
- 4. Структура і функції соціології.*

В сучасному світі існує велика кількість різних наук. Наука стає практичним перетворювачем світу. Без неї не можливий успішний розвиток жодної сфери людського життя. З якого б боку ми не підійшли до оцінки науки – оптимістичного чи песимістичного, зрозуміло одне – науці належить визначити образ майбутнього людства.

Наука – багатогранне суспільне явище, її можна розглядати під різним кутом зору:

- як сукупність знань про світ;
- як основу світогляду;
- як форму суспільної свідомості;
- як форму відображення світу у свідомості;
- як елемент духовної культури.

Залежно від сфери дослідницьких інтересів сучасні наукові дисципліни можна поділити на чотири групи: а) природничі; б) технічні; в) гуманітарні; г) соціальні.

Якщо природничі науки зосереджуються на розкритті таємниць природи, технічні – на пошуку нових можливостей техніки, гуманітарні – на заглибленні у світ самої людини, то со-

ціальні – вивчають сумісне життя в суспільстві.

Кожна з соціальних наук (крім соціології) займається якоюсь окремою сферою суспільного життя. Наприклад, економіка досліджує господарське життя (виробництво, послуги, розподіл, споживання тощо), політологія – сферу політики, історія – процес розвитку суспільства, педагогіка – проблеми навчання і виховання.

Соціологія (від лат. *societas* – суспільство і грецьк. *logos* – слово, поняття, вчення) вивчає суспільство в цілому, все соціальне (суспільне) життя людей, їх спілкування та взаємодію.

Отже, соціологія – це наука про суспільство як єдину цілісну соціальну систему. Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому, що вона вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на формування людини, на її свідомість і поведінку.

Своєрідність соціології як самостійної науки серед інших суспільних наук полягає у вивченні суспільства, його функціонування та розвитку під специфічним кутом зору – через призму соціальних явищ, процесів, відношень, що складають головний зміст соціальної реальності – соціуму як об'єкта соціології. Це полягає перш за все в тому, що вони носять комплексний характер і не зводяться до відношень тільки економічних, тільки політичних чи духовних. Вони по своєму проявляються у всіх сферах суспільного життя і включають в себе так чи інакше соціально-економічний, соціально-політичний, соціально-духовний та соціально-культурний зміст. Саме тому, особистість, клас, нація, демографічна чи професійна група завжди і одночасно є носіями, суб'єктами всієї сукупності суспільних відносин. Таке розуміння соціального і соціальних відношень дозволяє вірно уявити, яким чином соціологія, вивчаючи суспільство як ціле, не підміняє і не поглинає інші суспільні науки, маючи свій, специфічний об'єкт і предмет дослідження. Соціологія вивчає не все і вся в суспільстві, а тільки соціальну сферу його функціонування і розвитку.

Об'єкт соціології – те, на що направлена соціологічна увага і дослідження. Але це не просто суспільство, чи деяка сукупність суспільних відносин людей. По-перше, це все сучасне суспільство. По-друге, частково це і минуле суспільство, оскільки необхідні історичні порівняння для кращого розуміння сучасності. По-третє, і це особливо важливо, об'єктом соціології виступає інформація про суспільство: об'єктивна і суб'єктивна, первинна і вторинна, зібрана за допомогою самих різноманітних методів, на основі різних джерел.

Головними інформаційними об'єктами соціології виступають: демографічний (сукупність моделей народжуваності, смертності, міграції населення); психологічний (сукупність установок і методів поведінки людей); спільнісний (інформація про класи, групи, прошарки, організації); „стосунковий” (відомості про взаємодію людей, груп, обумовленням їх соціальних ролей та займаючими позиціями); культурологічний (пов'язаний з поведінкою людей, обумовлений нормами і цінностями життя і культури).

Отже, соціальна реальність, що виражається в сукупності інформації про неї, соціальні фактори утворюють об'єкти соціології. Вони не відділені від предмета. Предмет – частина об'єкта, він „виростає” із нього, є сукупністю змістовних вузлових проблем. Скажімо, суспільство як цілісність – об'єкт соціології. Вивчення його як органічної системи – предмет. Функціонування суспільства є об'єктом соціологічної науки, а дослідження механізму функціонування складає предмет.

Відповідно вимальовується поняття предмету соціології як науки про сучасне суспільство як цілісну систему, тенденції її функціонування та змін, науку про становлення та динаміку соціальних спільнот, інститутів та організацій, взаємодії між особистістю і спільнотами, науку про осмислені соціальні дії людей, соціальні процеси та масову поведінку. Відповідно, головне питання соціології можна сформулювати так: що є суспільство як функціонуюча структурна цілісність? Відповідаючи

на нього, ми говоримо, що це взаємодія соціальних спільнот, особистостей, соціальних процесів, поведінки людей. Ми даємо саме загальне визначення предметної області соціології, яке є лейтмотивом різних концепцій відносно природи соціологічного знання.

Визначення сутності і специфіки соціології як науки пов'язано з визначенням категорій і законів науки. Найбільш загальною, широкою по змісту категорією соціології є поняття „соціальне”, яке включає в себе такі ж достатньо широкі поняття, як „соціальна система”, „соціальна структура”, „соціальний інститут”, „соціальна організація”, „соціальна група”, „соціальна дія” та ін. Кожне з них, в свою чергу передбачає виділення цілого ряду інших дуже важливих, хоч і менш загальних категорій. Так, категорія „соціальна група” пов'язана з такими поняттями, як „клас”, „соціальний прошарок”, „народ”, „нація”, „сім'я” та інші, а категорія „соціальна дія” – з поняттями „соціальний інтерес”, „соціальна мета”, „соціальна норма”, „соціальна цінність” і т. д. До числа найважливіших категорій соціології відносяться і поняття „соціальна рівність (чи нерівність)”, „соціальна несправедливість”, „соціальна свобода” та ін.

Якщо категорії соціології відображають ті чи інші суттєві сторони, властивості об'єкту цієї науки, то закони соціології відображають глибинні, сутнісні, необхідні зв'язки між ними.

Класифікація законів в соціології може бути проведена по різним основам. По ступеню спільності ці закони можуть бути розподілені на загальні, тобто, що визначають розвиток суспільства, соціуму, соціальної системи як цілого, і специфічні, тобто характерні для окремого елемента соціальної системи, частини суспільства. По характеру, способу проявлення соціальні закони поділяються на динамічні і статистичні. Перші виражають жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій в конкретних умовах і визначають напрям, фактори і форми соціальних змін. Другі – детермінують соціальні явища не жорстко, а з відповідною ступінню вірогідності; вони відо-

бражають головні напрямки і тенденції соціальних змін в рамках збереження даного соціального цілого.

Соціологічне значення неоднорідне і має свою достатньо складну, багаторівневу структуру, обумовлену перш за все різницею ресурсів і рівнів вивчення соціальних явищ і процесів. Так, наприклад, соціологія досліджує явища і процеси на рівні всього суспільства в цілому, на рівні більш чи менш широких соціальних спільнот та їх взаємодій, на рівні особистості й між-особистісних взаємодій. Таким чином, це дає об'єктивну основу для підрозділу соціологічної науки на такі складові частини: а) загальнотеоретичну соціологію як макросоціологічне дослідження, направлене на виявлення загальних закономірностей функціонування і розвитку соціуму як цілого; б) соціологію середнього рівня як дослідження меншого ступеня спільності, направлену на вивчення закономірностей і взаємодії окремих структурних частин соціальної системи, тобто власні, спеціальні соціологічні теорії, включаючи галузеві соціології (наприклад, соціологія соціальних груп, соціологія міста, соціологія села, етносоціологія, економічна соціологія, соціологія освіти, соціологія політики, соціологія права, соціологія пропаганди, соціологія сім'ї, соціологія культури, соціологія праці та ін.); в) мікросоціологію, що вивчає соціальні явища і процеси крізь призму дії і взаємодії людей, їх поведінку. В такій структурі соціологічного знання знаходить своє відображення співвідношення загального, особливого і одиничного.

В структурі соціологічного знання особливе місце займає метасоціологія, об'єктом вивчення якої є не соціальна реальність, як така і не спосіб отримання соціологічного знання, а наука соціологія, тобто саме соціологічне знання. Один із головних принципів структурування соціологічного знання є співвідношення теорії різного рівня, загального і галузевого знання.

Головними рівнями соціологічного знання являється макро- і мікросоціологія, теоретичний і емпіричний, фундаментальний і прикладний. Вони розрізняються, як мінімум, по трьох

основах: широті охопту вивчаючих явищ, орієнтації соціології, ступеня узагальнення вивчаючого матеріалу. В зв'язку з наявністю протиріч і навіть „прірви” між головними рівнями соціологічного знання була зроблена спроба подолати розрив в вигляді теорії „середнього рангу” чи „середнього рівня” (Р. Мертон). У відповідності з нею існують три рівні соціологічного знання: широкі соціологічні теорії, теорії середнього рангу, малі робочі гіпотези, що виникають в повсякденних дослідженнях.

Соціологічне знання, включає системний аналіз, загальнонаукові методи, кількісні оцінки, може розглядатися як відносно точне і жорстке. Але, оскільки об'єкти соціології – соціальні спільноти – відрізняються в своїй поведінці значними флуктуаціями, це знання не може бути таким же точним, як у природничих науках. Не дивлячись на те, що воно має справу з вивченням суб'єктивних думок людей, прагне до об'єктивності, яка визначається не тільки вживаними методами дослідження, але і рядом інших факторів: неупередженою і незалежною позицією соціолога, публічним характером його діяльності, критичним аналізом представлених матеріалів з боку колег. Соціологічне знання базується на фактуальній основі, яка виявляється достатньо хиткою, якщо отримані соціальні факти не можуть бути повною мірою достовірними і надійними. Соціальний факт реєструється соціологом або як онтологічний, або – будучи включеним в соціологічне знання – як гносеологічний. В останньому випадку він стає фактом соціології, втрачаючи свій онтологічний статус.

Різноманітність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує. Функції (виконання, призначення) соціологічної науки ззовні такі самі, як і в інших суспільних науках, але їх зміст у кожній науці свій.

1. Пізнавальна функція полягає в наданні наукою соціологією нових знань про різні сфери соціального життя, про те-

нденції суспільного розвитку.

2. Прикладна (практична) функція полягає в тому, що соціологічна наука не тільки пізнає соціальну реальність, але і володіє управлінським потенціалом.

Реалізація теоретико-пізнавальної функції дозволяє соціології розширити і конкретизувати знання про сутність суспільства, його структуру, закономірності, основні напрями і тенденції, шляхи, форми і механізми його функціонування і розвитку. Збагачення наукового соціологічного знання відбувається як на основі внутрішнього вдосконалення теоретичної соціології, так і в результаті динамічного розвитку самого об'єкту пізнання цієї науки – соціальної діяльності. І тут особлива роль належить емпіричній соціології і спеціальним соціологічним теоріям, що дають глибоке системне віддзеркалення сутності і закономірності розвитку суспільства. Прикладна (практична) функція соціології полягає в тому, що наука не тільки пізнає соціальну реальність але і виробляє пропозицію для управлінців всіх рівнів в умовах вдосконалення соціальної політики, для раціонального управління суспільством.

3. Функція соціального контролю дозволяє зняти соціальну напругу і кризу в суспільстві, інформуючи владні структури про посилення діяльності соціального контролю над процесами в суспільстві.

4. Ідеологічна функція полягає в тому, що дані соціології (знання) використовуються для вироблення певного менталітету, ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки, іміджів. Соціологічне знання може служити засобом маніпулювання свідомістю і поведінкою людей, або дані отримані соціологами можуть бути засобом досягнення суспільного консенсусу.

5. Прогностична (футурологічна) функція соціології полягає в здатності виробляти прогнози щодо розвитку соціальних процесів в майбутньому.

Таким чином, можна сказати, що соціологія є наукою про сучасне суспільство як цілісну систему, тенденції її функціону-

вання і змін, наукою про становлення і динаміку соціальних спільностей, інститутів, організацій, взаємодій між особою і спільностями, наукою про осмислені соціальні дії людей, процеси і масову поведінку.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. В чому полягає специфіка соціології як науки?
2. Проаналізуйте головні поняття, що складають предмет соціології?
3. Яке пізнавальне і практичне призначення соціології?

Література до розділу

1. Аберкомби Н. *Социологический словарь: Пер. с англ.* / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: под ред. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004. – 620 с.
2. Арон Р. *Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з фр.* / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Бергер П. Л. *Приглашение в социологию.* – М., 1996.
4. Вебер М. *Основные социологические понятия. Избр. произведения.* – М., 1990
5. Кравченко А. И. *Основы социологии.* – М., 1997.
6. Маковецький А. М. *Соціологія.* – Чернівці, 2000.
7. *Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. П. Горлача.* – Х., 1996.
8. *Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка.* – К., 2002.
9. *Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Печі.* – К.-Львів, 2002.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

- 1. Витоки історії соціологічних знань.*
- 2. Етапи еволюції історії соціології.*
- 3. Теорії сучасної соціології.*

Будь-яке знання людини про себе, суспільство, навколишній світ проходить багато етапів – періоди виникнення, становлення і розвитку. Соціологія – специфічна галузь знань, наука про суспільство, суспільні відносини проходить такі ж періоди. Кожному етапу, періоду розвитку властиві специфічні особливості, що характеризують, з одного боку, рівень знань про суспільство, суспільство про себе, навколишній світ, а з іншого, – здібності, можливості людини проникнути в таємницю суспільних явищ, пізнати їх. Багато галузей знань про суспільство, взаємозв'язок суспільства з природою під впливом об'єктивних умов і потреб буття з'явилися на ранніх стадіях існування людини і суспільства та порівняно швидко перетворилися на науки (математика, філософія, історія та ін.), що налічують у віковому календарі вже цілі тисячоліття. Але існують і порівняно молоді науки, які ті ж тисячоліття накопичували необхідні специфічні знання і в процесі діяльності людського розуму, перетворювалися на системи знань, навчань зі своїми законами, поняттями, методами пізнання і об'єктивно необхідними суспі-

льству функціями молодих наук. Історія молодих наук порівняно коротка, хоча їх передісторія починається практично разом з появою здатності людей до осмислення навколишнього світу і свого місця в ньому. Такою наукою і є соціологія.

Про виникнення, основні етапи розвитку та історичні форми, напрями знань про суспільство, суспільні відносини й відносини між людьми – соціальні спільності, прошарки та особистості розповідає наука – історія соціології, що вивчає суспільство і що виділяється з різноманіття людського досвіду, набуваючи форми емпірично обґрунтованої наукової теорії.

Витоки історії соціологічних знань сягають сивої давнини, коли з'являється уявлення про суспільство, виникають ідеї і формуються теорії про суспільне життя, суспільство, про внутрішні його процеси, розвиток, про людську культуру. Саме, на ґрунті виникаючих стародавніх поглядів, ідей, вчень про суспільство поступово нагромаджуються знання про суспільне життя, формуються ідеї, теорії права, моралі, сім'ї, держави і самого суспільства.

Абсолютно очевидно, що природа, створюючи людину, не ставила перед ним якусь мету, не приписувала йому якінебудь функції. Людина сама шукала значення свого життя, що зводилося до самого життя, до збереження себе як представника роду людського, підкоряючись інстинкту самозбереження. І лише після того, як із збирача дарів природи людина перетворилася в землероба і скотаря, вона почала переосмислювати своє соціальне призначення. В процесі трудової діяльності людина все більше і більше віддалялася від тваринного світу і набувала все більш досконалих властивостей розумової діяльності. Колективність, що сформувалася, дозволила людині не тільки зберегтися як біологічному виду, але і створити основу для перетворення в людину соціальну вже в первісному суспільстві. В процесі поступово-

го вдосконалення продуктивності праці відбувається економічне звільнення частини суспільства, яка ще мало чисельна та існувала за рахунок найжорстокішої експлуатації і повної неволі безпосереднього виробника.

В епоху рабовласництва відбувається якісна зміна відносин власності, що обмежує можливість організації праці в більш широких масштабах. Епоха рабовласництва створила можливість виділитися в певний шар рабовласникам. Нагромаджуються багатства, що зосереджуються в руках племінних вождів, старійшин, знаті, рабовласників. Виникає і формується держава. В господарсько-економічне життя суспільства втручається політика. Управління соціальними процесами стало невід'ємною частиною суспільного життя. Соціальне управління перетворилося на інструмент, за допомогою якого, досягаючи в процесі виробництва вдосконалення знарядь праці і розвитку, певний ступінь соціально-економічного життя утворює державу зі всіма атрибутами життєдіяльності суспільства людей. Діяльність держави направлена на збереження привілейованого положення пануючих соціальних прошарків – рабовласників. Роль рабовласницького ступеня соціально-економічної спільності не обмежувалася тільки реалізацією можливостей, закладених попередньою первісно-громадською сферою життя. Рабовласництво створило передумови самовдосконалення не тільки більш широкому колу заможних, але і вперше незаможним – землеробам, скотарям виноградарям і т. п. Правда, всього лише в продуктивності праці. Але і це вже прогрес. Такий соціальний прогрес визначався не довільно, а досягнутим рівнем продуктивності праці. Праця стає достатньо продуктивною, щоб відмовитися від жорсткої форми експлуатації – рабства, але недостатньо продуктивною, щоб надати особисту свободу землеробам, скотарям і т. п.

Історична місія феодалізму складніша, але не у використанні створених рабовласництвом передумов, а в підготовці

переходу до потенційно нового типу виробництва, хоча і такого, що спирається на приватну власність. Роста потреба в розширенні торгівлі, обміну різними товарами і т. п. Зароджувалися і ставали капіталістичні відносини – відносини ринку. Феодалізм створив продуктивну, соціальну силу суспільства – найманих робітників, вільних від засобів виробництва. Зруйновані різновиди приватної власності: неповна власність феодала на безпосереднього товаровиробника і його власність на засоби виробництва. Кріпосний, що став особисто вільним, але без засобів виробництва, без коштів для існування, вимушений продавати здібність до праці. Соціальна спільність, що народжується, буржуазія, стала готова зайняти пануюче положення в суспільстві. Отже, феодалізм створив для буржуазії механізм економічного примусу, важливий головний стимул активізації виробничої діяльності. Феодалізм стає непотрібним. Людство вступає на вищу, в порівнянні з феодалізмом, ступінь соціально-економічних відносин, що тягне за собою формування капіталістичних та соціально-політичних відносин. Під тиском демократичної політичної боротьби буржуазія вимушена допускати трудящих до суспільно-політичного життя. Таким чином, капіталізм крок за кроком, не завжди добровільно, здійснює свою історичну місію, поступово наближає людство до вищого людського ідеалу.

Історія становлення соціологічних знань з античності до сучасності яскраво свідчить про закономірний діалектичний процес визрівання суспільної потреби в соціологічних знаннях. Пізнаючи навколишній світ, людина, перш за все, пізнає самого себе, своє буття, осмислюючи ті явища, які визначали сутність суспільних відносин, їх взаємозв'язки і наслідки. І чим більше посягала людина на досконалі умови життя, тим більше вона потребувала конкретних знань про своє і сусіднє суспільство (общину), про можливість задоволення своїх все зростаючих потреб в процесі різноманітних

відносин в суспільстві і навколишньому світі. Об'єктивні процеси, що привели до виникнення держави, неминуче привели і до формування у правлячих класів і соціальних сил потреб в соціологічних знаннях. По мірі історичного прогресу суспільство удосконалюється, ускладнюються соціальні зв'язки, соціальні дії, відносини між соціальними спільнотами, соціальними структурами, стають більш багатоплановими. В соціальних відносинах, соціальних зв'язках, соціальних діях відображаються не тільки бажання пізнати глибоко минуле і сучасне в суспільному бутті, але і прагнення зорієнтуватися в історичній перспективі. Разом з історичною умовою і вдосконаленням суспільного буття, вдосконаленням соціальних зв'язків, соціальних дій, зростанням потреб в соціологічних знаннях, разом з розширенням об'єкту соціологічного пізнання удосконалювався, ускладнювався і сам предмет пізнання. Суспільна і наукова думка потребувала не тільки відомостей прикладного, господарсько-економічного і політичного характеру, але і проникнення в сутність явищ, що відбуваються, в їх закономірні зв'язки.

Підсумовуючи вищевикладене, можна виділити в історії соціології декілька етапів.

Перший етап охоплює виникнення і становлення соціальних знань про суспільство в Стародавньому світі (міф і епос – як найдавніші форми віддзеркалення дійсності; розвиток емпіричних соціальних досліджень, розвиток історіографії та соціальні й політичні вчення в Стародавній Греції і Стародавньому Римі).

Другий етап охоплює розвиток соціальних знань в епоху середньовіччя (зміна світоглядної системи і форм пізнання. Теософія Августина Блаженного. Соціальні знання та ідеї про суспільство в епоху Відродження. Переписи на Русі. Козацькі реєстри в Україні і т. п. Становлення соціологічних знань: Н. Макіавеллі, Ж. Воден, Т. Гоббс та ін.).

Третій етап: соціальні знання про суспільство і людину

XVII–XVIII ст. Концепції природного права і суспільного договору. Соціологічні концепції Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Четвертий етап: соціологічні знання XIX–XX ст. Наука про людину. Соціологія О. Конта. Інтенсивний розвиток емпіричних соціологічних досліджень. Домінування методологічного напрямку в соціології позитивізму. З кінцівських часів починається так звана академічна соціологія як окрема галузь знань про суспільство. Виникають різні школи: натуралізм, еволюціонізм, органіцизм, соціал-дарвінізм та ін. Кінець XIX – початок XX ст. пов'язаний з гострою кризою натуралізму в соціології, поворот інтересів до проблем соціальної дії і взаємодії, розробка методів „розуміючої” соціології та концепції соціології особистості (М. Вебер, Е. Дюркгейм та ін.).

В цей період почав активно розвиватися психологічний напрям в соціології (А. Уорд, Ф. Гіддінгс, Р. Лебон, Р. Тард, Ч. Кули та ін.), що дозволило зробити новий крок на шляху наближення до конкретних проблем особистості, соціальної групи, суспільства. Саме цьому напрямку соціологія зобов'язана збільшеним інтересом до вивчення внутрішнього світу людини, соціально-психологічних відносин між людьми і спільнотами.

Російська соціологічна думка XIX – початку XX ст. відображала погляди різних соціальних та ідейно-політичних сил – від революційно-демократичних до консервативних. Основними її течіями були: позитивізм (М. М. Ковалевській), релігійний консерватизм (М. Я. Данилевській), психологізм (М. І. Кареев), суб'єктивізм (М. К. Михайловський).

Розвиток соціології в XX ст. пов'язаний, по-перше, із становленням і посиленням емпіричної лінії, по-друге, з прагненням певним чином з'єднати теоретичну і емпіричну соціологію. Хронологічні рамки цього етапу охоплюють, починаючи з 20-х років, пів-століття.

Причини активного розповсюдження емпіризму слід вбачати в розвитку як суспільства, так і самої науки, у виході на новий, більш високий рівень. Емпіричні дослідження в промисловості показали, що соціально-психологічні чинники відіграють значну роль. Крім того, вони відкрили широкі можливості соціології і дали поштовх її активному впровадженню в діяльність фірм. З'явилася потреба в нових кадрах, і американські університети (а потім і європейські) стали енергійно займатися її задоволенням. Виникла потреба в модній і не погано оплачуваній професії соціолога.

Соціологія 70–80-х років характеризується наявністю декількох напрямів (з погляду „класичного аналізу” науки) і парадигм. Маючи на увазі диференціацію соціології по напрямках, виділимо три основних – неомарксизм, неопозитивізм та розуміючу соціологію. До першого віднесемо Франкфуртську школу і радикально-критичну соціологію в США, до другого – структуралізм, структурний функціоналізм, постпозитивізм, неоеволюціонізм, до третього – етнометодологію, символічний інтеракціонізм, феноменологічну соціологію.

Крім цього, слід назвати як особливий напрям – марксизм, представники якого використовують в своїх теоретичних дослідженнях фундаментальні ідеї К. Маркса. Відзначимо, проте, що відношення західної соціології до напрямку марксизму вельми „прохолодне”. Якщо концепцію К. Маркса вважають одним з найзначніших внесків в розвиток соціології ХІХ ст., то його дослідників в ХХ ст. чекає абсолютно інша „доля”. Необхідно довести, що базуючись на марксових ідеях, можна досягти в соціології яких-небудь успіхів.

Новим і важливим є підхід до аналізу сучасного стану соціології, заснованого на парадигмах, що склалися. Поняття „парадигма” було введено в широкий дослідницький обіг Т. Куном, американським філософом та істориком науки, в середині 70-х років і означає певну сукупність фундамента-

льних підстав наукового знання. Парадигма – це початкова концептуальна схема, свого роду модель постановки проблем і її рішення. Іноді під парадигмою розуміють вагомі теорії або групи теорій, а також всіма визнані досягнення в даній області науки. Звідси зрозуміло, що, у зв'язку з наявністю цілого ряду фундаментальних теорій, соціологія виступає як „мультипарадигматична дисципліна”, тобто як наука, що має безліч парадигм.

Досліджуючи її сучасний стан, російський соціолог Г. В. Осипов виділяє декілька парадигм, що базуються на теоріях К. Маркса, Е. Дюркгейма, М. Вебера. Це парадигми соціальних чинників, соціальних дефініцій, соціальної поведінки. До першої Г. В. Осипов відносив структурний функціоналізм і теорію соціальних конфліктів, до другої – символічний інтеракціоналізм і етнометодологію, до третьої – теорію обміну і психологічний редукціонізм.

Деякі інші підходи до визначення парадигм ми зустрічаємо в західній соціологічній літературі. Так, Ф. Гіддінгс, розглядає концепції О. Конта, Е. Дюркгейма, К. Маркса, М. Вебера, стосовно до сучасного стану соціології – функціоналізм і структуралізм, символічний інтеракціонізм, марксизм, теорію конфліктів.

Разом з тим є сенс говорити, не про безліч соціологічних парадигм, а про дві – класичну і сучасну для 80-х років ХХ ст. Що дає підставу для подібної думки? Західні соціологи одноставно стверджують, що у зв'язку з переломним характером сучасної епохи описувати соціальні процеси на рівні поглядів К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгейма вже неможливо. Тому на зміну повинна прийти нова парадигма, що дасть більш повну картину соціальної реальності, уявлення про суспільство, його соціальну структуру і організацію та індивідів.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Охарактеризувати етапи розвитку історії соціології.
2. Чому позитивізм О. Конта став домінувати в соціології I-ої половини XIX ст.?
3. Нові парадигми в західній та вітчизняній соціології.

Література до розділу

1. Аберкомби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004. – 620 с.
2. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з фр. / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Беккер Р., Босков А. Современная социологическая теория. – М., 1961.
4. Історія буржуазної соціології першої половини XX століття. – М., 1979.
5. Кравченко А. И. Основы социологии. – М., 1997.
6. Кукушкина Е. И. Российская социология XIX – начала XX столетия. – М., 1993.
7. Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. П. Горлача. – Х., 1996.
8. Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002.
9. Социология: Г. В. Осипов и др. – М.: Мысль, 1990.

РОЗДІЛ 3

ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ

- 1. Вчення про суспільство в Стародавній Греції.*
- 2. Суспільствознавчі концепції в період середньовіччя та в епоху Відродження.*

Людина і суспільство в стародавній Греції, їх життєві сили, взаємозалежність з природою, непізнаному в світі, могучому космосі стають вперше в європейській соціокультурній традиції об'єктом систематичного осмислення, цілісного соціально-філософського, релігійно-морального аналізу. Відбувається перший етап диференціації європейського соціокультурного пізнання світу, розуміння взаємозв'язку суспільного і природного, суспільного і особистісно-індивідуального.

В період розпаду первіснообщинного устрою і становлення рабовласництва в Європі соціальне мислення з однієї сторони, різко змінюється, відображаючи всі суспільні трансформації, які відбуваються, а з іншої, стимулює ці трансформації. Цей висновок підтверджується вченням більшості відомих нам давньогрецьких мислителів.

Ксенофан Колофонський (VI–V ст. до н. е.) – один із перших матеріалістів і атеїстів, що критикував релігійність, міфологічність та антропоморфічність своїх попередників. Боги, вважав він, є лише в головах людей, їх немає в дійсності. Головним доказом того, що боги – вигадка людей, є їх людиноподібність. Якби бики вірили в богів, вважав Ксенофан, то їх боги

були б бикоподібні.

Заперечуючи реальність богів, він висунув тезу, згідно якої суспільство (Ксенофон мав на увазі сучасний йому соціальний устрій, що змінив первісний комунізм) не можна розуміти як божественне встановлення, а процеси, що в ньому відбуваються, як детерміновані. Суспільство утворюється, на його думку, випадковими взаємозв'язками людей, в ньому не має і не може бути нічого закономірного.

Левкіпп і Демокріт (V–IV ст. до н. е.) вчили тому, що вся дійсність матеріальна, складається із атомів¹ та їх взаємодій. В суспільстві роль атомів відіграють окремі люди. Це вчення свідчило, що суспільство – сутність суми (сукупність) атомів людей, а суспільне життя – частковий випадок природного життя, розуміючої атомістично. На відміну від Ксенофана, атомісти вважали, що суспільне життя детерміноване об'єктивними причинами. „Ні одна річ не виникає без причини, але все виникає на якійсь основі і в силу необхідності”, – сказано в одному із текстів Левкіппа. Тому атомісти були прихильниками визнання і пізнання об'єктивних законів природи і суспільства. Закони суспільства при цьому розуміються як прояв законів природи. Головний закон природи, на їх думку, – взаємопритягання та взаємовідторгнення атомів. В суспільстві він проявляється в вигляді дружби і ворожості, що передбачає суспільну поведінку людей.

Сократ (469-399 рр. до н. е.) – великий мислитель древності, який поклав початок філософському ідеалізму і створив оригінальне вчення про суспільство, назване ним „Макросантропос”. Цей термін Сократа в буквальному перекладі означає „Велика людина”.

На відміну від Ксенофана і атомістів, Сократ не насміхався над релігійністю і міфотворчістю попередників. Особливо

¹ Атоми, уявлялись як малі та ті, що знаходяться в постійному русі матеріальні частинки, неподільні на інші складові, ніким не створені та незнищені.

високо він відзивався про антропоморфізм древніх людей, оцінюючи його методом пізнання суспільства. Підкреслюючи евристичну цінність уподібнення суспільства людині, осмислення суспільства як „великої людини”, Сократ висунув формулу „Пізнай самого себе”. Оскільки сутність суспільства „Макрос-антропос”, постільки пізнання людиною своїх власних якостей є пізнання суспільства. Сучасною мовою цю думку Сократа можна подати приблизно так – займаючись самоаналізом, людина займається суспільствознавством. По суті справи, саме Сократ першим заговорив про потребу в спеціальних знаннях про суспільство, необхідних для практики людського проживання, і поставив проблему осмислення взаємозв'язку суспільства і конкретної людини.

Платон (428/427–348/347 рр. до н. е.) суттєво розширив одну із ідей свого учителя Сократа, відповідно до якої суспільство розуміється як держава. Історичною передумовою ототожнення держави з суспільством є давньогрецькі міста – поліси, що створюються для захисту від ворогів, колонізації нових земель. Суспільно-політичне життя міст-полісів визначалося боротьбою за владу різноманітних угруповань громадян, особливою роллю воїнів, безправ'ям рабів, багаточисельними пережитками общинного устрою, в тому числі кровнородинних зв'язків. Для людей, які жили в таких містах, суспільне і політичне життя зливалось в щось єдине, поняття „суспільство” і „держава” урівнювались. Ця особливість суспільної свідомості древніх греків знайшла відображення в багатьох філософських діалогах Платона, в тому числі „Державі”. Саме в ньому покладено начало традиції ототожнення суспільства і держави, що довгий час проіснувала в історії соціальної думки.

Однак Платон, характеризуючи суспільне життя в містах-полісах, відмічав, що в них є дещо, що не регулюється державою, виходить за його рамки. Цю частину суспільного життя він позначив приватним життям, використовуючи в зв'язку з цим поняття „приватне суспільство”, та інші терміни, близькі

по смислу до назви. Розвиток цієї думки послідовниками Платона приводить до створення одної із основоположних соціологічних теорій – теорію громадянського суспільства.

Арістотель (384–322 рр. до н. е.) відомий не тільки як всевітньозначимий філософ, але і як основоположник ряду наук – логіки, етики, інших галузей знань.

Будучи учнем Платона, він (в своїх трактатах „Політика”, „Нікомахова етика” та ін.) розвив традицію розуміння суспільства як держави. На його думку, „держава – продукт природнього виникнення...”. Поставлене Сократом питання про співвідношення суспільства та індивіда Арістотель вирішує в дусі Платона – однозначно віддає перевагу суспільству-державі. Для нього очевидно, що „держава існує по природі і по природі передує кожній людині, оскільки останній, опинившись в ізолюваному стані, не є істотою самодовліючою, то його відношення до держави таке ж, як відношення будь якої частини до свого цілого”.

Поглиблюючи ідеї вчителя, Арістотель вніс в них суттєві доповнення і корективи. Сутність суспільного життя він вбачав не тільки в державному її оформленні, скільки у власних відношеннях суспільства-держави. Наявність влади і поділ людей на тих, хто володарює і хто підкоряється, Арістотель вважає натуральним законом природи і суспільства. Відношення панування-підкорення детермінування природою і державою, і людиною як політичною істотою. Ці відносини вічні і корисні як державі, так і окремій людині. На цій основі Арістотель оцінює рабовласництво як благо і прояв справедливості. Але не дивлячись на це він ратував за покращення суспільства, в якому жив. Воно потребувало політичного і етичного удосконалення.

Не заглиблюючись далі в етичне вчення Арістотеля, сформулюємо висновок, який потрібний для виявлення його вкладу в соціальну теорію. Арістотель перевершив своїх попередників в тому смислі, що не обмежився ототожненням суспільства і держави, а фактично почав структурувати суспільні взаємодії

людей, виділив в них поряд з політичними відношення етичного характеру. При цьому, правда, політика усвідомлюється як пріоритетна цінність, а етичні відношення як вихідні від політичних.

Підводячи підсумок поглядів мислителів Стародавньої Греції, можна зауважити, що вони:

- по-перше, спиралися на уявлення про суспільство, що сформувалося при первісному устрої, так чи інакше розвивали його;
- по-друге, відображали всі суспільні зміни що відбулися до того часу;
- по-третє, набували філософської форми, чітко не відділялись від філософського осмислення природи;
- по-четверте, суперечили один одному по осям: матеріалізм – ідеалізм, атеїзм – релігійність, індивідуалізм – колективізм;
- по-п'яте, часто мали характер утопій;
- по-шосте, являли собою особливу і важливу ступінь на шляху становлення суспільствознавства взагалі, соціології, в тому числі.

Епоха Відродження, на період якої приходить життя діяльність соціальних мислителів, передувалих в Європі оформленню соціологічного знання в науку, особливе значення надавала проблемі життєвих сил людини, їх природним і соціальними основам. Цим була пронизана вся історія вільнодумства тієї пори, історія мистецтва, що розвивалася під його впливом. Однак ця тенденція в розвитку суспільної свідомості обмежувалася віруваннями традиційними для середньовічної Європи.

Ідеї давньогрецьких мислителів визначили зміст уявлень про суспільство, що існувало в перші століття нової ери і ранне середньовіччя в європейській соціокультурній традиції. Із дійшовших до нас письмових джерел часів розпаду рабовласництва (колониату) і формування феодалізму в Європі, однозначно

свідчить, що ніяких принципово нових суспільствознавчих концепцій тоді не з'явилося. Пояснюється це, напевно, не відсутністю розумних людей, а станом суспільного життя на той час.

Згадаємо про натуральність виробництва при феодализмі, самодостатність господарства феодала, роздробленості держав, відсутність тісних економічних, політичних і духовно-культурних зв'язків між ними, багаточисельність війн, масові епідемії та інші народні біди, що сприймалися як кара божа, про розгул релігійного мракобісся та інквізиції. Під впливом означених факторів суспільствознавство теологізується² стає прерогативою церкви, перш за все католицької. В ньому перебиваються мотиви антропоморфізму, міфологеми „ми” і „вони”, ототожнення суспільства і держави, ідеалістичні ідеї Платона і Аристотеля. Звичайно, що ці мотиви використовувалися бого-словами для рішення актуальних для церкви задач.

В тезисному вигляді і викладені на сучасну мову їх можна представити наступним чином:

1. Суспільство складається із людей, що створені по волі і подобию Бога і нагороджених ним безсмертною душею.

2. Бог передбачив місце і роль кожної людини в суспільстві, а відповідно, майнову відповідність людей та ієрархію прошарків.

3. Бог низпослав деяким людям виключно духовні властивості – харизму, що дає право керувати іншими людьми, підкоряти їх своїй волі, що відповідає волі Бога.

4. Суспільство – божественне встановлення, але в ньому є дещо від Диявола (Антихриста), який постійно заважає Богу, втручається в справи людей та спотворює божественну суть їх суспільного життя.

5. Для суспільства (держави, правителів і простих христи-

² Теологія (грецьке theos – бог и logos – вчення, слово) чи богослів'я, – систематизація віровчень даної релігії.

ян) немає задачі більш важливої, ніж відрізнити божественне (потрібне, добре) від диявольського.

6. Краще всіх знає, що походить від Бога, а що від Диявола, католицька церква, правителі якої (Папа, єпископи, інквізитори) наділені харизмою.

7 Католицька церква: уповноважена Богом керувати суспільством; відіграє провідну роль в державі; зобов'язана виконувати божественну волю на благо людей; покликана забезпечити гармонію віри і розуму людей (розумом посягнути Бога, вірою підкріпити це посягання), що є головною умовою нормального суспільного життя.

Названі тези були положені в основу офіційної доктрини католицької церкви, вчення, що отримало назву томізм і збереглося по сьогоднішній день, безперечно, в модернізованому вигляді (неотомізм).

В XIV ст. на півдні Європи (раніше всього в Італії) починають з'являтися перші симптоми майбутньої загибелі феодалізму і зародження раннього буржуазного суспільства. Усвідомлення цих процесів передовими людьми того часу призвело до багатьох протистоянь панівної тоді релігійної схоластики, в тому числі, томізму. Це відтворилося в XV–XVI ст., перш за все, в відродженні і розвитку:

- матеріалістичних, індивідуалістичних та гуманістичних ідей давньогрецьких філософів (Ф. Петрарка, Л. Валла та ін.);

- комуністичної ідеології, що вимагала узагальнення власності, колективності праці, рівності в розподілі і колективізму (Т. Мюнцер, Т. Мор, Т. Кампанелла);

- натурфілософії (тобто природознавства) на базі експериментально-математичних досліджень законів природи (Дж. Бруно, Н. Кузанський, Б. Телезіо, Н. Коперник, Леонардо да Вінчі, Г. Галілей, Ф. Парацельс, І. Кеплер, Ф. Бекон та ін.).

Пошуки моделей ідеального справедливого суспільства вчені розглядали у контексті духовного, соціального досвіду епохи Відродження.

Петро Помпанацці (1462–1525 рр.) про моральність людини, роль релігії в суспільстві, а також організмичну сутність суспільства.

П. Помпанацці відмовився від трактовки суспільства як божественного встановлення і запропонував свій варіант антропоморфістської концепції. Суспільство на його думку є живим організмом, який колись народжується, росте, досягає зрілості і помирає, підкоряючись об'єктивним законам. Помпанацці робить спробу сформулювати ці закони, говорячи про:

- природну різницю людей в фізичному, інтелектуальному, моральному, професійному та ієрархічному аспектах;

- необхідність співрозмірності цих розбіжностей („нерівність між людьми не повинна бути розбратом, а породжувати удосконалення, красу, гідність та насолоду, неспіврозмірність же приводить до інших результатів”);

- наявність загальної мети „людського роду”, особливих людей („державних мужів”, „вчених”), що виражають цю мету, і приналежність кожної людини до неї, „не тільки в якості частини людського роду”;

- неминучість зла, пригноблення слабких сильними, „і не тільки зараз це так, але завжди так було, як свідчить з усіх історій, і так буде завжди”;

- потреби людей в моральності, що базуються на „діяльницькому розумі” і ідеї смертності душі;

- гармонії між частинами цілого, окремими органами та всім організмом.

Тогочасна суспільна думка опинилася перед завданням осмислити існуючі соціальні реалії, передусім стосовно ролі та функцій держави, права, політики, особи. Одним із найяскравіших учених того часу, який наблизився до проблем буржуазного суспільства, став італієць Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.). Він першим розглянув проблему технології ефективного лідерства, обґрунтував теорію організаційної поведінки. Глибокі та цікаві суспільчознавчі ідеї він висловив в книгах

„Государ”, „Роздуми про першу декаду Тіта Лівія” та „Мистецтво війни”.

Використовуючи типологію форм правління (монархія, аристократія і демократія), Н. Макіавеллі довів, що ні одна із цих форм не може вважатися досконалою за всіх обставин. Саме тому він в „Государі” підносить сильну особу володаря, а в „Роздумах про першу декаду Тіта Лівія” недвозначно висловлюється на користь республіки і народу, який „багато мудріше і постійніше” правителів і в добродійності, і в славі... в умінні зберігати встановлений устрій. Але якщо „народ розбещений” і погряз в „матеріальному інтересі”, потрібні незвичайні міри по мобілізації його сил, потрібен правитель, „що перевершує народ” в умінні давати закони та встановлювати новий устрій і нові закони.

Він вважав, що суспільство виникло, існує та видозмінюється не по волі Бога, а по природним причинам. В ряду цих причин в якості головних виділяється цікавість людей і їх сила. Матеріальна цікавість трактується як вираження потреб людей в їх самозбереженні (в їжі, житлі, накопиченні майна) і продовженні роду. Матеріальні інтереси різних людей не співпадають одні з іншими, а у знаті та народу ці інтереси протилежні.

В таких умовах суспільне життя стає можливим завдячуючи силі, під якою розуміється не тільки фізична потенція індивіда, але і об'єднання індивідуальних сил за допомогою і в формі держави. „Сила людей, на думку Н. Макіавеллі, тим значніша, чим краще (сильніше) та держава, в якій вони живуть. Держава ж та сильніша, чим менше государь залежить від церкви, чим вона здатна подавляти як народні хвилювання, так і підступи знаті, що визвані протиріччями їх матеріальних інтересів.

Відмітимо, що Н. Макіавеллі традиціоналіст в тому сенсі, що наслідуючи Платона, Арістотеля, Фому Аквінського та інших попередників уподіблює державу і суспільство, підміняє аналіз другого характеристикою першого. І в той же час він –

новатор. Зосередившись на проблематиці створення сильної держави, Н. Макіавеллі першим став розглядати політику в якості особливої сфери діяльності, яка повинна здійснюватися з врахуванням „природних причин” і „корисних правил”.

Теоретичний доробок Н. Макіавеллі оцінюють по-різному. Його часто згадують, коли до влади пробираються цинізм, корисливість. Однак ідеї Н. Макіавеллі дали життя сучасній соціологічній теорії еліт (В. Парето, Е. Дженнінг, Г. Моска, Ч. Мілс), мали вплив на автора теорії „менеджерської революції”, Дж. Бернхайма. Досить авторитетним вважають його теоретики бюрократії (М. Вебер, Р. Міхельс), корупції (С. Хантінгтон), „постіндустріального суспільства” і політичного прогнозування (Д. Белл, Г. Кан, Е. Вінер).

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Що спільного між формулою Сократа „Пізнай самого себе” та його вченням „Макрос-антропос”?
2. Охарактеризувати теологізацію суспільствознавства в період середньовіччя.
3. Проаналізуйте наукову спадщину Н. Макіавеллі.

Література до розділу

1. *Аристотель Соч.: В 4-х т. Т. 4. – М., 1984.*
2. *Бергер П. Л. Приглашение в социологию. – М., 1996.*
3. *Макиавелли Н. Государь: Соч. – М., 1998.*
4. *Маковецький А. М. Соціологія. – Чернівці, 2000.*
5. *Платон Соч. – М.: Мысль, 1971. – Кн. III.*
6. *Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник /За ред. В. М. Печі. – К.-Львів, 2002.*
7. *Цит. по: Помпонаци П. Трактаты о бессмертии души, о причинах естественных явлений или о чародействе. – М., 1990. – С. 117.*

РОЗДІЛ 4

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО XVII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

- 1. Розвиток суспільствознавства XVII–XVIII ст.*
- 2. Безпосередні попередники соціології.*

В XVII-XVIII ст. в Європі були закладені основи нового бачення людини і суспільства, становлення і розвитку їх життєвих сил. В цей період виникли передумови соціально-історичного і духовно-культурного прозріння, осмислення, що відбувається з людиною і суспільством.

Під час поступового і довгого розпаду феодалізму, перших буржуазних революцій і раннього капіталізму в Європі поновому постали питання про те, що таке суспільство, по яким законам воно виникає і розвивається. Відповідаючи на них, мислителі тієї пори активно використали ідеї попередників про суспільство, як аналог держави і створили вчення про суспільний договір, що призваний розкрити сутність суспільства.

Першим теоретиком даного напрямку був англійський філософ матеріаліст Томас Гоббс (1588-1679 рр.). У книзі „Левіафан чи матерія, форма і влада держави церковного і громадянського” (1651 р.) уявляв суспільство як: а) державу; б) „смертного бога Левіафана”; в) матеріальну субстанцію, „штучне тіло”, що складається із менших тіл – людей, які одночасно сутність і штучні тіла (в якості громадян суспільства-держави) та приро-

дні (як організми, представники живого світу).

Структура держави, за Т. Гоббсом, уподібнюється будові живого організму. Суверен – це душа, чиновники – нерви та сухожилля, виконавчі та судові органи – суглоби, таємні агенти – очі держави. Нагороди та покарання – нервові імпульси, що йдуть від „голови„ держави до її органів, а гроші є „суспільною кров'ю„ та ін. Держава – це механізм, створений „механіками„ (людьми), який регулюється через встановлені норми поведінки. Держава – це доцільно влаштований громадянами „політичний автомат„.

Як і більшість прогресивних вчених того часу Т. Гоббс об'єктивно був виразником інтересів правлячого класу (буржуазії), а суб'єктивно він рахував себе безкорисним шукачем істини, яка так необхідна всьому людству.

Людина, з точки зору Т. Гоббса, – середня ланка між природою та суспільством. Вона тіло природи, фізичний об'єкт, вона також розумний творець штучного тіла – держави. Без знання людини та його природи неможливо зрозуміти ні основи держави, ні елементів державного життя.

Т. Гоббс аналізує „природу” людини, її пристрасті, як щось незалежне від конкретно-історичних умов. Для нього емоції людини цілком вільні від необхідного закону всесвіту, вони раз і назавжди подані в послідовності дій і наслідків, послідовною ланкою якого є сама людська діяльність. „Людська природа” детермінована, всі якості і особливості людей визначені законами природи, вони вічні і незмінні, як вічна і незмінна сама природа.

Що ж являє собою людина від природи? Які її пристрасті та бажання? В своїх висновках Т. Гоббс йшов порізно зі звичними успадкованими від Арістотеля і Цицерона уявленнями про людину, як про „політичну тварину” (тобто суспільну). Т. Гоббс вважає, що людина дякуючи своїм пристрастям егоїстична по природі, що в ній вкладено вроджене прагнення все забрати собі, володіти над всіма. Жадібність, жах, чистолюбст-

во рухають людською діяльністю. Ні про яке присутнє людині суспільне прагнення мови бути не може. Людина людині – вовк. Такий головний закон взаємовідносин між людьми.

Ідеалізм і антиісторизм в підході до суспільних проблем у Т. Гоббса полягає у тому, що людину визначеної епохи з його мораллю, моральними якостями людини-вовка, народженого визначеними суспільними відносинами, він підвів в ранг „людини взагалі” і зробив вихідним пунктом всієї своєї суспільної теорії.

Згідно природньо-правової доктрини, людина поза державою знаходиться в „природному стані”. Тут панує „природне” право, продиктоване не Богом, не людьми, а самою „природою” людини.

Для Т. Гоббса, на відміну від більшості теоретиків XVII–XVIII ст., „природній стан” людського роду не тільки деяка історична гіпотеза про стародавність держави. Т. Гоббс визнає стан війни „всіх проти всіх” природним станом людей завжди і всюди, нормальним виявленням людської сутності. Держава лише накидає вуздечку на людські пристрасті.

Влада, по Т. Гоббсу, видає громадянські закони, зобов'язує людей до виконання за допомогою сили. Якщо природні закони продиктовані розумом, то основа громадянського права полягає у силі.

Держава є деяке штучне тіло, механізм, який живе штучним життям. Т. Гоббс порівнює державу з фантастичним чудовиськом – гігантом Левіафаном. В амстердамському виданні „Левіафана” (1651 р.) він ілюструє знамениті символічні зображення на передньому листку, коронованого гіганта, котрий складається з великої кількості маленьких людей, погляди яких звернені на його особу. В рисах обличчя гіганта намагались тоді знайти подібність з Кромвелем.

Головна мета держави, по Т. Гоббсу, не просто забезпечення „безпеки існування”, але забезпечення за кожною людиною усього добробуту життя, набутого ним „чесною працею”, турбота

про „добробут громадян”, правда, не всіх громадян, додає Т. Гоббс інакше це майже неможливо досягнути, але „як можна більшого числа громадян”.

Звідси одержуємо три основних обов'язки суверена: захист від зовнішніх ворогів; збереження внутрішнього миру; збагачення громадян.

Ці три функції всеціло відповідали інтересам буржуазії і земельної капіталізованої аристократії.

В цілому соціологічна доктрина Т. Гоббса є найбільш серйозним та сміливим кроком вперед в порівнянні з теологічними концепціями суспільства, теорією божественного права, яка панувала в епоху середньовіччя. Але Т. Гоббс в кінцевому рахунку залишився на ідеалістичних позиціях розуміння суспільства, тому що, „природні” причини держави він виявив в розумі людей, в незмінній людській „природі”, яка була не чим іншим як відображенням людини-користолюбця епохи першопочаткового капіталістичного нагромадження. Соціологічна система Т. Гоббса містить той основний недолік котрий належить всій соціології. „... Не вмючи зрозуміти простих і таких початкових відносин, як виробничих, соціологи брались прямо за дослідження і вивчення політики юридичних форм, нашо-вхувались на факт виникнення цих форм із тих чи інших ідей людства на даний час – і зупинялись на цьому: виходило так, ніби-то суспільні відносини будуються людьми свідомо”. Цей ідеалістичний висновок, знайшов повне відображення в ідеї (суспільному договорі), одним із засновників якого є Т. Гоббс.

Ідеї „природного права” і „суспільного договору” були підхвачені і розвинуті англійським філософом-просвітителем Джоном Локком (1632–1704 рр.), що є основоположником соціально-політичної доктрини лібералізму. В „Двох трактатах про державне правління” він формолує наступні положення:

1. Суть суспільного життя полягає в договорі між людьми, хоч вони цього не розуміють.

2. Суспільне життя є процес розвитку від природного ста-

ну до громадянського суспільства і самоуправління.

3. В природному стані люди рівні перед собою і Богом. Але їх свобода – не анархія і вседозволеність, вона передбачає наслідування законам природи, даним Богом, підкореність розумним міркуванням про самозбереження і продовження роду.

4. Розумність людей спонукає їх шукати згоду при збереженні індивідуальної свободи, створювати владу, що гарантує дотримання розумних прав індивідів.

5. В основі індивідуальної свободи лежить власність індивіда. Кожна людина є власником свого життя і засобів свого життєзабезпечення, в тому числі своєї праці, позбавлення власності – головне порушення його прав і свободи.

6. Абсолютизм не гарантує дотримання індивідуальних прав на життя, свободу і власність людей, а тому недопустимий. Монархічні режими потрібно обмежувати конституціями, зробити їх парламентськими.

7. Щоб підвищити вірогідність того, що влада не буде обмежувати права громадян на життя, волю і приватну власність, її потрібно розділити на законодавчу, виконавчу та „федеративну” з метою виключення всевласності кожного.

8. Люди повинні передавати владі не всі свої права (як у Т. Гоббса), а лише частину своїх прав. При цьому повинні дотримуватися правила: чим більше власності має людина, тим більше у неї політичних прав і обов’язків перед державою, охроною власності.

9. Якщо влада не виконує своїх обов’язків перед громадянами, то вона стає незаконною, що дає право громадянам на опір і веде не до усунення влади взагалі, а до встановлення політичного балансу та покращення функціонування влади.

10. В державі, яка ґрунтується на розумному суспільному договорі, неможливі єдині моральні норми і вимоги єдиного віросповідання. Свобода та віротерпимість – обов’язкова умова нормального суспільного життя і влади.

Помітний внесок в концепцію „суспільного договору” вніс

нідерландський філософ-матеріаліст і атеїст Барух Спіноза (1632–1677 рр.). Він різко критикував трактування суспільства як божого встановлення, вважав, що мета його розвитку природна і зводиться до вдосконалення людини, його знань і завоюванню людьми панування над природою. Поведінку людини визначає не Бог, а прагнення до самозбереження, до продовження роду, до власної вигоди і задоволення своїх „жадань” (пристрастей). Сумісне життя людей вимагає від них узгодження своїх інтересів, створення демократичного правління і обмеження всевладдя держави над людьми. Б. Спіноза закликав до створення такого суспільства-держави, в якому б дотримувалися права людей не тільки на життя, власність, віросповідання, але і на багато інших цивільних свобод, у тому числі на свободу думки.

Початок XVIII ст. ознаменовано появою численних філософсько-моралізаторських трактувань суспільства, що розвивалися по двох антиподних напрямках.

Перше яскравіше за все представлено Антоном Шефтсбері (1671–1713 рр.), який в тритомнику „Характеристика людей, вдач, думок, часів” описав навчання про самостійність моралі, її незалежність від соціальних умов життєдіяльності людей та її вирішальну дію на суспільство. На його думку, моральність властива людям від народження і не пов'язана з їх релігійними відчуттями. Кожній людині від природи властиво прагнення до розумної насолоди, реалізація якої спонукає його служити вищим моральним цінностям. Ця якість людей, а не суспільний договір, – застава їх нормального сумісного життя. Якщо люди будуть прагнути до гармонійного поєднання своїх альтруїстських і егоїстичних прагнень, то і особа, і суспільство удосконалюватимуться у напрямі до ідеалу – соціальної гармонії.

Протилежну позицію відстоював Бернард Мандевіль (1670–1733 рр.). В своїй „Байці про бджіл” він зобразив життя вулика, кожний мешканець якого керувався лише своїм егоїстичним інтересом, через що в ньому панували різноманітні

розлади. Бажаючи ушляхетнити вулик, Бог (Юпітер) робить всіх бджіл чесними і добродійними. Проте це приводить до загибелі всього вулика. Згідно Б. Мандевілю, суспільне життя не може обійтися без зла, вад, соціальної нерівності, несправедливості, незадоволеності людей один одним і їх протидією. Більш того, все це виявляється корисним суспільству, забезпечуючи йому нормальне життя.

Вершиною розвитку суспільствознавства в період людської історії з'явилося вчення Джамбатісти Віко (1668–1744 рр.). Його основна праця „Підстави нової науки про загальну природу націй” містить велику кількість ідей, що отримали подальший розвиток в антропології, порівняльно-історичному мовознавстві (герменевтиці), історії, культурології і соціології. Деякі його висновки мають узагальнюючий соціологічний характер. Йдеться, перш за все, про міркування, що стосуються ества історичного буття і закону циклічності історичних змін, що привели до створення теорії історичного кругообігу.

Дж. Віко доводив, що людське суспільство розвивається через внутрішні, закономірні причини. Кожен народ проходить в своєму розвитку „три типи часу”: божественне (релігійне), героїчне (поетичне) і цивільне (людське). Кожному типу часу властивий свій спосіб спілкування і мислення, вдачі, права і форми правління.

Наприклад, в першу епоху немає держави, його замінює анархія. В другу епоху держава виникає у вигляді монархії як єдиного засобу покласти край загальним розбратам. Вади монархічного правління і панування аристократії ведуть до розпаду всієї соціальної організації і встановленню демократії, що властиво третій епосі. Але „народна свобода” і „природна справедливість” поступово вироджуються в анархію, що приводить до занепаду і повернення до первинного стану (до першого типу історичного часу). Потім суспільство продовжує розвиватися по замкнутому циклу. Такий історичний кругообіг, згідно Дж. Віко, – основний закон життя суспільства.

Теорія історичного круговороту Дж. Віко вельми значуща для всього подальшого суспільствознавства, але не тому, що вона абсолютно істинна, а тому що наблизила суспільствознавців до створення соціології.

Характеристика суспільствознавства в XVII – початку XVIII ст. буде неповною, якщо не сказати про „політичну арифметику”. Так стали називати дослідження у формі перепису населення і аналізу інших офіційних даних з метою рішення управлінських проблем. Джон Граунт (1620–1674 рр.), Уільям Петті (1623–1687 рр.) та інші представники цього нового напрямку вивчення суспільства не тільки збирали кількісну інформацію і застосовували її при описі суспільних процесів, але і, використовуючи різні шкали, таблиці і математичні формули, встановлювали залежність між різними соціальними явищами. Політична арифметика отримає надалі бурхливий розвиток, що приведе до створення статистики, соціальної гігієни і емпіричної соціології.

Все сказане вище свідчить про те, що знання про суспільство довгий час формувалися в надрах філософії, яку не випадково називають матір'ю всіх наук. Поступово збагативши, вона диференціювалася на натурфілософію (природознавство) і соціальну філософію (суспільствознавство). Подальший розвиток знань про суспільство відбувається в рамках соціальної філософії, але характеризується різноманітними спробами використання методів природничих наук. Поява соціології як автономної науки стала підсумком певного синтезу досягнень соціальної філософії і природничонаукових методів пізнання. Істотний крок в цьому напрямі був зроблений в XVIII – початку XIX ст.

Перше місце у ряді безпосередніх попередників соціології займає Шарль Луї де Монтеск'є (1689–1755 рр.). На думку Р. Арона, цей французький філософ-просвітитель, історик, правознавець і письменник явився основоположником соціології. Він почав вивчення проблематики так званого цивільного сус-

пільства, досліджував типи політичних устроїв, відомі людській історії. При цьому він вийшов за межі порівняння держави з суспільством, але політичні характеристики суспільства підносив як основні, що заслуговують найбільшої уваги суспільствознавців.

Ш. Монтеск'є розвиває ідеї Н. Макіавеллі про форми правління, розрізняє монархії, деспотії і республіки, розділяючи останні на демократичні і аристократичні залежно від того „в руках всього народу або частини його” знаходиться верховна влада. Оригінальність і заслуга Ш. Монтеск'є у вивченні форм правління полягає, перш за все, в тому, що він встановив їх залежність від природно-кліматичних і географічних умов, від розміру території країни, чисельності її населення, ступеня розвинутої торгівлі, грошового обігу, а також релігії, вдач, звичаїв, традицій, пануючого серед населення „відчуття”, що означає „принцип правління”.

Ш. Монтеск'є не міг проігнорувати популярну в його час теорію природних прав людини. Він критикує Т. Гоббса за ідею „війни всіх проти всіх”, постулювавши як природні права людей „прагнення здобувати собі їжу”, „бажання жити в суспільстві” та „мирі”. На його думку, „досупільна людина”, тобто людина сама по собі, представлена як ізольована від суспільства, не може бути ворожа іншій людині. Війна – явище не людське, а соціальне. Від суспільства, а не від природи людини відбувається і нерівність людей. Поки буде суспільство, будуть війни, нерівність, несправедливість. Але всі ці вади можна і потрібно пом'якшити (стримати), що й повинно бути метою політичного правління, яка забезпечує життєдіяльність суспільства шляхом досягнення рівноваги соціальних сил.

Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.) завершив розробку теорії суспільного договору. В трактатах чи „Сприяло відродження наук і мистецтв поліпшенню вдач”, „Міркування про походження і підстави нерівності між людьми”, „Про суспільний договір” та ін. він критикував сучасне йому суспільство і за-

пропонував ідеальну модель суспільного устрою. І те й інше робилося ним на базі міркувань про „природний стан” досупільної людини. Цьому стану, згідно Ж.-Ж. Руссо, властиві гармонія людини з природою, відсутність міцних суспільних зв'язків, потреб в праці, розумі і моралі, наявність антропологічних відмінностей, нерівність фізичних сил та інтелектуальних здібностей, а також двох рівносильних прагнень до самозбереження і співчуття.

Чисельне зростання, географічні переміщення, вважав Ж.-Ж. Руссо, посилили природну антропологічну нерівність, а заняття землеробством привело до появи приватної власності. Тому нерівність фізичних та інтелектуальних сил обертається нерівністю у власності, а останнє – соціальною нерівністю, яка проходить три етапи розвитку встановлення і узаконення: 1) багатства і бідності; 2) могутності багатих і беззахисності бідних; 3) панування і поневолення. Це веде до постійної і посиленої боротьби полярних соціальних груп, що, у свою чергу, створює потребу в цивільному світі, в якому зацікавлені всі, пануючі, перш за все. Цивільний мир і забезпечується укладанням суспільного договору. Суть суспільного договору, таким чином, полягає в тому, що „кожний з нас передає в загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особу і всі свої сили. В результаті для нас всіх разом кожний член перетворюється на нероздільну частину цілого”. При цьому під „загальною волею” мається на увазі не сума волі або інтересів всіх окремих людей, а воля народу як істинного суверена політичної влади. Своє право суверена влади народ не передає конкретним правителям, які б вони не були. Будь-які правителі – уповноважені народу, покликані служити йому. Якщо виникає зворотна ситуація, народ має право змінити форму правління, позбавити правителя своїх повноважень, відмовитися виконувати їх рішення, замінити їх.

На думку Ж.-Ж. Руссо, людство повинне жити невеликими державами, громадяни яких безпосередньо і особисто виража-

ють своє волевиявлення і контролюють правителів. В таких ідеальних державах повинна бути заборонена розкіш, забезпечена майнова і політична рівність. Кращими виразниками волі народу, а тому його правителями, можуть бути наймудріші з благородних аристократів, а гіршими – спадкові єдиновласники (деспоти, тирані, монархи).

Клод Анрі де Сен-Сімон (1760–1825 рр.) був першим мислителем, що публічно виразив дану потребу і вніс тим самим наріжний камінь у фундамент нової суспільствознавчої науки – соціології. В „Нарисі науки про людину”, „Праці про всесвітнє тяжіння”, „Про промислову систему” і „Катехізис промисловців” він, розвиваючи ідеї „соціального фізицизму” і „соціальної фізіології”, обґрунтовує необхідність створення нової науки про суспільство, яку він назвав „позитивною” і яка повинна стати такою ж точною, як і природознавство. Така наука можлива і доцільна, тому що, згідно К. Сен-Сімону, суспільство – живий і цілісний організм, що функціонує та змінюється по об'єктивних законах, які цій науці належить пізнати і на основі яких можливо його свідоме вдосконалення.

Сучасне йому суспільство К. Сен-Сімон назвав індустріальним, якісно відмінним від традиційного (родоплемінного, рабовласницького і феодального). Воно ґрунтується на розвитку промисловості, наукової організації праці, завдяки чому людство, що знаходиться на стадії індустріального суспільства, розкриває всі свої ресурси. Головним суб'єктом цього суспільства, що забезпечує його подальший прогрес, стає клас „індустріалів”, до складу якого К. Сен-Сімон включав фабрикантів, купців, банкірів і робітників.

Разом з трактуванням суспільства як організму, К. Сен-Сімон говорить про нього як про механізм, соціальний агрегат, який можна і потрібно регулювати, змінюючи його частини (деталі) і взаємодії між ними. Коли він пише про все людство, то в ролі частин-деталей уявляє держави (країни) і нації. Коли ж йдеться про суспільство в рамках конкретних держав, то як

найважливіші виділяються:

- по-перше, класи: а) вчені, б) „індустріали”, в) селяни, г) паразитуючі класи, що включають все інше доросле населення країни;

- по-друге, групи населення, відмінні характером праці (розумової і фізичної, промислової і сільськогосподарської);

- по-третє, статевою приналежністю (чоловіки і жінки);

- по-четверте, конкретні люди (індивіди).

К. Сен-Сімон вважав, що в ідеалі індустріальне суспільство повинне ґрунтуватися на:

- розробленій ним (в книзі „Нове християнство”) релігійній концепції і гаслі „Всі люди – брати”;

- ліквідації паразитуючих класів (шляхом введення обов'язкової для всіх продуктивної праці);

- співпраці класів, що забезпечує принцип розподілу суспільного багатства „за здібностями”, реалізація якого відбувається з обліком: а) кількості і якості праці індивідів, б) їх таланту, в) їх власності;

- рівності людей, зайнятих всіма видами продуктивної праці, а також національних і статевих груп (на базі створення рівних можливостей застосовувати свої здібності);

- плановому розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва;

- перетворенні державної влади з машини придушення пригноблених до органу організації виробництва;

- поступовому стиранні відмінностей між народами і країнами, що ведуть до створення всесвітньої асоціації людства і виключення воєн.

Цей ідеал великого соціаліста-утопіста суперечив його ідеям про об'єктивні закони суспільного розвитку, але підтвердив їх істинність. Нездійсненність ідеалу К. Сен-Симона пояснюється саме тим, що він не знав тих законів суспільства, за відкриття яких ратував і які виключили можливість практичної реалізації його плану суспільного перетворення.

Отже, зусиллями Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Мальтуса, К. Сен-Симона та інших мислителів XVIII – початку XIX ст. суспільствознавство було доведено до такого стану, коли виникла потреба в створенні нової науки про суспільство, заснованої на інтеграції досягнень соціальної філософії і практики вивчення суспільних явищ методами природничих наук.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Як уявляв суспільство Т. Гоббс?
2. Порівняйте наукові погляди Ш. Монтеск'є та Н. Макіавеллі, щодо форм правління.
3. Проаналізуйте наукову спадщину Клода Анрі де Сен-Симона.

Література до розділу

1. Аберкомби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004. – 620 с.
2. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з фр. / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2-х т. – М., 1964. – Т. 2.
4. Кравченко А. И. Основы социологии. – М., 1997.
5. Локк Дж. Соч. – М., 1988. – Т. 3.
6. Руссо Ж.-Ж. Трактати. – М., 1969.
7. Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002.
8. Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Печі. – К.-Львів, 2002.

РОЗДІЛ 5

КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА. О. КОНТ ЯК ЗАСНОВНИК НАУКИ СОЦІОЛОГІЇ

- 1. Огюст Конт і його час. Етапи життя і творчості.*
- 2. Соціологічні погляди О. Конта.*
- 3. Місце О. Конта в історії соціології.*

Становлення соціології як самостійної науки, пов'язано з глибокими змінами світоглядного характеру, які відбувалися у Європі в кінці XVIII – початку XIX століття. Суспільство болісно переходило від середньовічного станovo-монархічного устрою до нових форм організації економічного і політичного життя. Руйнувалися старі релігійні еталони істини, добра і краси, поступаючись місцем більш прагматичним прагненням людей. Відповіддю на нові суспільні потреби стали позитивний стиль мислення і розумно-раціональний образ діяльності. Зміна світоглядних установок так чи інакше фіксувалася в структурі філософського знання, в якому стали посилюватися позитивні тенденції. Саме зародження позитивізму і соціології було відповіддю на ці зміни.

Французький філософ Огюст Конт народився 19 січня 1798 р. у місті Монпел'є в родині урядовця середньої руки, збирача податків. Батько О. Конта був правовірним монархістом і католиком, але сам О. Конт рано відходить від традиційних

цінностей своєї родини та стає прихильником ідеалів Великої Французької революції. Після закінчення інтернату-лицею в рідному Монпел'є в 1814 р. він відвідує Політехнічну школу в Парижі, у якій панують ліберальні і республіканські ідеї.

У 1817 р. О. Конт стає секретарем К. Сен-Сімона, змінивши на цій посаді відомого історика О. Террі. Спочатку взаємини юного учня та знаменитого вчителя носять дружній характер. Він підкреслює безмежну повагу до К. Сен-Сімона й активно співпрацює в його виданнях. Але поступово, як це нерідко трапляється в близько дотичних видатних людей, виникають суперечки про авторство і пріоритети, їхні взаємини псуються й у 1824 р. закінчуються розривом.

В 1826 р. О. Конт приступає до читання платних публічних лекцій по філософії вдома. Лекції були перервані через його важке психічне захворювання і відновилися в 1829 р. З 1830 по 1842 р. О. Конт здійснює грандіозний проект: видання 6-томного „Курсу позитивної філософії”. В другій половині 40-х років він, крім суто інтелектуальних занять, звертається до проповідницької і практичної організаційної діяльності, пропагуючи позитивізм як політичне, релігійне і моральне навчання. У 1847 р. О. Конт проголошує Релігію Людства. Останні роки життя він був зайнятий розробкою нового релігійного вчення і культу, проголосивши себе першосвящеником Релігії Людства. Помер О. Конт 5 вересня 1857 р. в оточенні своїх учнів.

На життя і діяльність О. Конта вплинули дві жінки, які, завдяки цьому, у відомому смислі, ввійшли в історію соціології разом з ним. Вплив однієї з них сам він розцінював як пагубний і вважав зв'язок з нею єдиною серйозною помилкою, зробленою в житті. Це була його дружина Кароліна Массен, яку він звинувачував у розбещеності і безсердечності. Запеклі й часті конфлікти з нею приводили час від часу до різких загострень його захворювання. Вплив іншої жінки О. Конт оцінював як істинно сприятливе, воно позначилося почасти в тому, що наприкінці життя він енергійно підкреслював перевагу почуття („серця”)

над розумом і, власне кажучи, із проповідника нової науки перетворилася в проповідника нової релігії. Звали цю жінку Клотільда де В. О. Конт познайомився з нею в 1845 р., за рік до її смерті. Він жагуче (і сумирно) любив цю 30-літню жінку та боготворив її до кінця своїх днів. Він прославив Клотільду де В. у передмові до своєї чотиритомної праці „Система позитивної політики” і розробив присвячені їй особливі ритуальні дійства, що неухильно і ретельно виконував.

Загалом, говорячи про особистість О. Конта, можна зробити висновок, що ця видатна людина була маргіналом, людиною „на грані”, на краю в багатьох відносинах. Він знаходився на грані між академічним і неакадемічним світами, між сімейним і неодруженим станом, між здоров'ям і хворобою, між наукою, релігією, утопією і т. п. Все це, безумовно, не могло не позначитися на його соціологічному мисленні.

У творчості О. Конта прийнято розрізняти три періоди.

Перший період (1819–1828 рр.), майже цілком збігається з роками його співробітництва із К. Сен-Сімоном, характеризується виданням шести невеликих програмних творів, „опус кулів”. Ці твори О. Конт згодом включив як додаток у IV том своєї „Системи позитивної політики” (1854 р.) з метою показати наступність своїх поглядів. У „опускулах” він намічає принципи і шляхи інтелектуальної і соціальної реформи, у якій бідує, що людство знаходиться в стані „анархії”. У цих творах можна знайти ідеї, що одночасно є підсумком для К. Сен-Сімона і відправним пунктом для О. Конта. Тут вже присутні ряд найбільш важливих ідей, які О. Конт розвиває згодом, зокрема, ідея про особливу роль вчених у новому суспільстві, розрізнення двох головних епох у розвитку людства: критичної та органічної, поняття і принципи „позитивної політики”, і, нарешті, знаменитий „закон трьох стадій”.

Другий період (1830–1842 рр.) – це період зрілості, коли створювався і видавався шеститомний „Курс позитивної філософії”. У цей період О. Конт розробляє філософські і наукові ос-

нови позитивістського світогляду.

Третій, завершальний період творчості О. Конта, починається з другої половини 40-х років. Він відзначений створенням таких здобутків, як чотиритомна „Система позитивної політики”, чи „Соціологічний трактат, що засновує Релігію Людства” (1851–1854 рр.), „Позитивістський катехізис” (1852 р.) і „Суб'єктивний” синтез” (1856 р.).

Важко знайти в О. Конта таку ідею, щоб у якійсь формі вже не була присутня у творах К. Сен-Сімона. Але було б помилковим вважати О. Конта продовжувачем ідей К. Сен-Сімона. По-перше, між ними існують визначені теоретичні і соціально-практичні розбіжності. К. Сен-Сімон робить основний акцент на проблемі соціального прогресу, О. Конт, також вірячи в прогрес, більше значення надає проблемі соціального порядку. О. Конт – прихильник концентрації і централізації політичної влади, соціальної ієрархії і субординації. К. Сен-Сімон, навпаки, пророкує й обґрунтовує зникнення держави і доводить фундаментальну рівність між людьми. Стверджуючи значення інтелектуальної реформи як необхідної умови реформи соціальної, О. Конт дорікав К. Сен-Сімона в поспішності і відзначав, що той хоче лікувати хворобу, природу якої ще не вивчив. По-друге, і це саме головне, ідеї К. Сен-Сімона виражені в зародковій, нерозгорнутій формі, це часто лише окремі висловлювання, нариси концепцій, але не самі концепції. У О. Конта, навпаки, ті ж ідеї представлені у вигляді розгорнутих, систематичних концепцій і теорій.

О. Конт відноситься негативно до всього руйнівного, критичного. Категорія „позитивного” стає самою загальною і головною в його світогляді, тому „позитивізм” та інші слова, похідні від „позитивного”, стають основними термінами для позначення контівського вчення.

Що ж таке „позитивне” в тлумаченні засновника позитивізму? Він вказує п'ять значень цього слова:

- реальне на противагу химерному;

- корисне на противагу непридатному;
- достовірне на противагу сумнівному;
- точно на противагу смутному;
- організуюче на противагу руйнівному.

До цих значень О. Конт додає такі риси позитивного мислення, як тенденція усюди замінювати абсолютне відносним, його безпосередньо соціальний характер, а також тісний зв'язок із загальним здоровим глуздом.

Місце позитивного мислення в системі О. Конта можна зрозуміти тільки у зв'язку з його знаменитим законом „трьох стадій”, чи „трьох станів”, який він вважав своїм головним відкриттям.

Згідно цьому закону, індивідуальна людина, суспільство і людство в цілому в своєму розвитку неминуче і послідовно проходить три стадії.

1) На теологічній, або фіктивній, стадії людський розум прагне знайти або початкові, або кінцеві причини явищ, він „прагне абсолютного знання”. Теологічне мислення, у свою чергу, проходить три фази розвитку: фетишизм, політеїзм, монотеїзм. Ця стадія була необхідною для свого часу, оскільки забезпечувала попередній розвиток людської соціальності і зростання розумових сил.

2) На метафізичній, або абстрактній стадії людське мислення також намагається пояснити внутрішню природу явищ, їх початок і призначення, головний спосіб їх освіти. Але на відміну від теології метафізика пояснює явища не за допомогою надприродних чинників, а за допомогою ества або абстракцій. На цій стадії спекулятивна, умоглядна частина дуже велика „внаслідок наполегливого прагнення аргументувати замість того, щоб спостерігати”. Метафізичне мислення, складаючи, як і теологічне, неминучий етап по своїй природі є критичним, руйнівним. Його риси значною мірою зберігаються і в сучасну епоху.

3) Основна ознака позитивної, або реальної, або наукової стадії полягає в тому, що тут діє закон постійного підкорення уяви спостереженню. На цій стадії розум відмовляється від неприступного визначення кінцевих причин і ества, а натомість звертається до простого дослідження законів, т. б. „постійних відносин, існуючих між спостерігаючими явищами”.

Іноді О. Конт висловлюється не тільки проти вивчення „кінцевих причин”, але і проти дослідження причинності взагалі, стверджуючи, що наука повинна замінити питання „чому” питанням „як”. Сам він, проте, в своїх творах нерідко висловлюється про причини тих або інших явищ.

Позитивне мислення, якому властиві відзначені вище ознаки, далеко і від емпіризму, і від містицизму. Згідно закону трьох стадій, всі науки і всі суспільства неминуче завершують свою еволюцію на позитивній стадії. Саме на третій стадії формується істинна, тобто позитивна наука, мета якої – пізнання не фактів (вони складають для неї лише необхідний сирий матеріал), а законів. Існування незмінних природних законів – умова існування науки; їх пізнання з метою раціонального передбачення – її призначення.

О. Конт виходить з уявлення про єдність та ієрархічну структуру всього буття, включаючи людське. На основі такого уявлення він будує свою класифікацію наук, що отримала широку популярність. Ця класифікація включає шість основних наук: математику, астрономію, фізику, хімію, біологію і соціологію.

Характерно, що в цій класифікації немає філософії і психології. Відсутність першої пояснюється тим, що О. Конт не мислив філософію як особливу галузь знання: для нього позитивна філософія – це та ж наука, що спостерігає загальні закони, узагальнюючи результати приватних наук і забезпечуючи їх єдність. Відсутність психології пояснюється тим, що тодішня психологія була переважно інтроспективною, заснованою на самоспостереженні, що, по О. Конту, не дозволяло вважати її

наукою, тим більше що в період створення своєї класифікації він надавав головне значення „об'єктивному методу”, заснованому на зовнішньому спостереженні. На вершині ієрархії наук знаходиться соціологія.

На думку О. Конта, соціологія, як і будь-яка інша наука, вивчає незмінні природні закони. Предмет її – найважливіший і складний, тому вона – свого роду цариця наук. Соціологія може й повинна використовувати досягнення інших наук, які вивчають більш обширні, ніж суспільство, сфери реальності. Ці науки, особливо біологія (безпосередньо передуюча соціології в ієрархії наук), є по відношенню до неї попередніми, підготовчими. Разом з тим вони служать для неї теоретико-методологічним взірцем; адже соціологія пізніше за інші дисципліни наблизилася до позитивного стану, в ній збереглося особливо багато теологічних і метафізичних елементів; уява в ній дотепер панує над спостереженням. Її ще належить створити, і засновник позитивізму відчуває себе покликаним зробити це.

Головна умова створення самостійної соціальної науки, за задумом О. Конта, – це виділення специфічної реальності, що не вивчається ніякими іншими науками. Для позначення цієї реальності він використовує різні терміни: „суспільство”, „соціальний організм”, „соціальна система”, „соціальні явища”, „соціальне існування” і т. п. Людина за своєю природою соціальна, соціальність – її природний стан. Але і егоїзм – також природний стан, тому соціальність індивіда вимагає навчання і засвоюється за допомогою виховання.

Одним з перших в соціології О. Конт розробляє підхід до суспільства як до системи, прообразом якої виступає для нього біологічний організм. Всім системам притаманна така властивість, як солідарність, але живим системам, особливо соціальним, воно властива в найвищій мірі. О. Конт виділяє такі властивості соціальної реальності, як максимальна складність і, внаслідок цього, найбільша неурегульованість і мінливість; активність; спонтанність та разом з тим регулювання штучним

порядком.

Поглядам О. Конта на соціальну реальність властива одна особливість, яка характерна і для інших піонерів соціологічної думки: це нерозрізнення суспільства і людства. Суспільство розглядається як людство в мініатюрі, а людство – як розширене до межі суспільство. Таким чином, у О. Конта суспільство і людство розглядаються не тільки як однопорядкові явища, але і як явища тотожні по суті, хоча й різні за об'ємом. По-перше, людство розглядається як максимальне за об'ємом суспільство. По-друге, деякі суспільства в певні історичні періоди виступають як представники всього людства, що прокладають для нього маршрути його подальшого руху.

Подібна позиція мала подвійне теоретичне значення. З однієї сторони, вона містить розуміння реальної єдності людства, тотожність або схожість багатьох соціальних ознак у різних народів. З іншої – вона приводить до спрощеного погляду на шляху розвитку різних суспільств і до ігнорування їх своєрідності. Змішування суспільства і людства, соціальності і людської природи означало зведення соціології до свого роду антропології і психології, що суперечило початковому задуму О. Конта створити соціологію як особливу науку.

Для розуміння трактування соціології О. Контом важливо мати на увазі, що в його творчості перепліталися дві різні етики: наукова, з одного боку, соціально-практична (реформаторська, релігійна, моралістична, політична, педагогічна і т. п.) – з іншого. Перша з них переважала в період створення „Курсу позитивної філософії”, друга – в період написання „Системи позитивної політики”. Суперечність цих двох етичних орієнтацій породжувала протилежність ряду теоретико-методологічних постулатів. З одного боку, О. Конт проголосив підхід до соціології як до об'єктивної, суворої і неупередженої науки, заснованої на спостереженні й вільної від всіляких упереджених концепцій. З іншого – соціологія, як і позитивізм в цілому, виявилася для нього не просто наукою, але більш ніж наукою. Це

для нього світогляд, покликаний практично перетворити все соціальне життя, включаючи політику, мораль, релігію і т. д.

В цілому О. Конт підкреслює невіддільність методу науки від її наукових теорій. Разом з тим він відзначає, що „у наш час метод є більш істотним, ніж сама доктрина”. В період створення „Курсу позитивної філософії”, коли О. Конт керувався науковою етикою, він обґрунтовує неупереджений і об'єктивний підхід до дослідження соціальних явищ, вільний від оцінок, що сформувалися ззовні науки. В цей час він розглядає соціологію як елемент загальної системи наукового знання і розробляє раціональний, „об'єктивний” метод соціальної науки. Коли ж О. Конт стає пророком нової релігії, він розробляє головним чином „суб'єктивний метод” і здійснює так званий „суб'єктивний синтез”. Сам він вказував, що розробляв „об'єктивний метод”, „постійно сходячи від світу до людини”, а в „Системі позитивної політики” відвів головне місце „суб'єктивному методу”. У результаті в його творчості, по суті, присутні дві соціології: „об'єктивна” і „суб'єктивна”. Розглянемо по черзі кожний з цих двох підходів О. Конта до соціологічної методології.

В „об'єктивній соціології” О. Конт виходить з того, що вона повинна застосовувати загальнонаукові методи, специфічним чином застосовувати методи, що використовуються в інших науках, і, нарешті, використовувати свої власні методи і прийоми. Як і в інших науках, в соціології необхідно застосовувати індукцію і дедукцію, але перший метод в ній вагоміший за другий. Проте сам О. Конт використовував головним чином дедуктивний метод. Як і в біології, тут в процесі дослідження треба просуватися від цілого до частин, від системи до елементів, а не навпаки.

На противагу метафізичній методології, заснованій на підкоренні фактів уяві й претендуючої на абсолютні пояснення, позитивна соціальна наука заснована на спостереженні постійних зв'язків між фактами.

У О. Конта виявляються два значення слова „спостере-

ження”: широкий і вузький. В широкому значенні („загальне мистецтво спостереження”) воно є універсальним підходом, що характеризує позитивну методологію і протистояння довільним конструкціям. У відомому значенні всі методи соціології є різновидами цього спостереження. У вузькому значенні спостереження складає один з трьох головних методів науки, вживаних в соціології, як: ”чисте спостереження”; експеримент; порівняльний метод.

Разом з тим О. Конт відзначає, неможливість „прямого експерименту” в соціології, що полягає, як у фізиці, в штучному створінні якихось явищ. Та зате в ній існує „непрямий експеримент”, суть якого полягає в порушеннях, що відбуваються в суспільстві при нормальному розвитку. Аналіз патологічних явищ в соціології, як і в біології, є справжнім експериментом.

Порівняльний метод в соціології, по О. Конту, складається з декількох методів, або способів порівняння.

Перший – це порівняння людських і тваринних суспільств. Цінність цього методу полягає в тому, що він дозволяє встановити самі елементарні і універсальні закони соціальної солідарності.

Другий – порівняння різних співіснуючих станів людського суспільства в різних районах земної кулі, причому розглядаються ці стани у таких народів, які повністю незалежні один від одного.

Звідси третій спосіб порівняння, який О. Конт називає „історичним порівнянням різних послідовних станів людства” або „історичним методом”. Цей метод становить „саме основу” соціальної науки, характерний тільки для соціології і відрізняє її навіть від найбільш близької до неї біології. Першорядне значення історичного методу полягає, зокрема, в тому, що в науковому відношенні він доповнює загальну наукову методологію, а в практичному відношенні розвиває соціальне відчуття й відчуття історичної спадкоємності. Суть методу полягає в зіставленні різних фаз еволюції людства, що складають „соціальні

ряди” і послідовній оцінці різних станів людства.

Що стосується „суб'єктивного методу”, то в його характеристиці О. Конт менш зрозумілий, ніж в описі „об'єктивного”. І це не дивно, оскільки „суб'єктивний підхід” має у нього значною мірою містичний характер. Під суб'єктом, який стає відправним пунктом „суб'єктивного підходу”, мається на увазі головним чином не індивід або група, а все людство.

Перша ознака цього методу полягає в тому, що це загальнолюдська або соціальна точка зору на об'єкт, що вивчається.

Друга ознака методу полягає в тому, що на відміну від „об'єктивного, раціонального підходу”, він є емоційно-альтруїстським по своїй суті. Це метод „серця”, якому повинен бути підлеглий розум. Необхідно підпорядковувати наукові, моральні і політичні ідеї альтруїстським відчуттям, що направлені послідовно на сім'ю, вітчизну і людство. Цьому відповідають три формули: жити для своїх близьких, жити для своїх співвітчизників, жити для всіх. Всі вони резюмовані в знаменитому девізі – „Жити для інших”.

Будь-який об'єкт, по О. Конту, може вивчатися з двох точок зору: статичної і динамічної. Це відноситься і до вивчення соціальної системи. Тому соціологія поділяється в його доктрині на дві частини: соціальну статику і соціальну динаміку. Ці дві дисципліни відповідають двом частинам головного гасла контівського вчення „Порядок і прогрес”. Для соціальної статички вища мета – виявлення законів соціального порядку, для соціальної динаміки – законів прогресу. Соціальна статика – це соціальна анатомія, що вивчає будову соціального організму, соціальна динаміка – соціальна фізіологія, що вивчає його функціонування. Об'єкт першої з них – суспільство „в стані спокою”, об'єкт другий – суспільство „в стані руху”.

Соціальна статика виділяє „структуру колективної істоти” і досліджує умови існування, властиві всім людським суспільствам та відповідні закони гармонії. Ці умови торкаються як індивіда так і сім'ї та суспільства (людства).

В принципі структура суспільства, що вивчається соціальною статикою, на думку О. Конта, радикально не змінюється. Вона може лише випробовувати хворобливі потрясіння в „критичні періоди”, але потім знов відновлюється завдяки прогресу. Адже згідно однієї з його формул, „прогрес є розвиток порядку”.

Соціальна динаміка – це теорія прогресу. Поняття прогресу характерно тільки для людських суспільств, складає їх специфіку і дозволяє відділити соціологію від біології. Прогрес тут можливий завдяки тому, що, на відміну від суспільств тваринних, одні покоління можуть передавати іншим накопичені матеріальні й духовні багатства. Внаслідок нерозрізнення суспільства і людства, включення соціології в „позитивну теорію людської природи” теорія прогресу О. Конта в основі своїй є антропологічною. Соціальний прогрес, кінець кінцем, виникає з природженого інстинкту, примушуючи людину „безперервно покращувати в усіх відношеннях будь-які умови свого існування”, розвивати „в цілому своє фізичне, моральне і інтелектуальне життя...”.

О. Конт постійно підкреслює безперервний і наступний характер прогресу. Подібно тому, як соціальна статика виявляє солідарність в просторі, соціальна динаміка виявляє солідарність в часі. Соціальна динаміка розглядає кожний послідовний стан суспільства як результат попереднього і необхідне джерело майбутнього.

В етичному аспекті важливу роль в розвитку соціології зіграло обґрунтування О. Контом видатної ролі ученого в суспільстві. Він з такою силою обґрунтовував етику неупередженого, вільного від всяких догм дослідження, що позитивізм в соціології завжди зв'язувався саме з такою етикою. Саме вона і стала головною для професії соціолога.

Що стосується значення О. Конта для інституційної – організаційної сторони розвитку соціології, то тут можна говорити не про прямий, а лише про опосередкований його вплив. Час інституціоналізації соціології при ньому ще не настав. Як

говорив сам О. Конт, „колиска не може бути треном”. В його час соціологія знаходилася ще в колисці. Але сьогодні вона займає цілком гідне місце серед наук про людину, і в цьому велика заслуга О. Конта.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Охарактеризуйте відношення О. Конта та К. Сен-Сімона.
2. Проаналізуйте характерні риси вчення О. Конта.
3. В чому полягає суть „закону трьох стадій” Огюста Конта?

Література до розділу

1. *История социологии в Западной Европе и США.* – М.:Издательская группа НОРМА – ИНФРА. – М., 1999. – 576 с.
2. *Кедров Б. М. Классификация наук.* – М., 1961. – Кн. 1.
3. *Кон И. С. Позитивизм в социологии.* – Л., 1964.
4. *Конт О. Дух позитивной философии (Слово о позитивистском мышлении).* – Спб., 1910.
5. *Сен-Симон К. Избр. произведения.* – М.; Л., 1948. – Т. 1.
6. *Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. П. Горлача.* – Х., 1996.
7. *Ярошевский М. Г. История социологии.* – М., 1976.

РОЗДІЛ 6

СОЦІОЛОГІЯ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА

- 1. Еволюціонізм Г. Спенсера.*
- 2. Класифікація суспільств.*
- 3. Індивідуалізм проти органіцизму.*

Герберт Спенсер (1820–1903 рр.) – видатний англійський філософ і соціолог, прихильник позитивізму і еволюціонізму в природознавстві.

Творчість Г. Спенсера з найбільшою повнотою втілила основні ідеї еволюціонізму, зробила великий вплив на інтелектуальну атмосферу тієї епохи. Теоретичні погляди формувалися головним чином під впливом досягнень природничих наук.

Г. Спенсер першим в розгорнутій формі став розробляти підхід, що отримав згодом назву загальної теорії систем, і застосовувати його до людського суспільства. В своїх дослідженнях він поєднував структурно-функціональний і еволюційний аналіз суспільства.

Спенсерівське уявлення про суспільство, як організм, дозволило осмислити і зрозуміти ряд важливих особливостей структури і функціонування соціальних систем. Він не отожднював суспільство з індивідуальним біологічним організмом, як часто стверджували його супротивники та його прихильники. Він лише порівнював ці два ества, простежуючи як схожість, так і відмінність „надорганічного організму”, тобто як специфічну організацію.

Г. Спенсер не отримав систематичної гуманітарної освіти і аж до 1846 р. працював залізничним інженером. Паралельно розширював свої пізнання в різних областях, що і дозволило йому в 1848 р. стати головним редактором знаменитого журналу „Економіст”. Саме в цей час Г. Спенсер став виявляти цікавість до соціальних питань і їх узагальнення в рамках власної теорії.

В 1850 р. вийшла наукова праця Г. Спенсера – „Соціальна статистика”. Як один з основоположників органічної школи, Г. Спенсер, слідом за О. Контом ввів в соціологію ідею мінливості і „плавного еволюціонізму”.

Еволюція, тобто „перехід від стану відносної невизначеності, незв'язності, однорідності до стану відносної визначеності, зв'язності, багатогранності”, була для Г. Спенсера універсальним процесом. Коли використовується цей універсальний ключ до загадок всесвіту, стає очевидним, стверджував Г. Спенсер, що еволюція людських суспільств, не дуже відрізняючись від інших еволюційних явищ, є особливим випадком універсального закону природи. Соціологія може стати наукою тільки тоді, коли вона ґрунтується на ідеї природного, еволюційного закону.

Для Г. Спенсера аксіоматично, що зрештою всі аспекти всесвіту, органічні або неорганічні, соціальні або несоціальні, є суб'єктом законів еволюції. Його соціологічні дослідження, проте, концентруються на паралелях між органічною і соціальною еволюціями, відмінностями в структурі та еволюції органічних та соціальних одиниць. У всіх соціологічних роздумах Г. Спенсера переважають біологічні аналогії, хоча він і був вимушений враховувати обмеженість таких аналогій. Внаслідок того, що Г. Спенсер був радикальним індивідуалістом, органічні аналогії створювали для нього деякі соціологічні і філософські труднощі, яких О. Конт з його колективістською філософією уникнув.

Найпліднішими органічними аналогіями виявилися

для розробки Г. Спенсера тези про те, що при еволюційному зростанні в структурі і функціях будь-якої одиниці відбуваються зміни і що збільшення в розмірах приводить до більшої диференціації. Г. Спенсер має на увазі в даному випадку – якщо використовувати простий приклад, – що, якби люди раптом вирости до розмірів слона, то тільки значні зміни конструкцій тіла дозволили б їм продовжувати існування як життєздатних організмів.

Розростання одиниць в розмірах незмінно супроводиться зростанням складності їх структури. Процес зростання, за визначенням Г. Спенсера, є процесом інтеграції. А інтеграція, у свою чергу, повинна супроводжуватися прогресуючою диференціацією структур і функцій, якщо організм або суспільство прагне залишитися життєздатним, тобто якщо воно хоче вижити в боротьбі за існування. Тварини, розташовані на нижчій шкалі еволюції, так само як і ембріони більш високоорганізованих істот, характеризуються недиференційованою, відносною однорідністю. Так само йде справа і з суспільством. Соціальні сукупності, так само як і органічні, розвиваються від стану відносної нероздільності, коли їх складові частини є схожими один на одного, до стану диференціації, коли ці частини стають різними. Більш того як тільки частини стають несхожими один на одного, вони починають взаємозалежати один від одного; таким чином при збільшенні диференціації зростає взаємозалежність і, отже, інтеграція соціальних компонентів. „В примітивному суспільстві всі є воїнами, всі – мисливцями, всі – будівельниками жител, всі – виготовляють інструменти: кожна складова частина виконує для себе всі задачі”.

По мірі того як частини соціального цілого стають все більш несхожими і ролі, які відіграють індивіди, виявляються внаслідок цього більш диференційованими, їх взаємна залежність збільшується. „Консенсус функцій в процесі еволюції стає міцнішим. В співтовариствах низького рівня,

як індивідуумів, так і соціальних, дії складових частин мало залежать один від одного, тоді як в розвинутих співтовариствах обох видів дії життєво важливих компонентів цих частин стають можливими тільки в рамках комбінації дій, що становлять життя цілого”. Напрошується природний висновок, що ”там, де складові частини мають малі відмінності, вони цілком можуть виконувати функції один одного, а там, де диференціація велика, вони можуть виконувати функції один одного, або взагалі не можуть їх виконувати”. В простих суспільствах, де складові частини в цілому схожі один на одного, вони можуть легко взаємозамінюватися. Але в складних суспільствах невдалі „дії однієї частини не можуть бути узяті на себе іншими частинами”. Таким чином, складні суспільства більш уразливі і більш крихкі в своїй структурі, ніж їх більш ранні і менш досконалі попередники.

Отже, виходячи з вищевказаного Г. Спенсер намагався класифікувати типи суспільств з погляду стадій розвитку та розташував їх в наступному порядку: прості, складні, подвійної складності й потрійної складності. Термінологія достатньо туманна. Ймовірно, він мав на увазі класифікацію по ступеню структурної складності. Прості суспільства Г. Спенсер, у свою чергу, розділив на ті, що мають керівника, з керівництвом, що епізодично з'являється, нестабільним керівництвом та стабільним керівництвом. Суспільства складні і подвійній складності класифікуються з погляду складності їх політичної організації. Аналогічним чином різні типи суспільств були розставлені залежно від еволюції характеру осілости – кочове, напівосіле і осіле. Суспільства в цілому були представлені як структури, що розвиваються від простого до складного, а потім до подвійної складності, проходячи при цьому через необхідні етапи.

Зростаюча взаємозалежність несхожих складових частин в складних суспільствах і уразливість, що привноситься

нею в суспільство, породжує необхідність створення „регулюючої системи”, яка контролювала б дії частин і забезпечувала їх координацію. На ранньому етапі соціальної еволюції регулюючі центри в основному потрібні для здійснення дій, що стосуються зовнішнього середовища, „супротивників та здобичі”. Надалі, коли ускладнення функцій вже не допускає спонтанного пристосування сталих частин один до одного такі системи управління беруть на себе вантаж внутрішньої регуляції і соціального контролю.

Жорсткість і масштаби внутрішнього управління і контролю були для Г. Спенсера основною ознакою розрізнення між типами суспільств. В своїй класифікації цих типів він також використовував інший критерій – рівень еволюційної складності. Ці два способи визначення соціальних типів були пов’язані, та все ж в значній мірі незалежні один від одного, що створювало певні труднощі для складання загальної схеми.

Крім даної класифікації суспільств по ступеню складності, Г. Спенсер запропонував іншу основу для проведення відмінностей між типами суспільств. Тут у фокусі розгляду знаходиться тип внутрішньої регуляції суспільства. Так, для проведення відмінностей між войовничим та індустріальним суспільствами Г. Спенсер використовував як критерій відмінності соціальної організації, що виникли в результаті відмінностей у формах соціальної регуляції. Ця класифікація на відміну від тієї, що ґрунтується на стадіях розвитку, виходить із затвердження залежності типів соціальної структури, від відношення даного суспільства до суспільств, що оточують його. При мирних відносинах існує відносно слабка і розпливчата система внутрішньої регуляції; при войовничих відносинах виникає примусовий і централізований контроль. Внутрішня структура більше залежить не від рівня розвитку, як в першій схемі, а від наявності або відсутності конфлікту з сусідніми суспільствами.

Г. Спенсер підкреслював, що ступінь складності суспільства не залежить від войовничо-індустріальної дихотомії. Відносно недиференційовані суспільства можуть бути „індустріальними”, (не в сьогоdnішньому розумінні „індустріального суспільства”), а сучасні складні суспільства можуть бути військовими.

Визначаючим суспільство як „войовниче”, або „індустріальне” мається на увазі не рівень складності, а, швидше, наявність або відсутність конфлікту з оточенням. Якщо класифікація суспільства за збільшенням складності розвитку додала системі Г. Спенсера цілком оптимістичне зображення, то войовничо-індустріальна класифікація привела його до менш радісних поглядів на майбутнє людства. В своїх записках в кінці ХІХ ст. він писав: „Якщо ми протиставимо періоди з 1815 по 1850 рік та з 1850 року до наших днів, ми не зможемо не помітити, що разом із зростанням озброєння, більш частими конфліктами і відродженням мілітаристських емоцій відбувається розповсюдження примусових регуляцій... Свобода індивідумів у багатьох відношеннях насправді зводиться нанівець... І неможливо заперечувати, що це є поверненням до дисципліни примушення, яка пронизує все соціальне життя, коли переважає войовничий тип”.

Г. Спенсер жодною мірою не був, як він часто відзначав, незмінним послідовником ідеї безперервного однолінійного прогресу. Це стає ще більш очевидним, коли ми розглядаємо його загальну схему еволюції.

Г. Спенсер висуває концепцію однолінійного розвитку людства, відповідно до якої етапи людського прогресу жорстко приречені, так само як еволюція індивіда від дитинства до зрілості. Але в своїх зрілих творах Г. Спенсер, можливо, під впливом розчарувань у зв'язку з „колективістським курсом”, який прийняло англійське суспільство до кінця ХІХ ст., визнає, що, хоча еволюція людства в цілому залишається упевненою, певні суспільства можуть не тільки

прогресувати, але і відступати назад. Г. Спенсер в цілому не наполягав на безповоротності розвитку суспільства по приречених етапах. Навпаки, він дотримувався думки, що вони розвиваються як відповідь на їх соціальне і природне оточення.

Еволюційна теорія Г. Спенсера завдяки включенню в неї чинників застою і регресу стає поза сумнівом більш гнучкою, хоча і втрачає свою цілісність.

Представниками еволюційно-органічного напрямку Були – також французький учений Р. Вормс, в Німеччині – Д. Шеффле, в Росії – П. Лілієнфельд, всі вони шукали аналогії між організмом і суспільством. Багато в чому завдяки їх ідеям в ХХ ст. зародився системний підхід до вивчення суспільства.

Г. Спенсер був вимушений знайти спосіб примирити свій індивідуалізм з органіцистским підходом. В цьому він різко відрізнявся від О. Конта, який в своїй філософії дотримувався антиіндивідуалістичного підходу і розвивав органіцистську теорію, де індивід розглядався як повністю підлеглий суспільству. Г. Спенсер же, навпаки, не тільки виходив з індивідуалістичного розуміння походження суспільства, але і розглядав суспільство як інструмент вдосконалення мети особи.

На думку Г. Спенсера, люди зв'язали свої життя один з одним тому, що їм це було вигідно. „В цілому жити разом виявилось більш вигідно, ніж жити окремо”. І як тільки виникло суспільство, воно збереглося тому, що: „збереження поєднання (індивідів) – це збереження умов... більш задовольняючих життя, ніж могли б мати ці люди в іншому випадку”, що об'єдналися.

Не дивлячись на ці індивідуалістичні підпори своєї філософії, Г. Спенсер розробив цілу систему, в якій органіцистська аналогія оцінюється більш різко, ніж в працях О. Конта. Спроби Г. Спенсера подолати несполучуваність

між індивідуалізмом і органіцизмом наївні. Після опису схожості між соціальним та біологічним організмами він звертається до опису їх відмінності. Біологічний організм укладений в шкіру, а соціальний зв'язаний зсередини за допомогою мови.

Немає необхідності роздумувати, чи вдалося Г. Спенсеру насправді примирити індивідуалізм з органіцизмом, але треба відзначити, що він думав інакше, вказуючи, що жодна соціальна освіта не володіє колективною чуттєвістю. Таким чином, не дивлячись на функціональну диференціацію між людьми, вони всі прагнуть певної міри „щастя” і задоволення.

Г. Спенсер, так само як О. Конт, твердо вірив в дію соціальних законів, які є в тій же мірі детерміністичними, що і закони, які керують природою. „Альтернативи немає. Або суспільство має закони, або ні. Якщо воно їх не має, то може не бути порядку, упевненості, системи в його явищах. Якщо ж воно їх має, то тоді вони подібні іншим законам всесвіту – стійким, непохитним, навіть активним і не має виключень”.

Але якщо О. Конт підкреслював, що люди повинні прагнути пізнання законів суспільства з тим, щоб колективно діяти в соціальному світі, Г. Спенсер з рівною переконаністю відстоював необхідність їх вивчення для того, щоб не діяти спільно. В протилежність О. Конту, який хотів направити суспільство через посередництво духовної сили своїх жерців-соціологів, Г. Спенсер пристрасно стверджував, що соціологи зобов'язані переконати людей в тому, що суспільство повинне бути вільним від втручання урядів і реформаторів. Єдиною владою, яку Г. Спенсер був готовий надати державі, був захист прав індивіда і колективний захист від зовнішніх супротивників. Держава „зобов'язана не тільки охороняти кожного громадянина від посягань його сусідів, але і захищати його, разом з суспільством в цілому, від іноземної агресії”. Все інше повинне бути надано вільній ініці-

ативі індивідів, вступаючих один з одним в угоди.

На думку Г. Спенсера, добре суспільство ґрунтується на угодах між індивідами, що переслідують свої інтереси. Там, де держава втручається в ці погоджувальні домовленості як з метою підвищення соціального добробуту, так і з будь-якою іншою метою, – це або порушує соціальний порядок, або приводить до відкидання досягнень індустріального суспільства і повернення до ранніх форм тиранічного і войовничого соціального порядку.

Ці украй антиколективістські погляди Г. Спенсера лежать в основі доктрини про виживання самих пристосованих, яку він, подібно Ч. Дарвіну, розвинув від ідей Т. Мальтуса. Його власна теорія популяції була дещо більш оптимістичною в порівнянні з теорією похмурого священника. Він стверджував, що надмірна плодючість стимулює велику активність, тому що, чим більше стає людей, тим більша винахідливість необхідна для того, щоб вижити. Якнайменше розвинуті групи й індивіди вимирають, тому загальний рівень розвитку та інтелекту повинен поступово зростати.

Г. Спенсер стверджував, що загальний рівень інтелекту підніметься до такого ступеня, що в боротьбі за існування виживуть лише ті, інтелект яких перевершує інтелект інших. Але цей прогресивний еволюційний механізм буде повністю зруйнований, заявляв він, якщо у формі слабких законів або інших заходів соціального добробуту буде допущено державне втручання в благодотвірні процеси природного відбору.

Втручання держави в соціальні питання, вважав Г. Спенсер, неминуче спотворить необхідну адаптацію суспільства до свого середовища. Як тільки втручається держава, благодотвірні процеси, які природним чином привели б до більш ефективного і більш розумного контролю людини над природою, буде порушено і це дасть початок зворотному згу-

бному процесу, який може привести лише до прогресуючого упадку людства.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Що являє собою закон еволюції Г. Спенсера?
2. Дайте аналіз класифікації суспільств по ступеню складності.

Література до розділу

1. *Аберкомби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004. – 620 с.*
2. *Арон Р. Этапы розвитку соціологічної думки: Пер. з фр. / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.*
3. *Бергер П. Л. Приглашение в социологию. – М., 1996.*
4. *Западно-европейская социология XIX столетия: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М., 1998.*
4. *Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002.*
5. *Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Печі. – К.-Львів, 2002.*
6. *Спенсер Г. Підстави соціології. – М., 1991.*
7. *Ярошевский М. Г. История социологии, – М., 1976.*

РОЗДІЛ 7

СОЦІОЛОГІЯ МАРКСИЗМУ

1. *Життєвий та творчий шлях вченого. Ф. Енгельс – пропагандист ідей К. Маркса.*
2. *Соціологічні теорії К. Маркса та Ф. Енгельса.*

Історія соціології багата чудовими іменами, кожне з яких займає гідне місце і заслуговує шанобливого відношення. Всі вони — люди наукового подвигу, учені-першовідкривачі. Саме вони поставили і вирішували (зрозуміло, по-своєму, відповідно рівню, наукового і культурного розвитку історичної епохи) проблеми, що визначили обличчя нової наукової дисципліни. Основоположники марксизму Карл Маркс (1818–1883 рр.) та Фрідріх Енгельс (1820–1895 рр.) внесли свій великий вклад в розбудову науки соціології.

Народився Карл Маркс 5 травня 1818 р. в німецькому місті Тріре (Рейнська провінція Пруссії) в сім'ї адвоката, нащадка рабинів, що прийняв в 1816 р. протестантство. Батько Карла був людиною ліберальних поглядів, прихильником ідей французьких просвітителів. На формування особи К. Маркса значно вплинув його майбутній тесть, Людвіг фон Вестфален. Після закінчення в 1835 р. гімназії в Тріре К. Маркс вчився спочатку на юридичному факультеті Боннського університету, потім на юридичному факультеті Берлінського університету, де займався вивченням права, історії і філософії. В цей час він стає учасником так званого „Докторського клубу”, куди входять радикально налаштовані мо-

лодогегельянці: брати Бруно і Е. Бауер, М. Штирнер та ін. Дискусії в цьому клубі глибоко вплинули на зміст і стиль мислення К. Маркса.

В 1841 р. К. Маркс закінчує університет і одержує диплом доктора філософських наук; тема його докторської дисертації: „Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура”.

Спочатку К. Маркс хотів зайнятися науковою діяльністю, маючи намір вступити на посаду доцента в Боннському університеті, але швидко зрозумів, що його намір нездійснений: його погляди були в явному конфлікті з феодально-репресивним режимом тодішньої Пруссії. До того ж його темперамент політичного борця і романтика, прагнучого практично перетворити дійсність, не міг задовольнитися рамками суто академічних занять.

К. Маркс стає журналістом, точніше, політичним публіцистом. Протягом багатьох років він співпрацює як автор і редактор в різних газетах і журналах Європи і США, поєднуючи роботу публіциста з науковою і політико-практичною діяльністю.

В 1843 р. К. Маркс одружується на подрузі свого дитинства Женні фон Вестфален, яка все життя разом з ним стійко переносила величезні труднощі. Багатодітна сім'я К. Маркса постійно бідувала; його журналістські гонорари і матеріальна допомога його друга і соратника Ф. Енгельса не могли забезпечити його сім'ї нормального існування. На схилі віку в одному з листів К. Маркс признавався, що якби йому довелося почати життя спочатку, він знову б вибрав свій життєвий шлях, але ніколи б не одружувався, щоб не прирікати свою сім'ю на страждання. Йому з дружиною довелося пережити смерть трьох малолітніх дітей. Він постійно поневірявся, змінюючи житла і країни. З молодих років К. Маркс жив в еміграції і постійно піддавався висилці: з Пруссії, Франції, Бельгії. Врешті-решт його другою батьківщиною стала Англія, де

він жив з 1849 р. до самої смерті, що наступила 14 березня 1883 р.

Ще більше, ніж О. Конт, К. Маркс був маргінальною особою. Увірувавши в неминучий крах капіталізму, він пророкував і готував революцію в тих суспільствах, в яких жив; тим самим він автоматично ставав для них чужим. К. Маркс знаходився на межі офіційної академічної науки: з одного боку, він був так чи інакше з нею пов'язаний і не міг зовсім без неї обійтися; з іншого – різко критикував її як „буржуазну” і протиставляв їй себе. „Науково” обгрунтовувавши віру в прийдешнє золоте століття – комунізм, він в той же час оголосив себе богоборцем, відкидаючи всі існуючі релігійні вірування.

Будучи етнічним євреєм, К. Маркс не ідентифікував себе з єврейством і належав до категорії так званих „ненавидячих себе євреїв”. Хоча його навряд чи можна вважати переконаним антисемітом, він іноді виказував антисемітські думки про людей, які йому не подобалися, зокрема про Ф. Лассале; свого друга Г. Гейне, так само як і себе, він, мабуть, євреєм не вважав. В роботі „До єврейського питання” (1844 р.) він, наслідуючи гегелівській манері викладення, в досить туманній формі обгрунтовує вельми просту думку про те, що єство єврейства – в крамарюванні і в куксі грошей, що розповсюдилося у всьому суспільстві; відповідно проблема єврейства буде вирішена, точніше, скасована, коли „суспільству вдасться скасувати емпіричне єство єврейства, крамарювання і його передумови...”.

К. Маркс ідентифікував себе перш за все з Німеччиною і часом навіть впадав в німецький націоналізм (втім, іноді його думки про німців бували не більш утішними, ніж про євреїв). Проте його відносини з батьківщиною були вельми непростими, через що він, власне, і вимушений жити за її межами.

К. Маркс знаходився в постійній конфронтації з різними політичними рухами, причому не тільки буржуазними, але і робітничими і соціалістичними. Нарешті, він, безумовно, ви-

явився маргіналом в класовому значенні: будучи вихідцем із спроможного соціального прошарку, він рішуче виступив проти нього, проголосивши необхідність диктатури пролетаріату.

Політичний радикалізм К. Маркса був тісно пов'язаний з такими особливостями його особи, як владність, безапеляційність думок і нетерпимість по відношенню до чужих думок. В багатьох творах К. Маркса полеміка переростає в звичайну лайку, іронія – в злобний сарказм. Він належить до категорії мислителів-викривачів, які „зривають маски” як з соціальних інститутів, так і з своїх опонентів.

Як це нерідко буває, авторитарність і безкомпромісність у взаємостосунках з колегами в науці, соратниками або противниками в політичній боротьбі поєднувалися у К. Маркса з чарівністю, ніжністю і теплотою у відношенні до дружини, дітей і деяких близьких прихильників, що не намагалися заперечувати його думки. Недивно, що взаємовідносини К. Маркса з друзями і однодумцями в основному поділялися на два типи: це або відносини вчителя і учнів, або відносини колишніх однодумців та друзів, що стали ворогами через те, що одні не виявили бажання стати або залишатися учнями іншого.

Нетерпимість настільки з'єдналася з фігурою К. Маркса і методом його роботи, що переросла в характерну рису його навчання. Згодом ця особливість була засвоєна В. І. Леніном, і в більшовицькій інтерпретації вважалася характерною для „істинного марксизму”: „справжній марксист” завжди повинен бути непримиренним і безкомпромісним до „чужих ідейних течій”.

Виключенням у відносинах К. Маркса з друзями складала його дружба з Фрідріхом Енгельсом (1820–1895 рр.). Ф. Енгельс ніколи і ні в чому йому не заперечував та завжди щиро захоплювався його геніальністю. Їх дружба почалася в 1844 р. і продовжувалася все життя. Спільно К. Маркс і

Ф. Енгельс написали такі відомі твори, як „Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії” (1845 р.), „Німецька ідеологія” (написана в 1845–1847 рр.; рукопис не було завершено і вперше повністю було опубліковано в СРСР в 1932 р. на мові оригіналу та в 1933 р. – на російській мові), „Маніфест Комуністичної партії” (1848 р.).

Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс підготував до видання деякі його праці, не опубліковані за життя. І в наукових, і в політико-практичних питаннях друзі ніколи і ні в чому не розходилися. Певною мірою Ф. Енгельса можна вважати співавтором марксової доктрини, але в цілому він все-таки в більшій мірі був видатним її пропагандистом і популяризатором. Сам він підкреслював пріоритет К. Маркса в створенні матеріалістичного розуміння історії.

В своїй політичній боротьбі К. Маркс постійно виступав разом з Ф. Енгельсом. К. Маркс поставив перед собою мету озброїти пролетаріат комуністичним навчанням, оскільки саме в пролетаріаті він побачив матеріальну силу, покликану практично реалізувати це навчання. Тому його організаційно-політична діяльність розгортається саме у сфері робочого руху. В 1847 р. він разом з Ф. Енгельсом вступає в Союз справедливих, який потім перевтілюється в Союз комуністів на принципах, сформульованих в „Маніфесті Комуністичній партії”. В 1848 р. К. Маркс очолив Центральний комітет Союзу комуністів, а Ф. Енгельс став членом комітету. Радикалізм Союзу викликав постійні переслідування його з боку властей, і в 1852 р. він припиняє своє існування. В 1864 р. К. Маркс бере участь в створенні „Міжнародного Товариства Робітників” (I Інтернаціонал) і стає його фактичним керівником. Він же пише „Засновницький Маніфест”, „Тимчасовий Статут” і ряд інших програмних документів Інтернаціоналу. Паралельно із створенням міжнародних організацій К. Маркс і Ф. Енгельс беруть активну участь в створенні та діяльності

національних комуністичних і робочих партій, перш за все в Німеччині.

Спираючись на соціально-філософську теорію діалектико-матеріалістичного розуміння історії, К. Маркс та Ф. Енгельс внесли важливий вклад у збагачення і розвиток соціологічної думки. Це знайшло своє вираження насамперед у творчій розробці наступних аспектів соціологічної теорії. По-перше, у працях К. Маркса та Ф. Енгельса подано в цілому більш повне і глибоке розуміння суспільства як соціальної системи. Для марксизму суспільство – продукт різноманітних взаємодій між людьми, система їхніх взаємозв'язків, що є результатом насамперед їхньої трудової діяльності. Люди створюють суспільство, й у той же час формуються ним. Системний підхід марксизму до вивчення суспільства особливо яскраво проявляється у зв'язку з розробкою ним центральної категорії „суспільна формація”, як соціальна система, що включає ряд підсистем (економічну, політичну, правову, моральну та ін.) при визначальній ролі в кінцевому рахунку економічної (виробничої) і знаходиться у відносній рівновазі. Саме спосіб виробництва, за К. Марксом, є системоутворюючим компонентом соціальної системи, визначає якісну характеристику даної формації та її істотну відмінність від інших.

Цілком очевидна корінна відмінність системного підходу К. Маркса до суспільства від системного підходу, наприклад, О. Конта, для якого саме духовні фактори відігравали визначальну роль у суспільному житті. Заслуга марксизму в цьому питанні полягала не тільки в тому, що виробничо-економічна сфера життя суспільства розглядалася як одна з підсистем соціальної системи і виділялася її особлива роль, але й у тому, що ним був проведений поглиблений аналіз взаємозв'язку і взаємодії цієї підсистеми з іншими.

У суспільну формацію К. Маркс включав і певну соціальну структуру, форми сім'ї, способу життя та ін. Важливо відзначити й те, що замість абстрактних міркувань про суспі-

льство взагалі К. Маркс на основі свого вчення про суспільні формації вважав за необхідне зосередити увагу на дослідженні конкретної формації, що й було ним зроблене в його головній праці „Капітал”, у якій втілений й особливий, марксистський метод соціального пізнання. По-друге К. Маркс і Ф. Енгельс одними з перших висунули фундаментальне положення соціологічної науки про те, що знання повинне опиратися на вивчення самої соціальної реальності, а не тільки тих ідей і уявлень, що її відбивають.

По-третє, К. Марксові та Ф. Енгельсу вдалося серйозно збагатити теорію соціального розвитку. Їх розуміння соціальної історії як природно-історичного процесу, заснованого на послідовній, поступальній і закономірній зміні суспільних формацій – первіснообщинній, рабовласницькій, феодальній, капіталістичній і комуністичній – було, для свого часу, великим кроком вперед у розвитку не тільки соціальної філософії, але й соціологічної думки. Особливо велика в цьому плані заслуга марксизму в обґрунтуванні зародження, становлення і розвитку капіталізму, як промислового (індустріального) суспільства.

В теорії соціального розвитку К. Маркса чимало загального з аналогічною теорією О. Конта: вони виходять з положення про постійний і загальний розвиток усіх суспільств за одними й тими ж законами і стадіями. Обидва вважають, що суспільний розвиток носить прогресивний характер, йде поступально від нижчого до вищого, більш досконалого; обидва вірять у досягнення ідеального суспільного устрою – позитивного стану суспільства в О. Конта і комунізму в К. Маркса. Але в них було й чимало принципово різного і навіть протилежного: у О. Конта соціальна еволюція базується на інтелектуальному і моральному удосконаленні, а в К. Маркса – на удосконаленні насамперед продуктивних сил і виробничих відносин; для О. Конта нормальний соціальний розвиток – це поступове і плавне зростання, висока спадковість, відсутність

різких змін і тим більше соціальних вибухів, прогрес через консенсус при збереженні порядку, а для К. Маркса – це насамперед класова боротьба, революційний переворот, рішучий, якісний розрив із минулим, прогрес через руйнування існуючих порядків і т. д. Тому не випадково революція знаходиться в центрі уваги марксистської теорії соціальних змін, у той час як у О. Конта це відхилення від норми, патологія соціального розвитку.

По-четверте, К. Маркс і Ф. Енгельс – одні з засновників кон-фліктологічного напрямку в соціології. Соціальні протиріччя і конфлікти для них – це не тимчасове чи локальне, а по суті, постійний стан громадського життя. Вони пронизують суспільство в цілому, його окремі сфери, рівні та структурні елементи.

Саме марксизм поклав початок позитивній оцінці ролі й значення конфлікту в житті та розвитку суспільства.

По-п'яте, К. Марксові та Ф. Енгельсу належить безсумнівна заслуга здійснення однієї з перших спроб створення теорії соціальної стратифікації. Заслуга марксизму тут полягає в тому, що він, опираючись насамперед на новітні історико-етнографічні дослідження первісного суспільства, зробив загальний висновок історичних характеристик класів, яких не було в давнину і не буде в майбутньому, в умовах комунізму.

Особливу увагу К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли виділенню в соціально-класовій структурі суспільства основних і провідних класів. Стосовно до сучасного їм капіталістичного суспільства – це пролетаріат і буржуазія, антагонізм між якими, на їхню думку, складав основний зміст соціального життя.

К. Маркс та Ф. Енгельс вірили в необхідність і неминучість перемоги пролетаріату в класовій боротьбі та перетворення його в панівний клас. Принципово новими в цьому відношенні були положення марксизму про те, що класова боротьба обов'язково веде до диктатури пролетаріату і що са-

ма ця диктатура є лише перехід до суспільства без класів.

Разом з тим К. Маркс та Ф. Енгельс бачили, що соціально-класова структура капіталістичного суспільства не зводиться лише до класів-антагоністів, а включає також інші класи і прошарки (селянство, землевласники, дрібна буржуазія, інтелігенція та ін.), яким, правда, вони приділяли меншу увагу, прогнозуючи їхнє неминуче поступове зникнення, розчинення серед основних класів.

По-шосте, дуже важливе значення для соціологічних досліджень особистості мало обґрунтування К. Марксом положення про особистість як про суб'єкт, носія всієї сукупності суспільних відносин. Ця теза була спрямована на те, щоб вивчати не особистість взагалі, а особистість конкретного суспільства, конкретної людини. Він показав, що особистість – це не тільки об'єкт впливу соціального середовища, але й активний суб'єкт її зміни. Заслуга К. Маркса й у тому, що він приділив велику увагу найважливішій соціологічній проблемі взаємодії суспільства й особистості, його механізму й історично детермінованому характеру.

Високо оцінюючи місце і роль марксизму в історичному розвитку соціологічної думки, не можна в той же час не бачити його обмежень і недоліків. Матеріалістичне розуміння історії дозволило марксизму чітко виділити економічну сферу життя суспільства, розкрити її сутність, зміст, механізм розвитку і важливу роль у життєдіяльності людей і суспільства в цілому. Але це нерідко супроводжувалося більш-менш явною недооцінкою, а іноді й ігноруванням важливої ролі інших, нематеріальних факторів соціального розвитку. Марксистське вчення про класи і класову боротьбу дозволило краще зрозуміти одну з безсумнівно важливих сторін побудови, функціонування і розвитку суспільства. Але одночасно воно привело марксизм до усвідомлення мало не всієї соціальної історії, до історії боротьби класів, до гіпертрофування місця і ролі робітничого класу і недооцінки значення інших класів і соціаль-

них груп, до грубого і науково необґрунтованого висновку про те, що справжня історія людства починається лише з комунізму, а все, що було до цього, – це лише передісторія. Акцент на виявлення скрізь і всюди протилежних сторін, соціальних протиріч і конфліктів, безперечно, дозволив краще зрозуміти це могутнє джерело суспільного розвитку і важливу роль соціальних революцій, що здійснилися, в соціальному прогресі. І в той же час це привело до заперечення, по суті, ролі соціальної єдності, соціальної згоди і недооцінки еволюційних, поступових форм соціального реформування в прогресі суспільства.

Хід наступної історії виявив і багато інших слабкостей та недоліків соціальної теорії марксизму, особливо в плані її прогнозів і приречень.

Сьогодні марксизм знаходиться в глибокій кризі, за останні роки його вплив серйозно звузився. Свою роль у цьому зіграли, звичайно, і надмірний радикалізм соціології марксизму, її заполітизованість і заідеологізованість. Але ще й велику роль тут зіграли наступна догматизація і вульгаризація марксизму, його перекручення в теорії і на практиці, катастрофа соціалістичних режимів, створених ніби під прапором марксизму.

Об'єктивна, справді наукова оцінка місця і ролі соціології марксизму вимагає, по-перше, дотримання принципу історизму, тобто уміння оцінювати праці К. Маркса та Ф. Енгельса з позицій того часу, коли вони жили і працювали, по тому, наскільки й у чому саме вони збагатили соціологічне знання в порівнянні зі своїми попередниками і сучасниками; по-друге, уміння відокремлювати в соціології марксизму наукове знання від політизованих та ідеологізованих; по-третє, уміння аналізувати погляди основоположників марксизму концептуально, а не окремі їх висловлення, узяті поза зв'язком з іншими й без обліку їхнього розвитку; і, по-четверте, уміння чітко розрізнити марксизм і його численні

інтерпретації як послідовниками, так і дослідниками марксизму, не ототожнювати його з ленінізмом, неомарксизмом і тим більше зі сталінізмом, троцькізмом та ін.

Надалі соціологію марксизму більш-менш послідовно і успішно розвивали численні учні і послідовники К. Маркса і Ф. Енгельса; в Німеччині – Ф. Мерінг, К. Каутський та ін., в Росії – Р. В. Плеханов, В. І. Ленин та ін., в Італії – А. Лабріола, А. Грамши та ін. Теоретичне і методологічне значення соціології марксизму зберігається до сьогоднішнього дня.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Ф. Енгельс як пропагандист ідей К. Маркса.
2. Проаналізуйте спільне та відмінне в соціологічних поглядах К. Маркса та О. Конта.
3. Місце соціології марксизму в наш час.

Література до розділу

1. Аберкомби Н. *Социологический словарь: Пер. с англ.* / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004.
2. Арон Р. *Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з фр.* / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004.
3. Бергер П. Л. *Приглашение в социологию.* – М., 1996.
4. *История социологии в Западной Европе и США.* – М.:Издательская группа НОРМА – ИНФРА. – М., 1999. – 576 с.
5. Кравченко А. И. *Основы социологии.* – М., 1997.
6. Маковецький А. М. *Соціологія.* – Чернівці, 2000.
7. *Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка.* – К., 2002.
8. *Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Печі.* – К.-Львів, 2002.

РОЗДІЛ 8

ПСИХОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

- 1. Психологізм і соціологія ХІХ ст.*
- 2. Психологічний еволюціонізм та інстинктивізм.*
- 3. Групова психологія.*
- 4. Психологічна соціологія в історичній перспективі.*

В кінці ХІХ ст. психологізм як загальна тенденція психологічного обґрунтування наукового знання і пояснення самих різноманітних явищ набуває широкого розповсюдження. Психологічне обґрунтування гносеології, логіки, естетики, лінгвістики, історії і літературознавства та інших дисциплін стало науковою модою. Психологізм – характерна межа „другого позитивізму” (махізму, емпіріокритицизму). Не уникнула цієї „пошесті” і соціологія.

Психологія початку ХІХ ст. була виключно психологією індивіда і не враховувала соціальних процесів.

В останній третині ХІХ ст. положення змінилося. З одного боку, психологи визначили, що вищі психічні функції неможливо звести до фізіологічних процесів, а важливу роль тут відіграють соціальні чинники. З другого боку, соціологи, не задоволені примітивними біоорганічними аналогіями, зростає цікавість до проблем мотивації і психологічних механізмів соціальної поведінки. В результаті злиття цих двох стрічних рухів і склалося те, що ми умовно називаємо психологічним напрямом

в соціології.

Подібно іншому ідейному перебігу цього періоду психологічна соціологія зовсім не була єдиною цілюю. Єдина межа, що конститує її як течія, – це прагнення, не завжди усвідомлене, зводити соціальне до психологічного. Але прагнення це виражено у різних авторів з неоднаковою силою, та і тип психології, до якої вони апелюють, неоднаковий. Залежно від характеру проблем і пояснювальних категорій, що висувуються, в ній можна виділити декілька більш менш самостійних відгалужень: психологічний еволюціонізм; інстинктивізм; „психологію народів”, тісно пов'язану з етнографією; групову психологію і, нарешті, інтеракціонізм, що робить первинною одиницею соціологічного дослідження міжособову взаємодію.

Психологічне пояснення соціальних процесів не вимагало негайного розриву з ідеями біолого-еволюційної школи. Спочатку йшлося тільки про те, щоб „доповнити” еволюціоністську схему вивченням психологічних механізмів розвитку і функціонування суспільства. Причому самі ці механізми трактували вельми широко і аморфно. Послідовники Г. Спенсера представники „психологічного еволюціонізму” американські соціологи Лестер Франк Уорд (1841–1913 рр.) та Франклін Генрі Гиддінгс (1855–1931 рр.) розглядали розвиток суспільства як частину космічної еволюції, кожний подальший ступінь якої акумулює досягнення попередньої. Проте, якщо прихильники біологічної орієнтації вважали соціальну еволюцію безпосереднім продовженням і частиною органічної і підкреслювали в ній риси автоматизму, то психоеволюціоністи бачили в ускладненні форм суспільного життя результат розвитку свідомого початку, висувуючи в протилежність спенсерівському гасло „направленої еволюції”, тобто розумного управління соціальними процесами.

Психологічний еволюціонізм Л. Уорда та Ф. Гиддінгса не залишив помітного сліду в історії соціологічної думки. Набагато більш впливовим виявився інстинктивізм. Проблема „соціа-

льних інстинктів” виникла в ХІХ ст. не випадково. Конструюючи суспільство за образом і подобою індивіда, психологія ХІХ ст. прагнула знайти внутрішньоособову психологічну детермінанту або ряд детермінант, які могли б одночасно пояснювати індивідуальну і групову поведінку.

Найбільшим представником інстинктивізму вважається Уільям Мак-Дугалл (Мак-Дугалл) (1871–1938 рр.), англійський психолог, з 1921 р. працюючий в США, автор вельми популярної книги „Введення в соціальну психологію” (1908 р.). На думку Мак-Дугалла, теоретичною основою всіх соціальних наук повинна стати „психологія інстинкту”. Під інстинктом У. Мак-Дугалл розумів „природжений або природний психофізичний нахил, який примушує індивіда сприймати або звертати увагу на певні об'єкти і випробувати при цьому специфічне емоційне збудження та діяти по відношенню до цих об'єктів певним чином або принаймні випробовуючи імпульс до такої дії”. Кожному первинному інстинкту відповідає, по У. Мак-Дугаллу, певна емоція, яка як і сам інстинкт, є простою і неподільною. Так, інстинкту втечі відповідає емоція страху, інстинкту цікавості – емоція здивування, інстинкту забіякуватості – емоція гніву, батьківському інстинкту – емоція ніжності і т. д.

Поширюючи свою психологічну теорію на суспільство, У. Мак-Дугалл під кожне суспільне явище підводить певний інстинкт або групу інстинктів. Найбільше соціальне значення У. Мак-Дугалл надавав стадному інстинкту, який утримує людей разом і лежить в основі більшості інститутів суспільства. Безпосередній прояв стадного інстинкту – зростання міст, колективний характер людського дозвілля, масові зборища і т. д.

Всі названі нами теорії шукали найпростішу ”клітинку” соціальної поведінки в психіці індивіда і були в цьому значенні суб'єктивістськими. Але в науці ХІХ ст. існувало ще й інше трактування суспільної свідомості, що сягало своїми ідейними коренями гегелівської теорії „об'єктивного духу” і концепції „народного духу” німецьких романтиків. Ці концепції спирали-

ся не стільки на психологію, скільки на історію мови й літератури, особливо фольклору, які переконливо показували наявність в розвитку культури деяких стійких елементів і структур надіндивідуального характеру. Яка ж природа цього „народного духу”, або „національного характеру”? Романтики трактували його в об'єктивно-ідеалістичному, субстанціональному значенні, як особливу духовну реальність. Але поступово це поняття набуває іншого, натуралістичного змісту.

Синтезувавши дані мовознавства і етнографії з психологічною теорією Іоганна Фрідріха Гербарта, німецькі вчені Моріц Лацарус (1824–1903 рр.) і Гейман Штейнталь (1823–1899 рр.) проголосили в 1860 р. створення нової дисципліни – „психології народів”. Це була одна із перших спроб концептуалізувати і почати конкретне дослідження взаємодії культури і індивідуальної свідомості. Була цінна сама установка на зближення психологічних, етнографічних, лінгвістичних, історико-філологічних і антропологічних досліджень. В „Психології народів” небезпідставно знаходять свої витoki історична психологія, культурна антропологія, етнопсихологія, навіть соціо- і психолінгвістика. Але якраз в соціології її вплив був мінімальним. Теоретична проблема співвідношення культури та індивідуальної свідомості залишилася в ній принципово не вирішеною, а описовий матеріал не мав нічого спільного з пояснювальними концепціями.

В другій половині XIX ст. ідея ірраціональності має отримала найширше розповсюдження як в позитивістській, так і в антипозитивістській філософії. Італійський кримінолог Л. Сигеле (1868–1913 рр.) в своїх книгах „Злочинний натовп” (1891 р.) та „Психологія сект” (1895 р.) дав цій ідеї психологічне обґрунтування. Людина, писав він, по своїй природі жорстока і злочинна. Ослаблення раціонального самоконтролю, неминуче в натовпі, розгнужує ці інстинкти, підвищуючи навіюваність індивіда і його сприйнятливність до всякого зла.

Великої популярності набули на рубежі XX ст. книги фра-

нцузького публіциста, лікаря за освітою, Гюстава Лебона (1841–1931 рр.) – „Психологія натовпу” (1895 р.), „Психологічні закони еволюції народів” (1894 р.) та ін. На думку Г. Лебона, європейське суспільство вступає в новий період свого розвитку – в „еру натовпу”, коли розумний критичний початок, втілений в особі, пригнічується ірраціональною масовою свідомістю. „Натовп”, або „маса”, – це група людей, що зібралася в одному місці, та під впливом загальних відчуттів готова куди завгодно слідувати за своїм лідером. Співволодіти із стихією масової свідомості, що розбушувалася, не може ніяка раціональна сила. Г. Лебон підкреслює, що хід думок кожної людини в натовпі відповідає її загальним настроям. Чим довше людина перебуває в натовпі, тим слабше у нього відчуття реальності і тим більше він схильний впливу лідера. Серед лідерів часто зустрічаються люди з різко вираженими рисами психічних відхилень. З цих позицій Г. Лебон різко засуджував всякий революційний рух, і особливо соціалізм.

Поставлені Г. Лебоном теоретичні проблеми – анонімності, психологічного зараження і навіюваності „людини натовпу” – дали поштовх серйозним соціально-психологічним дослідженням. Проте власна теорія Г. Лебона була реакційна і науково неспроможна. Перш за все, невірно проведене ним ототожнення народної маси та ірраціонального „натовпу”. Сучасні соціальні психологи відзначають і ряд інших вад лебонівської концепції: крайню розпливчастість початкових понять; необґрунтоване зіставлення ірраціонального натовпу образу раціонального індивіда, що ідеалізується; підміну термінів, внаслідок якої спостереження за поведінкою злочинної зграї екстраполюється на якісно інші форми групової поведінки; довільний постулат „колективної душі” – несистематичний характер доказів, які служать швидше ілюстраціями апріорної тези, та ін.

Групова психологія кінця ХІХ – початку ХХ ст. не вичерпувалася, проте, спекулятивними побудовами цього типу. Дослідженню піддається не тільки аморфний „натовп”, але і кон-

кретні людські групи, діади і тріади, а також самі процеси між-особової взаємодії – такі, як психічне зараження, навіювання і наслідування.

Ця орієнтація черпала натхнення у вельми різномірних джерелах, включаючи експериментальні дослідження, гіпнозу, спостереження за наслідуваною діяльністю дітей, етнологічні дослідження і спостереження за такими явищами масової психології, як мода або паніка. Перші дослідження цього роду не відрізнялися ні методологічною, ні концептуальною суворістю. Одні автори (М. К. Михайловський) були схильні вважати фундаментальним процесом, що забезпечує одноманітність соціальної поведінки людей і їх об'єднання в групи – психічне зараження; інші (В. М. Бехтерев, Г. Лебон) відводять цю роль навіюванню; треті (Г. Тард, Дж. Болдуін) віддають перевагу наслідуванню.

Французький юрист і соціолог Габріель де Тард (1843–1904 рр.), автор книг "Порівняльна кримінологія" (1886 р.), „Закони наслідування” (1890 р.), „Соціальна логіка” (1895 р.), „Соціальні закони” (1898 р.), „Етюди по соціальній психології” (1898 р.), „Думка і натовп” (1901 р.), „Економічна психологія” (1902 р.) надає вирішальне значення соціальним і психологічним її чинникам.

Протягом багатьох років Г. Тард вів запеклу полеміку з своїм молодшим сучасником та інтелектуальним суперником – Е. Дюркгеймом. Обидва мислителі виростили з полеміки біоорганічних теорій та утилітаризму, обидва приділяли велике значення етнографічним даним і порівняльному методу, обидва цікавилися природою соціальних норм, бачивши в них силу, інтегруючу суспільство. Але за цією схожістю стоять глибокі відмінності. Для Е. Дюркгейма суспільство – соціальна система, продуктом якої є окремий індивід.

Г. Тард, навпаки, виступав з позицій номіналізму, для нього суспільство лише продукт взаємодії індивідів. Він вважав безплідною будь-які аналогії суспільства з біологічним органі-

змом або механічним агрегатом. Свідомість, за його словами, постулат механіки. Відкидає Г. Тард і еволюціоністську модель суспільства. Біда соціології, по Тарду, в тому, що вона змішує „закони суспільства, і „закони історії”; тим часом перші закони відтворення явищ, тоді як другі – закони їх розвитку. Це два різні класи законів, причому другі набагато складніші і можуть бути сформульовані лише на основі перших.

Г. Тард послідовно відкидає всякі спроби постулювати існування самостійних духовних сутностей типу „групової свідомості” або „душі натовпу”, вважаючи подібні доктрини пережитками містицизму.

Елементарне соціальне відношення, по Г. Тарду, – передача або спроба передачі вірування або бажання. Найпростіша модель цього – стан гіпнотичного сну. „Суспільство – це наслідування, а наслідування – свого роду гіпноз”. Будь-яке нововведення, вважає він, – продукт індивідуальної творчості. Загальні закони соціології, охоплюючи всі три базисні соціальні процеси (адаптації, повторення і опозиції), Г. Тард ділить на логічні і нелогічні. Логічні закони пояснюють, чому одні інновації розповсюджуються, а інші – ні, наскільки назріла потреба в даній новині, чи сумісне воно з вже існуючими знаннями і уявленнями (логічний союз) або ж вступає з ними в конфлікт (логічну дуель). Нелогічні закони показують, як протікає процес наслідування: наприклад, що він іде від центру до периферії, від вищих до нижчих, від мети до засобів і т. д.

Хоча Г. Тард будував свою теорію як дедуктивну, він надавав величезне значення емпіричним методам дослідження.

В описі „натовпів” і „злочинних сект” Г. Тард, як і його попередники, підкреслює ірраціональність. Але головну увагу він звертає на процес диференціації громадської думки та формування на цій основі публіки. На відміну від натовпу, психічна єдність якого створюється в першу чергу фізичним контактом, публіка є „чисто духовною спільністю, при якій індивіди фізично розосереджені і в той же час пов'язані один з одним духов-

но”. Це не стільки емоційна, скільки інтелектуальна спільність, в основі якої лежить спільність думок.

Підходячи до проблеми одночасно аналітично й історично, Г. Тард простежує етапи становлення публіки, вважаючи її продуктом часу. Не обмежуючись цими загальними міркуваннями, Г. Тард дає вельми тонкий психологічний аналіз різних форм масових комунікацій і міжособового спілкування, зокрема розмови.

Для історії соціології вельми важливий також обґрунтований Г. Тардом аналітичний підхід, критика еволюціонізму, інтерес до питань екології і техніки. Безпосередній вплив Г. Тарда у Франції був порівняно невеликий, але його ідеї знайшли широке визнання в США. Дж. Болдуїн, який незалежно від Г. Тарда, відштовхуючись від даних генетичної психології, прийшов практично до тих же самих висновків, називав Г. Тарда одним з найавторитетніших і видатних сучасних авторів в соціології та соціальній психології.

Проте зведення соціології до „інтерментальної психології” кінець кінцем заводить в глухий кут, оскільки з поля зору дослідника виключається макросоціальна структура, в рамках і під впливом якої формуються міжособові відносини. Хоча в своїй класифікації винаходів і нововведень Г. Тард надає велику увагу техніці, матеріальні відносини у нього часто розчиняються в духовних.

Зіставлення індивіда і суспільства поступається місцем ідеї їх взаємопроникнення. Філософські ця ідея не була, звичайно, новою. В психології її „першим втіленням” була теорія Уільма Джеймса (1842–1910 рр.). Визначаючи зміст емпіричного „Я” особи як „загальний підсумок того, що людина може назвати своїм”, У. Джеймс розрізняє три елементи: 1) матеріальне „Я”, що включає тіло, одяг, сім'ю і власність; 2) соціальне „Я”, тобто визнання, яке індивід одержує з боку оточуючих; оскільки наше оточення неоднорідне, можна сказати, що людина володіє стількома ж різними соціальними „Я”, скільки іс-

нує різних груп людей, думкою яких він дорожить; 3) духовне „Я”, тобто сукупність його психічних особливостей і схильностей.

При всій методологічній наївності цієї концепції включення в структуру особи і в її самосвідомість соціальних моментів було вельми плідне. Наступний крок в цьому напрямі зробив один з родоначальників сучасної генетичної психології – Джеймс Марк Болдуін (1861–1934 рр.), автор книг „Духовний розвиток дитини і раси” (1895 р.), „Соціальна і етична інтерпретація духовного розвитку” (1897 р.).

Загальні принципи Дж. Болдуїна дуже близькі до теорії Г. Тарда, але якщо соціолог Г. Тард йде від групових процесів до особи, то психолог Дж. Болдуін йде від особи до суспільства. З погляду психології, писав він, соціальна організація співпадає з організацією людської особи і її самосвідомості. Структура особи і її самосвідомості, на думку Дж. Болдуїна, не просто відображає організацію суспільства, але тотожна з нею.

Соціологічний аспект цієї проблеми досліджував професор Мічиганського університету Чарлз Хортон Кулі (1864–1929 рр.). Свій підхід Ч. Кулі називав „органічним”, але не в значенні біологічного органіцизму, а тому, що він виходить з визнання початкової єдності особи і суспільства. „Особа” і „суспільство” не два різні ества, а різні аспекти вивчення живого процесу людської взаємодії, який можна розглядати або з боку особи, її самосвідомості, динаміки соціального „Я”, або з боку суспільних інститутів і фіксованих типів спілкування.

Свою першу книгу „Людська природа і соціальний порядок” (1902 р.) Ч. Кулі присвятив вивченню індивідуального, „особ аспекту живого соціального процесу”. В другій книзі – „Соціальна організація” (1909 р.) – суспільство розглядалося ним вже з погляду соціального цілого.

Свою концепцію Ч. Кулі протиставляє інстинктивістським і механістичним інтерпретаціям. На його думку, не можна додавати інстинктам значення універсальних мотивів поведінки. Багатоманітні факти суспільного життя доводять мінливість

мотивів поведінки людини, відсутність єдиного закону, який керував би його вчинками. Людська природа пластична і рухома, її можна примусити працювати практично в будь-якому напрямі, якщо правильно зрозуміти її закони.

Ознакою істинно соціальної істоти Ч. Кулі вважає здатність виділяти себе з групи, усвідомлювати своє „Я”, свою особу. Але неодмінна умова розвитку самосвідомості – спілкування з іншими людьми і засвоєння їх думок на свій рахунок. Не „існує відчуття „Я”... без відповідного йому відчуття „Ми”, або „Він”, або „Вони”. Свідома дія, по Ч. Кулі, є завжди дія соціальна. А діяти соціально – значить погоджувати свої дії з тими уявленнями про своє „Я”, які складаються у інших людей.

Згідно концепції „дзеркального Я” Ч. Кулі, людське „Я” включає, по-перше, уявлення про те, „яким я здаюся іншій людині”, по-друге, уявлення про те, „як цей інший оцінює мій образ”, по-третє, витікаюче звідси специфічне самопочуття на зразок гордості або приниження.

Кожний акт соціальної свідомості, по Ч. Кулі, є одночасно акт самосвідомості. Суспільство розкривається індивіду у вигляді соціальних аспектів його власної особи. Але соціальна свідомість індивіда не співпадає з свідомістю всього суспільства. Останнє виходить за межі внутрішнього світу людини. Це більш широка свідомість, яку Ч. Кулі на противагу індивідуальній свідомості іноді позначає терміном „суспільну свідомість”.

Первинною групою Ч. Кулі називає кооперацію і асоціацію індивідів, безпосередньо взаємодіючих один з одним. Це невелике громадянство, що підтримує стійкі тісні відносини, які, як правило, відрізняються інтимністю, взаємною симпатією і розумінням. До первинної групи входять особи, про які можна сказати: „Ми”. Приклади первинних груп: дитячий ігровий колектив, сім'я, сусідство.

Теорія „дзеркального Я” Ч. Кулі, що розвивалася в руслі старої філософської традиції (ідея, що самосвідомість формується на основі спілкування і обміну думками з іншими людь-

ми, присутня вже у А. Сміта), отримала подальший розвиток в роботах Дж. Міда і в так званому символічному інтеракціонізмі. Поняття первинної групи, забуте в 30-х роках ХХ ст. знову набуло популярності в дослідженнях соціалізації і теорії малих груп.

Проте соціологія Ч. Кулі має ті ж недоліки, що й інші різновиди психологізму. Акцент на суб'єктивно-особовій стороні соціального процесу, хоча Ч. Кулі і наголошував на його умовності, поєднувався у нього з явною зневагою до матеріальних, виробничих процесів. Справа не просто в незграбних формулюваннях, на зразок того, що „суспільство... є відношення між особистими ідеями”. Методологія Ч. Кулі є іманентно-суб'єктивістською, оскільки соціальну взаємодію, в ході якої формується самосвідома особа, він практично зводить до процесу міжособового спілкування, виключаючи з нього наочну діяльність, працю і відношення до макросоціальної системи, частиною якої є будь-яка первинна група. Об'єктивна система виробничих відносин і класова структура суспільства виглядають в цій концепції менш істотною, ніж взаємостосунки індивідів „лицем до лиця”.

Ідею злиття соціології і соціальної психології активно пропагував на початку ХХ ст. американський соціолог Чарлз Еллууд (1873–1948 рр.). Інший впливовий американський соціолог, автор популярного підручника соціальної психології Едвард Олсуорт Рос (1866–1951 рр.) вважає соціальну психологію частиною соціології, підрозділяючи останню на соціальну психологію, предметом якої є психологічні процеси, що виникають в асоціації людей, і соціальну морфологію, тобто науку про соціальні форми.

Зведення суспільних відносин до „інтерментальної взаємодії”, а соціології – до соціальної психології методологічно не вірно. К. Маркс абсолютно справедливо вважав, що соціальне не може бути зведено до ”міжособового”, оскільки люди беруть участь в суспільно-виробничих відносинах не „як індивіди, а як

члени класу” і їх „соціальні функції, певні суспільні ролі витікають зовсім не з людської індивідуальності взагалі”, а з певного розчленування соціальної системи. Саме її і випустили з уваги соціологи-психологи.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Психологічний еволюціонізм Л. Уорда.
2. Погляди Ф. Гіддінгса і Ч. Кулі на розвиток суспільства.
3. Суспільна думка і натовп за Г. Тардом.
4. Психологічний підхід до досліджень суспільства Ф. Гіддінгса.

Література до розділу

1. Аберкомби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004.
2. Арон Р. *Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з фр.* / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004.
3. Бергер П. Л. *Приглашение в социологию.* – М., 1996.
4. *История социологии в Западной Европе и США.* – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА. – М., 1999. – 576 с.
5. Леон Г. *Психология народов и масс.* – СПб.: Макет, 1995.
6. *Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка.* – К., 2002.
7. *Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Печі.* – К.-Львів, 2002.
8. Тард Г. *Психология и социология / Новые идеи в социологии.* – СПб., 1914.

РОЗДІЛ 9

СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА В РОСІЇ

- 1. Етапи розвитку соціології кінця XIX – початку XX ст.*
- 2. Наукова спадщина російських соціологів.*
- 3. Розвиток соціології в Радянському Союзі.*

Російська дореволюційна соціологічна думка, яку ми цілком ще не вивчили і гідно не оцінили, починала свій розвиток з того ж теоретичного рівня, на якому знаходилася тоді європейська соціологія. Ідеї О. Конта, навіть раніше, ніж на його батьківщині, були вивчені в Росії. Передова інтелігенція прагнула до всього нового, свіжого. Російські соціологи, як з рівними, полемізували з О. Контом, Р. Спенсером, Е. Дюркгеймом. Видатний статистик А. Чупров залишив після себе глибоке есе про неокантіанську соціологію. Наша країна дала світу соціологів екстракласа. Достатньо назвати такі імена як М. Ковалевський, П. Сорокін, П. Л. Лавров та ін.

Соціологія до Росії проникла із Заходу ще в 40-х рр. XIX ст., проте її розквіт пов'язують з другою половиною 60-х рр. Як і на Заході, соціальна думка в Росії розвивалася в лоні філософії, коли інші соціальні науки – історія, етнографія, юриспруденція – вже досягли значних успіхів. Як і в Західній Європі, вітчизняна соціологічна думка спочатку формувалася в руслі позитивістської традиції.

За період з кінця 60-х р. XIX ст. до середини 20-х рр. XX ст. соціологія пройшла 3 етапи. Власне ж соціологічні теорії з'яв-

ляються тільки на початку ХХ ст.

На початковому етапі – 60-80-і рр. ХІХ ст. – у вітчизняній соціології домінував позитивізм. О. Конта в Росії добре знали і любили. Мабуть, ні в одній країні світу його ідеї не розроблялися так активно, як в Росії. Позитивізм привертав не тільки своїм науковим, але і соціальним пафосом – бажанням негайно переробити суспільство на жорстко наукових основах.

З середини 60-х рр. в російській літературі, по спостереженню істориків соціології І. А. Голосенко і В. В. Козловського, з'являються роботи, в яких неодноразово зустрічається термін „соціологія”, хоча нова наука все ще розуміється як філософія історії „на науковій основі.

Нове знання, засноване на статистичних розрахунках, оголошувалося позитивістським, або матеріалістичним. Багато в чому просуванню точного методу в соціальних науках сприяло досягнення земської статистики – опитування селян, вивчення їх господарського устрою та способу життя. На становлення соціології вплинуло ускладнення соціальної структури російського суспільства, бурхливе зростання міських станів, диференціація в селянському середовищі, зростання чисельності робочого класу.

На першій стадії позитивістська соціологія представлена в Росії букетом різних підходів і напрямів: географічна школа (Л. І. Мечніков), органіцизм (П. Л. Лілієнфельд), психологізм (суб'єктивна школа: П. Л. Лавров, Н. К. Михайловський, Н. І. Карєєв, З. Н. Южаков).

Другий період в розвитку російської соціологічної думки умовно може бути обмежений другою половиною 80-х і 90-ми рр. ХІХ ст. В ці роки розвивається марксизм і антипозитивістські установки, різко критикуються натуралістичні концепції, антипозитивістський підхід представлений в роботах Б. А. Кістяківського, П. І. Новгородцева, Л. І. Петражицького, В. М. Хвостова. Істотно вплинув на розвиток соціологічної думки в Росії П. Б. Струве.

На другому етапі домінувала суб'єктивна соціологія. Русійним мотивом творців суб'єктивної соціології П. Л. Лаврова та Н. К. Михайловського було прагнення обґрунтувати ідеї російського соціалізму і народництва.

В XIX і на початку XX ст. в країні сформувалися, поперемінно пануючи в суспільній свідомості і змінюючи один одного, декілька напрямів, наукових шкіл і течій: соціокультурна теорія Н. Я. Данілевського, соціологічна концепція російського консерватизму Д. М. Леонт'ва, державна школа Б. Н. Чичеріна, Д. Д. Кареліна, А. Д. Градовського, соціологічні ідеї теоретиків анархізму Л. І. Мечнікова, М. А. Бакуніна, та П. А. Кропоткіна, соціал-органіцизм А. І. Строніна і П. Ф. Лілієнфельда, психологічний напрям Е. В. де Роберті, Л. І. Петражицького, суб'єктивна школа соціології П. Л. Лаврова, М. Д. Михайловського, М. І. Карєєва, З. Н. Южакова, генетична соціологія М. М. Ковалевського, марксистський напрям в соціології, емпірична соціологія Д. М. Тахтарєва та П. О. Сорокіна.

Третій період розвитку російської соціології обмежений двома першими десятиріччями XX ст. В цей період розповсюджується неопозитивізм, що поєднує функціоналізм і емпіричні дослідження (Р. П. Зелений, А. З. Звоницька, Д. М. Тахтарєв, А. С. Лаппо-Данилевський та ін.). Центральною темою їх аналізу стала структура „соціальної взаємодії” і вивчення елементів середовища у вигляді соціальних груп і прошарків.

Професори, що читають курси по політичній економії, історії і правознавству, знайомили студентів зі змістом теорій О. Конта та К. Маркса. До кінця сторіччя (в 1896/97 навчальному році) прочитаний перший в Росії систематичний курс соціології, який підготував відомий професор Санкт-петербурзького університету Н. І. Карєєв. Цей курс був негайно опублікований у вигляді допомоги для студентів „Вступ у вивчення соціології. Лекції” (СПб., 1897). Перша кафедра соціології відкрилася в 1908 р. в Петербурзі при приватному Психоневрологічному інституті. В 1916 р. при Петербурзькому університеті фундирува-

лося Російське соціологічне суспільство імені М. М. Ковалевського (зразу ж після кончини вченого). І нарешті, до 1920 р. в Петербурзькому університеті був відкритий створений на базі факультету суспільних наук (ФОН) перший в Росії соціологічний факультет. Його організатором, першим деканом і провідним лектором став П. О. Сорокін. З часом в деяких російських університетах регулярно починають роботу соціологічні семінари, студентські гуртки, на засіданнях яких обговорюються проблеми суспільства, заслуховують наукові доповіді. За декілька років до революційних подій 1917 р. зусиллями вчених і педагогів-ентузіастів соціологію під різними приводами вдається включити як предмет вивчення в програми деяких середніх навчальних закладів, різних училищ, курсів. В останнє десятиріччя перед революцією лекції по соціології читалися на Вищих жіночих курсах, в біологічній лабораторії П. Ф. Лесгафта. Основи соціологічної освіти давала Вища російська школа суспільних наук в Парижі, куди зі всіх кінців Росії зверталися за програмами, учбовим матеріалом, допомогою. В її аудиторіях лунали голоси М. М. Ковалевського, Л. І. Мечнікова, А. І. Чупрова, Н. І. Карєєва, П. Н. Мілюкова, Е. В. де Роберті. Не дивлячись на перші вдалі кроки в дореволюційній Росії, система регулярної соціологічної освіти так і не сформувалася.

З 1917 р. починається видання навчальної літератури по соціології для шкіл різних типів і одночасно розширюється коло навчальних закладів, де вводиться вивчення соціології. Після короткого періоду академічних свобод в роки НЕПУ ряд видних учених-соціологів і філософів (П. Сорокін, М. Бердяєв) вимушені назавжди покинути Росію. Термін „соціологія” починає набувати негативний відтінок і використовуватися головним чином у зв'язку з критикою „буржуазної соціології”. Багато журналів і кафедр закриваються, чимала кількість соціологів, економістів і філософів піддаються репресіям і висилці в табори.

Висилка в 1922 р. великої групи вчених з Росії зразу ж позначилася на зниженні рівня вітчизняної соціології. Соціологи

кінця 20-х рр. ще намагалися проводити емпіричні дослідження (Д. Кабо, З. Первушин, А. Гастев та ін.), розробляти теорію і викладати в університетах (Н. І. Бухарін, Г. І. Солнцев). Але незабаром наукові дослідження в цій області були істотно обмежені.

До другої половини 20-х рр. загальний рівень офіційної філософії і соціології в СРСР різко знизився. Більшовики збиралися покінчити з „буржуазною соціологією”, а покінчили з соціологією взагалі. Її місце незабаром зайняв історичний матеріалізм. Представники старої соціології, оголошені ідеалістами, були вислані або розстріляні, а нові кадри марксистів суспільствознавців по своєму науковому потенціалу і теоретичному рівню явно поступалися ідейним опонентам. В духовній області міцно затвердилися принципи, що проповідувалися прихильниками Пролеткульту – ще одного варіанту вульгарного матеріалізму. Проте 20-і рр. дали світу чудових мислителів: видатного економіста і фахівця у сфері економічної соціології Н. Д. Кондрат'єва, автора соціальної інженерії і найефективнішої на ті часи системи НОТ А. Д. Гастева, чудового вченого-плановика, що написав фундаментальні роботи по соціальній історії суспільної праці і бюджетам часу З. Р. Струмліна. Все це – люди з світовим ім'ям.

Після 20-х рр. послідував тривалий період затишшя – на протязі майже 30-ти років в країні не було створено жодної скільки-небудь значущої роботи по соціології, не проведено жодного серйозного емпіричного дослідження, не організовано жодної наукової конференції, не підготовлено жодного професійного соціолога.

Микола Якович Данилевський (1822–1885 рр.) – видатний російський соціолог, етнограф та історик, засновник першої в історії антиєволюціоністської концепції історичного розвитку – „теорія культурно-історичних типів”. Це була одночасно філософська, соціологічна, політологічна концепція багатолінійного і паралельного відокремленого розвитку „природних” соціаль-

них систем як своєрідних соціокультурних типів суспільства, особливих цивілізацій. Вона виникла як спроба перебороти недоліки пануючої в той час євроцентристської моделі однолінійного й односпрямованого історичного прогресу і пояснити особливості розвитку Сходу та інших регіонів, у тому числі й Росії. Головна і найбільш відома праця М. Я. Данилевського „Європа і Росія” (1869-1871 рр.).

Заперечуючи плоский еволюціонізм і загальнолюдську єдність світового історичного процесу, М. Я. Данилевський виділяв 13 відособлених культурно-історичних типів: єгипетський, китайський, асиро-вавилонський, індійський, іранський, єврейський, грецький, арабський, римський, романо-германський (європейський), слов'янський, американський і перуанський.

Кожний із них відбиває цілісну сукупність своєрідних істотних ознак даного неповторного, унікального суспільства, виражену насамперед в особливостях мови, форм побуту, міфів, епосу і т. п. У цілому ж в основі виділення цих „самобутніх цивілізацій” лежить своєрідне сполучення чотирьох основних елементів: культури, релігії, політичного і суспільно-економічного устрою. Кожна з цих цивілізацій, за М. Я. Данилевським, проходить у своєму розвитку чотири основні фази, що, умовно можна назвати: зародженням, становленням, розквітом та занепадом.

Безсумнівна заслуга М. Я. Данилевського в оригінальному визначенні співвідношення загальнолюдського і національного (державного). Віддаючи явний пріоритет другому, яке ширше, багатше „художній абстракції” загальнолюдського, М. Я. Данилевський говорив про „загальнолюдське, яке полягає не в тому, щоб йти в одному напрямку, а в тому, щоб всю історичну діяльність людства обійти в різних напрямках”. І ні одна цивілізація, згідно з М. Я. Данилевським, не може мати вищої точки зору відповідно до інших. Кожний культурно-історичний тип покликаний внести свій своєрідний внесок у розвиток людства.

Лев Ілліч Мечніков (1838–1888 рр.) – великий географ і соціолог, найбільш видний представник географічного напрямку в російській соціології, автор всесвітньо відомої праці „Цивілізація і великі історичні ріки. Географічна теорія розвитку сучасних суспільств” (1889 р.). У соціологічному плані в центрі його творчості знаходилося визначення й обґрунтування специфічних законів розвитку суспільства і критеріїв соціального прогресу з позицій визнання вирішальної ролі в цьому географічних факторів. Географічний напрямок у російській соціології виник як протиполог, з одного боку, соціологічному органіцизму (О. Конт, Г. Спенсер, А. І. Стронін та ін.), а з іншого – пануючого в той час в Росії суб’єктивістського напрямку в соціології. Л. І. Мечніков розумів соціологію як „вищу науку, що повинна перевіряти, дисциплінувати прагнення до перетворення кожного із нас і пристосовувати їх усі до однієї загальної мети”. Такою метою він вважав служіння на благо людства. При цьому він рішуче відкидав претензії будь-якого одного соціологічного напрямку на створення справді наукової теорії суспільства і формулювання її законів. Це завдання, вважав він, повинне розв’язуватися колективним шляхом. Високо оцінюючи наукове і філософське значення відкриттів Ч. Дарвіна, Л. І. Мечніков у той час виступив проти уподібнення громадського життя біологічному виживанню, проти пояснення соціальних явищ і процесів біологічними законами боротьби за існування. Соціологічна область, на відміну від біологічної, – це „світ колективностей, світ інтересів, що виходять за межі одиничного біологічного існування; світ кооперації, тобто сполучення не протидіючих, а сприяючих досягненню однієї загальної мети сил”.

Найважливішим і найбільш загальним законом громадського життя Л. І. Мечніков вважав великий закон прогресу. Головним для нього було з’ясування суті соціального прогресу і його об’єктивних ознак, критеріїв. Л. І. Мечніков бачив критерій соціального прогресу в „наростанні загальнолюдської солідарності”, що виявляється в різних формах кооперації, які зале-

жать від усвідомлення людьми необхідності їхнього об'єднання. Нижчим ступеням історії людства властиві суспільні об'єднання, засновані на примусовості і залякуванні, на зовнішніх механічних зв'язках, їм на зміну на другому, перехідному етапі приходять супідрядні соціальні групи, для яких характерна соціальна диференціація в силу розподілу праці, підсилена спеціалізація і взаємозалежність цих груп. І нарешті, третій, вищий етап історії людства – це вільний і добровільний союз людей, об'єднаних спільністю інтересів і схильностей, що свідомо прагнуть до солідарності.

У географічному середовищі, під якою Л. І. Мечников розумів не всю природу взагалі, а ту її частину, що залучена в трудовий процес, він особливо виділяє водяний фактор. У зв'язку з цим ним виділяються три періоди (епохи) світової історії: річковий, морський, океанічний.

До першого відносяться давні й ізольовані цивілізації (китайська, індійська, асиро-вавилонська і єгипетська), що склалися в басейнах великих рік – відповідно Хуанхе і Янцзи, Інду і Гангу, Тигру і Євфрату, а також Нілу. Другий період – середземноморський (від заснування Карфагену), коли культури почали розвиватися в середовищі людей й охоплювати багато країн і народів. Третій період – всесвітній, пов'язаний з відкриттям Америки.

Петро Кирилович Лавров (1823–1900 рр.) – один із зачинателів соціології в Росії, хоча у своїй творчості почав займатися соціологією досить пізно, лише наприкінці 60-х років. Особливо пильна увага в його роботах приділяється проблемам предмету і методу соціології, їх співвідношенню з історією, соціальним прогресом і роллю особистості в історії. Спираючись в цілому на контівський позитивізм, П. К. Лавров розглядав соціологію як науку про солідарність, тобто про суспільні зв'язки людей.

П. К. Лаврову належить пріоритет введення в соціологію поняття „суб'єктивний метод”, з цим було пов'язано і назву цілого напрямку в російській соціології.

Особливо тісний зв'язок із соціологією виявляв П. К. Лавров в історії, оскільки й вона вивчає людину і розвиток суспільства на основі суб'єктивного методу. Але якщо історія досліджує одиничні, неповторювані явища, то соціологія – явище повторюване, закономірне. Тільки через історію можна пізнати сучасне суспільство, його закони.

Микола Костянтинівич Михайловський (1842–1904 рр.) по своєму розробляв близькі соціологічні проблеми з єдиних позицій суб'єктивного методу. Як і П. К. Лавров, він виходив з того, що в центрі соціології знаходиться вивчення особистості, що соціолог, який вивчає стосунки між людьми, які переслідують визначені цілі, не може обійтися без суб'єктивного методу, суб'єктивних оцінок соціальних явищ і займати нейтральну позицію. Він також підкреслював найтісніший зв'язок соціології з етикою, публіцистикою і соціальною психологією, яку розглядав навіть як основу соціології. Як і П. К. Лавров, він не заперечував закономірного характеру суспільного розвитку, але вважав, що закони історії визначають лише її загальний напрямок і порядок зміни фаз, у той час як свідома діяльність людей та їхні ідеали наповняють ці закони „реальним змістом”. Особливо велике місце у творчості М. К. Михайловського займає проблема соціальної кооперації та її ролі в розвитку особистості, оскільки, на його думку, той чи інший тип кооперації обумовлює все громадське життя і саму особистість. Ідея різних форм кооперації як типів взаємозв'язку суспільства й особистості лежить у нього в основі концепції соціального прогресу.

Багато уваги приділив М. К. Михайловський і такому аспекту проблеми співвідношення особистості і суспільства, як питання про співвідношення великої особистості й народних мас, „героя” і „натовпу”. Він не ототожнював поняття „герой” і „велика особистість”, „натовп” і „народ”. Відмінна риса „героя” – його здатність залучити масу людей на загальну справу. Що ж стосується „великої особистості”, то в її визначенні головне інше – відповідність її діяльності суспільному ідеалу, загальнолюдсь-

ким цінностям і своєчасність цієї діяльності в даних умовах. „Натовп” відрізняється такими ознаками поведінки маси, як наслідування героя”, уніфікованість, шаблонізованість, готовність до підпорядкування і покори, масові гіпноз (навіювання), психоз та ін.

Георгій Валентинович Плеханов (1856–1918 рр.) – видатний соціальний філософ і соціолог, послідовник і пропагандист марксизму, засновник соціал-демократичного руху в Росії. Він послідовно відстоював і розвивав марксистську теорію суспільного розвитку, критикував суб'єктивістський підхід російських народників до проблем і перспектив суспільного розвитку Росії, глибоко і творчо розробляв соціалістичні ідеї. На противагу народницькому суб'єктивізму Г. В. Плеханов стояв на позиціях матеріалістичного розуміння історії. Він показав, що і в Росії відбувається розвиток капіталізму і що теорія суспільного розвитку К. Маркса застосована й до неї. У той час як народники вважали селянство головною революційною силою, Г. В. Плеханов показував його відсталість і реакційність, відстоював з марксистських позицій справжню революційність пролетаріату. Особливо велика заслуга Г. В. Плеханова в марксистському обґрунтуванні об'єктивної необхідності й закономірності історичного процесу, а також ролі особистості і народних мас в історії.

Перші кроки по відродженню соціології в країні й Московському університеті були зроблені в 60-і рр. ХХ ст. Соціологи 50–60-х рр. або, як їх пізніше називали, соціологи першого покоління, вирішували нелегку задачу – не тільки відродити, але і практично заново створити цю науку. Багато в чому завдяки роботам Б. А. Грушина, Т. І. Заславської, А. Р. Здравомислова, Ю. А. Левади, Р. В. Осипова, В. А. Ядова та ін. в країні значно розширився масштаб соціологічних досліджень. Предметом їх була соціальна структура суспільства, бюджет часу робітників, соціальні проблеми праці, освіти, сім'ї.

На філософському факультеті Московського державного

університету була створена міжкафедральна соціологічна лабораторія, потім відкрита кафедра методики соціальних досліджень (1968 р.). Лекції по соціології читали професори і доценти Р. М. Андрєєва, А. П. Купріян, Л. А. Петровська, В. І. Добренєков, В. Г. Гречихин та ін. Вчені кафедри підготували один з перших в країні навчальних посібників з соціології, організували читання лекцій по соціології на філософському, юридичному факультетах і факультеті журналістики. 6 червня 1989 р. можна вважати днем народження соціологічного факультету МДУ, який виявився першим після тривалої перерви соціологічним факультетом в СРСР.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Особливості і напрями соціологічної думки в Росії.
2. Проаналізуйте основні досягнення емпіричної соціології ХХ ст.
3. Коли почалося відродження соціології в Радянському Союзі?

Література до розділу

1. Виленская Э. С. „Н. К. Михайловский и его идейная роль в народническом движении 70-х-начала 80-х годов XIX века” – М., 1979.
2. Голосенко И. А., Козловский В. В. История русской социологии. XIX-XX в., – М., 1995.
3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – М., 1991.
4. Капитонов Э. А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: „Феникс”, 1996.
5. Кравченко С. А., Мнацаканян М. О., Покровский Н. Е. Социология: парадигмы и темы. – М., 1996.
6. Кравченко А. И. Основы социологии. – М., 1997.
7. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ ст. – К., 1996.
8. Ручка А. О., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. – К., 1992.
9. Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. П. Горлача. – Х., 1996.
10. Шаповал М. Загальна соціологія. Видання третє. – К., 1996.

РОЗДІЛ 10

СОЦІОЛОГІЯ ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА

- 1. Інтелектуальні витоки дюркгеймівської соціології.*
- 2. „Соціологізм” Е. Дюркгейма.*
- 3. В пошуках соціальної солідарності.*
- 4. Значення соціології Е. Дюркгейма.*

Остання чверть XIX ст. у Франції ознаменувалася тим, що суспільно-економічна система не могла забезпечити свого власного стабільного існування і знаходилася під постійною загрозою революційних виступів трудящих мас.

Духовною опорою реакції була спіритуалістична філософія. Разом з тим до кінця XIX ст. в різних областях духовної культури помітно посилювався вплив контовського позитивізму. Ідея соціології як самостійної науки, яка повинна була стати основою реорганізації суспільства, поступово знаходила підтримку буржуазних республіканців, що висунули програму соціально-політичних перетворень.

Між 1870 і 1914 рр. соціологічна думка у Франції розвивалася в декількох напрямках. Один з них очолювали послідовники Ф. Ле Пле, що проводили дослідження економічного і сімейного стану різних груп населення. В ідеологічному відношенні леплейсти були вельми консервативні, опору громадському порядку, що похитнувся, вони прагнули знайти в релігії. Проте цей напрям не міг служити теоретичною основою соціа-

льно-політичних прагнень буржуазних республіканців. Теоретичним обґрунтуванням політики та ідеології соціального реформаторства, необхідною передумовою якого був „класовий мир” і „загальна згода”, стала теоретико-методологічна концепція, що отримала назву „соціологізм”.

Найповніше втілення ця концепція знайшла в працях Еміля Дюркгейма (1858–1917 рр.).

Еміль Дюркгейм – один из засновників соціології як науки, професії та предмету викладання. Народився Е. Дюркгейм у французькому місті Епінале. Після закінчення місцевого ліцею вступив до Вищої школи в Парижі. Отримавши освіту філософа, Е. Дюркгейм займався викладацькою діяльністю в провінційних ліцеях. Саме в цей період (1882-1887 рр.) у нього формується стійкий інтерес до суспільно-політичного життя і його теоретичного осмислення. В 1885-1886 рр. він вивчає філософію, соціальні науки та етику в Парижі, а потім в Німеччині. З 1887 по 1902 рр. Е. Дюркгейм викладає соціальні науки в університеті Бордо. Тут же в 1896 р. він починає видавати соціологічний щорічник, який завоював широке визнання в самих різних суспільних колах. З 1902 по 1917 р. читає лекції в Сорбоні.

Головні праці були написані і опубліковані Е. Дюркгеймом під час його перебування в Бордо. „Про розподіл суспільної праці” (1893 р.) – докторська дисертація, в якій Е. Дюркгейм розкриває теоретичні і соціально-політичні принципи своєї теорії. Один із головних творів Е. Дюркгейма – „Правила соціологічного методу” (1895 р.). В ній він викладає свою знамениту концепцію „соціологізму”. Третя робота Е. Дюркгейма – „Самовбивство: Соціологічний етюд”, (1897 р.) – вважається класичним прикладом додатку теоретичних установок до аналізу практики соціальної дійсності. Вже в Парижі в 1912 р. виходить ще одна велика праця Е. Дюркгейма під назвою „Елементарні форми релігійного життя”, яка є результатом вивчення релігії як суспільного феномену.

Подібно тому як О. Конт першим ввів в науковий обіход

термін „соціологія”, Е. Дюркгейм першим серед західних соціологів використав поняття „прикладна соціологія”, вважаючи, що остання повинна дати набір правил соціальної поведінки.

Дюркгеймівська соціологічна традиція знайшла продовження в так званій французькій соціологічній школі, представники якої розвивали і конкретизували ідеї свого великого вчителя. Смерть сина прискорила кончину батька. Еміль Дюркгейм помер 15 листопада 1917 р. в Фонтенбло під Парижем в віці 59 років, не встигнувши завершити багато із задуманого.

Із найбільш віддалених по часу інтелектуальних попередників Е. Дюркгейма потрібно відмітити перш за все трьох його співвітчизників: Р. Декарта, Ш. Монтеск'є та Ж-Ж. Руссо.

Із більш пізніх попередників дюркгеймівської соціології потрібно вказати на К. Сен-Сімона і, звичайно, на його учня і послідовника О. Конта. Важливу роль в формуванні поглядів Е. Дюркгейма відіграли ідеї Г. Спенсера та біоорганічної школи. Ідеї К. Маркса не могли пройти поза увагою французького вченого. Адже на межі ХІХ–ХХ ст. популярність цих ідей була настільки велика, що всі соціальні мислителі так чи інакше звертались до марксизму, ставали їх палкими прихильниками, вступаючи з ними в діалог чи енергійно з ними полемізуючи. Е. Дюркгейм був знайомий з працями К. Маркса, не заперечував його впливу на свої дослідження, що, напевно, відповідало дійсності.

Хоча соціологія Е. Дюркгейма в цілому була направлена проти біологічних інтерпретацій соціального життя, він відчув безперечний вплив біоорганічної школи, в частості, таких її представників, як німецький соціолог А. Шеффле та французький учений А. Еспінаса. Е. Дюркгейм високо цинив праці А. Шеффле, особливо його відому працю „Будова і життя соціальних тіл”; рецензія на цю книгу була першою науковою публікацією французького соціолога. Книгу А. Еспінаса „Суспільства тварин” Е. Дюркгейм вважав „першим розділом соціології”.

Нарешті, потрібно вказати на вплив двох вчителів

Е. Дюркгейма в Вищій школі – філософа Е. Бугру та історика Ф. де Куланжа. Перший з них вселяв своєму учню методологічну ідею, згідно якої синтез, що утворюється поєднанням елементів, не може пояснюватися останніми, складне не можливо виводити з простого, тому кожен більш складний рівень реальності повинен пояснюватися на основі власних принципів засобами специфічної науки. Ця ідея слугувала одним із відправних пунктів дюркгеймівської концепції побудови соціології як самостійної науки.

Не дивлячись на те, що наукова творчість Е. Дюркгейма знаходилася на перехресті багатьох впливів і традицій соціальної думки, він не вважав, що соціологія як наука уже сформувалася. Теорії О. Конта та інших мислителів минулого століття уявлялись йому дуже загальними і схематичними, що містили тільки передумови власне наукової соціології. Самостійну науку про суспільство зі своїм власним предметом і специфічним методом, з його точки зору, ще потрібно було створити. Е. Дюркгейм відчував себе призваним здійснити цю задачу.

Основоположні принципи соціології Е. Дюркгейма часто позначають як „соціологізм”. Цей термін, безперечно, огрубляє і спрощує уявлення про дюркгеймівську теорію. Не дивлячись на це він може служити корисним орієнтиром, що вказує на деякі суттєві особливості соціологічних бачень французького вченого.

Для розуміння дюркгеймівського „соціологізму” необхідно виділити і розрізнити в ньому два аспекти: онтологічний і методологічний.

Онтологічний бік „соціологізму”, тобто концепція соціальної реальності, подана в наступних базових положеннях.

1. Соціальна реальність включена в універсальний природний порядок, вона настільки ж стійка, ґрунтовна та „реальна”, як і інші види реальності, а тому, подібно останнім, вона підкоряється дії відповідних законів.

2. Суспільство – це реальність особливого роду, яка не зво-

диться до інших її видів.

Мова йде перш за все про всерозмірне підкреслення автономії соціальної реальності по відношенню до індивідуальної, тобто біопсихічної реальності, яка втілена в індивідах. Ідея дихотомії індивіда і суспільства червоною ниткою проходить через всю наукову творчість французького соціолога. В різних його дослідженнях ця дихотомія виступає в формі понятійних пар, які так чи інакше втілюють протилежність цих реальностей. „Індивідуальні факти – соціальні факти”, „індивідуальні уявлення – колективні уявлення”, „індивідуальна свідомість – колективна свідомість”, „світське – священне” – такі деякі із головних дихотомій соціології Е. Дюркгейма.

3. Онтологічний бік „соціологізму” не зводиться, однак, до визнання ґрунтовності і автономії соціальної реальності. Стверджується примат соціальної реальності по відношенню до індивідуальної та виключне значення в детермінації людської свідомості і поведінки, значення ж індивідуальної реальності визнається вторинним.

У вказаних вище дихотомічних парах ті сторони, які втілюють соціальну реальність, безроздільно господарюють: „колективні уявлення” – над індивідуальними, „колективна свідомість” – над індивідуальною, „священне” – над „світським” і т. п. Соціальні факти, по Е. Дюркгейму, володіють двома характерними ознаками: зовнішнім існуванням по відношенню до індивідів та примусовою силою по відношенню до них. Суспільство в його інтерпретації виступає як незалежна від індивідів, поза – і надіндивідуальна реальність. Вона – „реальний” об’єкт всіх релігійних і громадянських культів. Воно являє собою більш багату і більш „реальну” реальність, ніж індивід, воно домінує над ним і створює його, являючись джерелом всіх вищих цінностей.

Таким чином, характерна онтологічна риса „соціологізму” – це „соціальний реалізм”, хоча у Е. Дюркгейма він і не виражений в екстремістській формі, як, наприклад, у Гумпільовича.

Е. Дюркгейм визнає, що генетичне суспільство виникає в результаті взаємодії індивідів; але, раз виникнувши, воно починає жити по своїм власним законам.

Методологічний аспект „соціологізму” тісно пов’язаний з його онтологічним аспектом і симетричний йому.

1. Поскільки суспільство – частина природи, поскільки наука про суспільство – соціологія – подібна наукам про природу в відношенні методології її пізнавальною метою проголошується дослідження стійких причинно-наслідкових зв’язків та закономірностей. Е. Дюркгейм наполягає на використанні в соціології об’єктивних методів, що аналогічні методам природничих наук. Звідси велика кількість біологічних і фізичних аналогій та понять в його працях, особливо ранніх.

2. Із визнання специфіки соціальної реальності витікає самостійність соціології як науки, специфіка її методології та понятійного апарату. Звідси ж і методологічний принцип, згідно якого соціальні факти повинні пояснюватися іншими соціальними фактами.

3. Однак „соціологізм” Е. Дюркгейма виходить за рамки цього методологічного принципу. Поскільки в відповідності з його „соціальним реалізмом” суспільство виявляється домінуючою, вищою реальністю, оскільки відбувається соціологізація пояснюючих, так і пояснюючих фактів. Соціологічний спосіб пояснення проголошується єдино вірним, що виключає інші способи чи включає їх в себе. Соціологія в результаті виступає не тільки як специфічна наука про соціальні факти, але і як свого роду наука наук, що призвана оновити і соціологізувати самі різні галузі знання: філософію, гносеологію, логіку, етику, історію, економіку та ін.

Таким чином, визнання соціології специфічною наукою доповнюється в „соціологізмі” своєрідним соціологічним експансіонізмом (інколи позначається як „соціологічний імперіалізм”). Соціологія задумувалась Е. Дюркгеймом не просто як самостійна соціальна наука в ряду інших, але і як „система,

корпус соціальних наук. В результаті „соціологізм” постає не тільки як базова соціологічна концепція, але і як філософське вчення.

Розробка головних принципів „соціологізму”, посередництвом яких він обґрунтовував необхідність і можливість соціології як самостійної науки здійснювалась в непереривній полеміці з самими різноманітними концепціями людини і суспільства: спиритуалістської філософії, утилітаристської етики, індивідуалістської економіки, біологічним редукціонізмом в соціальній науці. Але особливо важливе значення мав його антипсихологізм, який містив в собі одночасно критику психологічного напрямку в соціології і прагнення звільнити останню від впливу психології. Психологізм в той час був втіленням методологічного редукціонізму та індивідуалізму; не дивно, що саме в ньому Е. Дюркгейм бачив явну та скриту перешкоду на шляху становлення соціології як самостійної науки.

Парадокс антипсихологізму Е. Дюркгейма полягає в тому, що, виступаючи проти психологічного редукціонізму в соціології (який логічно приводив до її усунення як самостійної науки) і прагнучи відділити соціологію від психології, він слідував прикладу останньої. Виділення соціології в самостійну дисципліну передувало відділенню психології від філософії та фізіології. Відкриття психічної реальності дало поштовх до пошуків в сфері особисто соціальної реальності і, таким чином, відіграло роль науково-методологічного прецеденту.

Ця зміна понятійних пріоритетів виражає часткове усвідомлення Е. Дюркгеймом того факту, що соціальні норми (і ширше, соціальні фактори в цілому) впливають на індивідуальну поведінку не безпосередньо, а через відповідні механізми їх інтеріоризації, що зовнішня детермінація здійснюється через ціннісні орієнтації індивідів, що дієвість соціальних регуляторів визначається не тільки їх примусовістю, але і бажаністю для індивідів.

Отже, необхідність і можливість соціології як самостійної

науки отримало метатеоретичне обґрунтування. Залишалось цим обґрунтуванням скористатися до відповідних соціальних явищ, до предмету і методу нової науки.

Предмет соціології, згідно Е. Дюркгейму, – соціальні факти, характеризуються двома основними ознаками: вони існують поза індивідами і вказують на їх примусову дію. Як наслідок він доповнив це тлумачення предмету ще одним, визначив соціологію як „науку про інститути, їх генезіс і функціонування”.

Уявлення Е. Дюркгейма про головні розділи і галузі соціології в відповідній мірі відображає його погляди на значення тих чи інших сфер соціального життя. В відповідності з цим поділом розміщувався матеріал в дюркгеймівському „Соціологічному щорічнику”. В цілому соціологія ділилась на три головні галузі: соціальну морфологію, соціальну фізіологію і загальну соціологію.

Соціальна морфологія аналогічна анатомії, вона досліджує „субстрат” суспільства, його структуру, матеріальну форму. В її сферу входить вивчення, по-перше, географічної основи життя народів в зв’язку з соціальною організацією, по-друге, народонаселення, його об’єму, розподілу по території.

Соціальна фізіологія досліджує „життєві прояви суспільств” і охоплює ряд приватних соціальних наук. Вона включає: 1) соціологію релігії; 2) соціологію моралі; 3) юридичну соціологію; 4) економічну соціологію; 5) лінгвістичну соціологію; 6) естетичну соціологію.

Тема соціальної солідарності – одна з головних Е. Дюркгейма. По суті, солідарність для нього – синонім суспільного стану. Його перший лекційний курс в Бордоському університеті був присвячений проблемі соціальної солідарності, а перша книга – обґрунтуванню „солідаризуючої функції” розподілу праці. В своєму дослідженні самогубства він зв’язував різні типи цього явища з різним ступенем соціальної згуртованості. Нарешті, останнє значне дослідження французько-

го ученого присвячено доведенню тези про те, що створення і підтримка соціальної єдності головна функція релігійних вірувань і дій.

Важливе значення в соціології Е. Дюркгейма мало трактування суспільства як переважно етичної реальності. Як і для О. Конта, соціальне питання для нього було не стільки економіко-політичним, скільки етично-релігійним питанням. Мораль Е. Дюркгейм розумів як практичну, дієву, реальну силу; все, що не має серйозної етичної підстави, з його точки зору, носить нестійкий і тимчасовий характер. Тому він вважав, що політичні революції – це криваві театральні дійства, які мало що змінюють в соціальних системах. Для того, щоб політичні перетворення дійсно викликали соціальні зміни, вони повинні виразити і торкнутися глибинних етичних цінностей і прагнень суспільства.

Він підкреслював, що соціальна поведінка завжди регулюється деяким набором правил, які є одночасно обов'язковими і привабливими, належними і бажаними. Правда, Е. Дюркгейм недооцінював той факт, що різні соціальні групи часто по-різному інтерпретують одні й ті ж норми та цінності. Але він чудово виразив значення криз, порушень і пусток в ценнісно-нормативній системі суспільства, вводячи в соціологію дуже важливе поняття аномії.

В епістемологічному аспекті внесок Е. Дюркгейма не менш значний, ніж в онтологічному. Він переконливо застосував до сфери соціологічного знання принципи наукового раціоналізму. Його дослідження є зразком поєднання теоретичного і емпіричного підходів до вивчення соціальних явищ. Е. Дюркгейм явився родоначальником структурно-функціонального аналізу в соціології: він досліджував соціальні факти під кутом зору їх функцій в конкретних соціальних системах. Разом з тим він не відмовився повністю від порівняльно-історичної та еволюціоністської методології, порівнюючи між собою різні типи суспільств і розглядаючи складні

суспільства як комбінації одних і тих же простих елементарних одиниць.

Е. Дюркгейм розробив методологічні принципи соціологічного мислення, конкретні методи, правила і процедури, що стосуються визначення, спостереження, пояснення соціальних явищ, наукового доведення і т. д. Він вніс внесок в самі різні галузі соціологічного знання: в загальну теорію, в приватні теорії, в дослідження окремих сфер і явищ соціального життя: моралі, сім'ї, виховання, релігії, ритуалу і т. д.

Проголосивши основним принципом своєї методології необхідність вивчати соціальні факти як речі, він відстоював погляд на соціологію як на суворо об'єктивну науку, вільну від всякого роду ідеологічних забобонів і умоглядних спекуляцій. Безумовно, в його вірі в науку було немало наївного і утопічного. Але, проте, ця віра, що спиралася на глибоку логічну аргументацію і власні наукові дослідження Е. Дюркгейма, зіграла велику роль в становленні соціології, визнанні її наукового статусу і авторитету.

Е. Дюркгейм вніс в становлення і затвердження професійної соціологічної етики великий внесок. В своїх працях він доводив особливе значення професійної етики в сучасному суспільстві. Своєю власною діяльністю він демонстрував високий взірець цієї етики у сфері соціальної науки. Е. Дюркгейм виходив з необхідності практичної орієнтації соціологічного знання. Але для того, щоб ця орієнтація могла здійснитися, щоб соціологія приносила користь суспільству, він вважав необхідним в процесі пізнання відділити професійну етику соціолога від цивільної етики, пізнавальні цінності – від будь-яких інших.

Будучи супротивником розчинення пізнавальних цінностей в інших, Е. Дюркгейм одночасно був супротивником розчинення соціологічного підходу в підходах, властивих іншим наукам. Це ревниве прагнення обґрунтувати і відстояти самостійність соціології поєднувалося у нього з рішучим не-

прийняттям дилетантизму в цій науці, компроментувавшого її в очах вчених і широкої публіки: адже в той час, під рубрикою або заголовком „соціологія” нерідко фігурувало все, що завгодно. Соціологічна етика Е. Дюркгейма – це етика чесного, неупередженого і компетентного дослідження.

В інституційно-організаційному аспекті внесок Е. Дюркгейма в соціологію був також надзвичайно великий. Саме завдяки цьому соціологія у Франції стала університетською дисципліною, а поєднані прихильністю дюркгеймівських ідей, однодумці, створили згуртований колектив дослідників, що отримав назву Французька соціологічна школа, або школа Е. Дюркгейма.

Колективна форма наукової роботи, характерна для школи Е. Дюркгейма, була новим явищем в академічній сфері, що істотно відрізнялася від колишніх форм, заснованих виключно на відношенні „вчитель – учень”. Це був саме колектив дослідників, кожен з яких, розділяючи з іншими деякі загальні теоретичні переконання, в той же час зберігав свою самостійність і творчу індивідуальність.

Разом зі школою Е. Дюркгейма у французькій соціології кінця ХІХ – початку ХХ ст. існували й інші, конкуруючі напрямки: школи „соціальної науки” і „соціальної реформи”, що наслідували традиції Ф. Ле Пле; органіцистське та психологічне направлення; „католицька” соціологія. Але саме дюркгеймівська школа займала ключові позиції у французькій академічній системі аж до початку другої світової війни. В останні десятиріччя спадщина Е. Дюркгейма і його школи в різних країнах активно досліджується, інтерпретується і переосмислюється. Наукове співтовариство продовжує вважати цю спадщину актуальною і плідною для розвитку соціологічного знання.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. „Соціологізм” як філософське обґрунтування соціології.
2. Ідея соціальної справедливості
3. Самогубство як ознака змін у структурі суспільства.

Література до розділу

1. Аберкомби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004. – 620 с.
2. Арон Р. Этапы розвитку соціологічної думки: Пер. з фр. / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Гофман А. Б. Социология Е. Дюркгейма. – М., 1995.
4. Гофман А. Б. Сто років опісля: колоквиум присвячений Е. Дюркгейму // СОЦС. – 1995. – № 11.
5. Громів Й. А., Мецковіч А. Ю., Семенов В. А. Западная теоретична соціологія. – СПб., 1996.
6. Дюркгейм Е. Про розподіл суспільної праці: метод соціології. – М., 1991.
7. Дюркгейм Э. и Мосс М. О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений. // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. – М., 1996.
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
9. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. – СПб., 1912.
10. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995.
11. Дюркгейм Э. Ценностные и „реальные” суждения // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995.
12. Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. П. Горлача. – Х., 1996.

РОЗДІЛ 11

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ФЕРДИНАНДА ТЬОННІСА

- 1. Життя та діяльність науковця.*
- 2. Головні проблеми соціології Ф. Тьонніса.*

До числа засновників соціологічної науки ми відносимо і німецького філософа і соціолога Фердинанда Тьонніса (1855–1936 рр.). Йому належить перший досвід структурної організації соціологічного знання.

Ф. Тьонніс народився 26 червня 1855 р. поблизу містечка Ольденсворт, Шлезвіг, в сім'ї заможного селянина. В 1872 р. він вступив до університету в Стразбурзі і завершив університетську освіту в Тюбінгені в 1875 р., захистивши дисертацію по класичній філософії.

Надалі його наукові інтереси охоплювали широке коло проблем самих різних соціально-наукових дисциплін. 80–90 – і роки ХІХ ст. були присвячені вивченню соціальної філософії ХVІІІ–ХІХ ст. Як результат з'явилася книга про Т. Гоббса, опублікована в 1896 р. і згодом ряд важливих статей про Б. Спінозу, Г. Спенсера, К. Маркса та ін. Ці заняття не уривалися й пізніше. Результатом їх стала книга „К. Маркс. Життя і творчість”, що вийшла в 1921 р.

Вивчення спадщини Т. Гоббса спонукало Ф. Тьонніса впритул зайнятися філософією історії і філософією права. Його

власна концепція була сформульована в роботі „Спільність і суспільство (теорема філософії культури)”, яка потім під тією ж назвою багато разів видавалася в переробленому і поглибленому вигляді. Саме ця робота і склала підставу соціологічної концепції Ф. Тьонніса.

На початку 80 – х років XIX ст. зріс інтерес Ф. Тьонніса до соціальної статистики, зокрема до проблем злочинності, бідності, самогубства і т. п. (книга „Злочинність як соціальне явище” виникла в 1909 р.). Разом з емпіричною Ф. Тьонніс постійно вів теоретичну роботу в області соціології: книги „Мораль” (1909 р.), „Критика громадської думки” (1922 р.), „Власність” (1926 р.), „Прогрес і соціальний розвиток” (1926 р.), „Введення в соціологію” (1931 р.).

Не дивлячись на значну теоретичну, емпіричну, а також публіцистичну діяльність, академічне визнання прийшло до Ф. Тьонніса досить пізно. Лише в 1913 р. він став позаштатним професором університету в Кїлі. В 1910 р. у Франкфурті відбулося засновницьке засідання німецького соціологічного суспільства, одним із засновників якого був Ф. Тьонніс. В 1921 р. він був вибраний його президентом і залишався на цій посаді до розгону суспільства нацистами в 1933 р. Ф. Тьонніс помер в Кїлі 11 квітня 1936 р.

Ф. Тьонніс поставив собі за мету зв'язати воедино раціоналістичний і історичний світогляд, з'єднати переваги раціонального наукового методу з історичним поглядом на соціальний світ. Його джерелами служили праці основоположника історичної школи права Ф. фон Савін'ї (перш за все ідеї, сформульовані в невеликій, але відомій книзі „Про покликання нашого часу до законодавства і правознавства”), книга англійця Г. Мена „Стародавнє право” (в якій відобразилися основоположні ідеї Ф. фон Савін'ї зіставлення статусу і контракту) та інших етнографів, істориків, правознавців того часу.

Підстави раціонального підходу до суспільного життя Ф. Тьонніс знаходив в спадщині європейської філософії

XVII ст., перш за все в раціоналістичній філософії Т. Гоббса та Б. Спінози. В одній із своїх перших історико-філософських праць, присвячених творчості Т. Гоббса, Ф. Тьонніс сформулював теоретичний зміст понять, що лягли згодом в основу його соціологічної теорії. „У Т. Гоббса частина його послідовників... шукала підтримки в концепції абсолютного суверенітету громадської волі. В історичній дійсності того часу цьому відповідало явище необмеженої монархії. Інші, виходячи з оптимістичних уявлень про природу людини, відкидали навіть цей новий авторитет, що затьмарив все інше; вони взагалі не рахували общину необхідною, вважаючи, що щастя людства може бути досягнуте в чистому суспільстві за допомогою суспільної держави, тобто за допомогою рівних, двосторонніх, відносин індивідів один до одного”.

Це принципове зіставлення двох типів суспільства було послідовно проведено Ф. Тьоннісом в невеликій роботі „Община і суспільство”, і мало підзаголовок „Теорема філософії культури”. Ця робота згодом принесла Ф. Тьоннісу світову популярність.

Її основна ідея полягала в зіставленні понять громадських відносин і зв'язків, з одного боку, і суспільних – з іншого. Відносини першого роду коріняться в емоціях, душевній схильності та зберігають власну самототожність як свідомо, через проходження традиції, так і несвідомо, через емоційні зв'язки і завдяки об'єднуючому впливу спільної мови. На його думку, можна виділити наступні типи суспільних відносин: 1) родові відносини; 2) відносини сусідства, що характеризуються сумісним мешканням, властиві для шлюбного та сімейного життя; 3) відносини дружби, що ґрунтуються на свідомості духовної близькості або спорідненості, оскільки така свідомість постулюється або лежить в основі будь-якого роду сумісного життя.

Інший характер мають відносини другого роду, або суспільні відносини. Їх принцип і основа – раціональний обмін, зміна знаходяться у володінні речей. Ці відносини, мають речову

природу і характеризуються через саму природу обміну, протилежно направлену прагненням учасників. Ці відносини частково ґрунтуються на відносинах описаного вище – громадського – типу, проте вони можуть існувати і між розділеними та чужими один одному індивідами, навіть між ворогами, завдяки свідомому рішенню. Як індивіди в такого роду відносинах, можуть виступати різного роду групи, колективи або навіть співтовариства і держави, що розглядаються як формальні „особи”.

Ці два роди відносин і зв'язків – громадські та суспільні – характеризують не тільки відносини людей один до одного, але і відношення людини до суспільства. В общині соціальне ціле логічно передуює частинам, в суспільстві, навпаки, соціальне ціле складається з сукупності частин. Відмінність общини і суспільства – це відмінність органічного і механічного зв'язку складових соціально цілих частин.

Фундаментом цих двох типів організації соціального життя служать два типи волі. Першорядне значення, що додається Ф. Тьоннісом поняттю волі, дає підстави більшості дослідників віднести його ідеї до психологічного напрямку в соціології. Навряд чи це справедливо. Воля в меншій мірі розуміється Ф. Тьоннісом як чисто психологічний чинник. Хоча Ф. Тьонніс і пише постійно про те, що без волі немає людської поведінки, воля в його концепції вельми абстрактне поняття, позбавлене безпосередньо психологічного значення.

„Будь-яка духовна діяльність, – писав Ф. Тьонніс, – будучи людською, відзначена участю мислення, тому я розрізняю волю, оскільки в ній міститься мислення, і мислення, оскільки в ньому міститься воля”.

Раціоналістичний характер тьоннісовського обґрунтування соціології виявився і в його трактуванні соціальної поведінки індивідів. Аналізуючи соціальну поведінку, Ф. Тьонніс використовував введену М. Вебером типологію, згідно якої виділяються цілераціональна, ціннісно-раціональна, афектна і

традиційна форми соціальної поведінки. Раціональна робота розуму є, таким чином, критерієм розрізнення двох типів волі і пов'язаних з ними двох типів суспільного устрою. В основу тьоннісовського аналізу соціальної поведінки ліг аналіз взаємовідношення засобів – мети, тобто аналіз раціональності. Тому то і з'явилося в його роботі слово „теорема” як затвердження прав понятійного, конструктивного мислення на протипагу набираючим силу тенденціям емпіризму та ірраціоналізму. Першорядною вимогою методу раціоналістичної методології була вимога об'єктивізації соціальних явищ в значенні забезпечення логічно жорсткого дослідження, досягнення загальнозначущого пізнання. Знаряддями об'єктивування були абстрагування, ідеалізація, конструювання ідеальних типів. Отримані типи не абсолютизувалися, їм не приписувалася дійсність, навпаки, самі ці типи – понятійні „мірки” – прикладалися до живої дійсності соціального життя, відкриваючи можливості її власне соціологічного вивчення. Останнє особливо важливо, бо, підкреслюючи неможливість ототожнення конструйованих понять і емпіричної дійсності, Ф. Тьонніс прагнув поставити соціологію на наукові рейки, поривав з багатовіковою традицією довільної філософсько-історичної спекуляції.

Початком соціології ставала, таким чином, абстракція. Зрозуміло, що такий підхід був направлений проти історичної школи і суб'єктивного емпіризму філософії життя. Зрозуміло також, що реабілітація раціоналізму такого роду повинна була привести до реабілітації просвітницької ідеї природного права і, отже, до ігнорування історії, розвитку.

Ф. Тьоннісу, проте, вдалося уникнути цієї небезпеки. Річ у тому, що початкова ідеалізація, на якій засновував свою соціологію Ф. Тьонніс, включала не один (як, наприклад, у Т. Гоббса, або Дж. Локка, або у інших мислителів освіти), а два абстрактні поняття. В основі соціологічного мислення Ф. Тьонніса лежить принцип понятійної антиномії: як будь-який конкретний прояв соціальної волі є одночасно явищем

волі і явищем розуму, так і будь-яка соціальна освіта одночасно включав в собі риси общини і суспільства.

Община і суспільство ставали, таким чином, головним критерієм класифікації соціальних форм. Взагалі ж Ф. Тьонніс прагнув вироблення розгорнутої і впорядкованої системи таких критеріїв. Так, суспільні ества або форми соціального життя підрозділялися на три типи: 1) соціальні відносини, 2) групи, 3) корпорації або об'єднання. Соціальні відносини існують тоді, коли вони не тільки відчуються як такі, що беруть участь в них індивіди, але і виявляється їх необхідність взаємних прав і обов'язків учасників. Іншими словами, соціальні відносини — це відносини, що мають об'єктивний характер.

Сукупність соціальних відносин між більш ніж двома учасниками є „соціальним кругом”. Соціальний круг є ступінь переходу від відношення до групи. Група утворюється, коли об'єднання індивідів свідомо розглядається ними як необхідне для досягнення якоїсь мети. Далі: яка-небудь соціальна форма іменується корпорацією або об'єднанням в тому випадку, якщо вона володіє внутрішньою організацією, тобто певні індивіди виконують в ній певні функції, причому їх акти є актами корпорації.

Розподіл на відносини, групи і об'єднання „перехресчуються” з класифікацією людських відносин по критерію „панування — товариство”. Лише потім отримані в результаті класифікації типи розподіляються по самому загальному критерію на „громадські” і „суспільні”.

Так само складний характер має тьоннісівська класифікація соціальних норм, які діляться на: 1) норми соціального порядку, 2) правові норми і 3) норми моралі. Перше — сукупність норм найзагальнішого порядку, заснованих первинно на загальній згоді або конвенції. Норми порядку визначаються нормативною силою фактів. Право, по Ф. Тьоннісу, утворюється із звичаїв або шляхом формального законодавства. Мораль встановлюється релігією або громадською думкою. Всі вказані нормативні норми, у свою чергу, діляться на „громадські” і „суспі-

льні”. Відмінності всіх типів норм носять „ідеально-типовий або аналітичний характер”. В реальності вони не зустрічаються в чистому вигляді. Нормативні системи всіх без виключення соціальних форм виявляються складеними з сукупності норм, порядку, права і моралі.

Всі ці детальні та розгалужені типологічні побудови носили б абсолютно позаісторичний та абстрактний характер, якби не розподіл, що постійно проводиться, на громадські і суспільні прояви буквально кожної з форм, що виділяються. Застосування цього принципу до аналізу конкретних соціальних явищ давало можливість концептуально відобразити явища історичного розвитку. В цьому полягало прикладне значення описаних класифікацій взагалі та понять общини і суспільства, зокрема.

Аналіз соціальних феноменів з погляду їх розвитку Ф. Тьонніс іменував прикладною соціологією. Прикладна соціологія розглядається деякими послідовниками Ф. Тьонніса як „наукова філософія історії”. Сам Ф. Тьонніс спочатку визначав її мету набагато скромніше, „Якщо чиста соціологія, – писав він, – обмежується осмисленням і описом соціальних сутностей в стані спокою, то прикладна соціологія має справу з динамікою, тобто розглядає їх в русі”. Методом прикладної соціології стає у Ф. Тьонніса принцип понятійної антиномії. Діалектична взаємодія волі і розуму, що лежить у фундаменті соціальних відносин, розвивається, на думку Ф. Тьонніса, у бік переважання розуму, тобто суспільний розвиток є процесом зростання раціональності. Цим визначається напрям суспільного розвитку: від общини до суспільства.

Таким чином Ф. Тьонніс і вирішує головну проблему своєї соціологічної творчості, поставлену самим ходом ідейного розвитку ХІХ сторіччя: проблему синтезу позитивних сторін провітницької і романтичної тенденцій. В його соціології (чистої плюс прикладної) опинилися рівним чином відображеними статика і динаміка суспільного життя, механічна й органічна будова суспільних „тіл”, а також раціональний та історичний

підходи до дослідження суспільства.

В соціології Ф. Тьоннісом був зроблений крок від характерних для попереднього періоду соціально-філософських спекуляцій до вироблення об'єктивної, наукової соціології, чужих упереджених ціннісних позицій, політичних установок, чужої властивої філософії історії моралізаторської тенденції. Зрозуміло, „науковість” соціології по Ф. Тьоннісу орієнтувалася на цілком визначений, а саме позитивістський образ науки. До переваг своєї соціологічної концепції Ф. Тьонніс відносив, по-перше, об'єктивність, по-друге, властиву їй натуралістичну тенденцію, по-третє, її незалежність від ціннісних передумов і практичної соціальної діяльності.

Свобода науки в позитивістському її розумінні припускала свободу від політики. Питання про взаємовідношення соціології і політики взагалі ставилося Ф. Тьоннісом гранично широко: як питання про співвідношення соціальної теорії і соціальної практики, або, кажучи мовою деяких новітніх авторів, пізнання та інтересу. Уникнення ціннісних думок не є, по Ф. Тьоннісу, відмова від дослідження соціальних цінностей, навпаки, тільки соціологічне, наукове, об'єктивне вивчення цінностей може дати політиці надійну підставу і виробити науково обгрунтовані форми політичної діяльності. Політика якраз і є одне з таких ремесел, що використовують дані, які здобуваються науками. Відмінність їх в тому, що наука робить цінності предметами дослідження, а політика – підставою діяльності.

Теза свободи науки від політики також була направлена проти політичної філософії романтизму, свідомо і цілеспрямовано орієнтованої на виправдання політичних акцій реакційних режимів Європи.

Але, відділяючи науку від політики, Ф. Тьонніс, проте, зовсім не ставив за мету відділити політику від науки. Він прагнув „онаучити політику”, а не бажав зводити непрохідну стіну між цими двома пологами діяльності. Опис Ф. Тьоннісом пі-

знавальних позицій вченого і практичного діяча є фактично опис двох різних пізнавальних установок, що практикуються однією і тією ж людиною, яка виступає то як політик, то як соціолог. Така форма опису не випадкова, і опис цей легко може бути віднесений до самого Ф. Тьонніса, який, за свідченнями його сучасників, сполучав в собі риси безпристрасного ученого з пристрасстю політика-конституціоналізму, соціал-реформіста і демократа.

Сформульоване в рамках прикладної соціології положення про зростання раціональності в ході суспільного розвитку природним чином вело до необхідності боротьби за демократизацію, проти станових і феодальних забобонів. Соціологічна діяльність Ф. Тьонніса продовжувалася більше п'ятдесяти років, і в його теоретичних побудовах відобразилися риси соціальних змін, що відбуваються в Німеччині кінця XIX – початку XX ст.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Як вплинули попередники соціології на становлення поглядів Ф. Тьонніса?
2. о являє собою типологія соціальності Ф. Тьонніса?

Література до розділу

1. Аберкомби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004. – 620 с.
2. Арон Р. Этапы розвитку соціологічної думки: Пер. з фр. / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Босков А. Современная социологическая теория. – М., 1961.
4. Бергер П. Л. Приглашение в социологию. – М., 1996.
5. Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002.
6. Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Печі. – К.– Львів, 2002.
7. Забытый социолог: Шпакова Р. П., Фердинанд Тьонніс // СОЦИС. – 1995. – № 12.

РОЗДІЛ 12

СОЦІОЛОГІЧНА СИСТЕМА ВІЛЬФРЕДО ФЕДЕРІКО ПАРЕТО

1. *В. Парето і його час.*
2. *Соціологічні погляди науковця.*
3. *В. Парето в історичній перспективі.*

На межі двох століть у філософській думці Італії панував позитивізм, що відрізнявся своєю строка-тістю і запозиченнями. Позитивістська соціологія також була еkleктичною, поєднуючи елементи механіцизму, еволюціонізму, вульгарного біологізму та інших течій (Ч. Ломброзо, Е. Феррі та ін.). Популярність здобули ідеї представників італійської школи політичної соціології Г. Москі, Р. Міхельса, до яких безпосередньо примикають і погляди Вільфредо Федеріко Парето (1848–1923 рр.).

Син аристократа, що емігрував до Франції із політичних причин, В. Парето отримав інженерну освіту і почав працювати в римській залізничній компанії. Рано включившись в політичну боротьбу, він став виступати у пресі з критикою економічної політики уряду, вимагаючи свободи торгівлі і невтручання держави в приватні справи.

На формування наукових поглядів В. Парето зробили вплив видний італійський економіст М. Панталеоні та професор кафедри політекономії Лозанського університету — Л. Вальрас.

Розроблена Л. Вальрасом теорія економічної рівноваги, перенесена В. Парето на область загальнотеоретичних уявлень про суспільство, стала згодом тією основою, на якій будувалася його соціологічна система. В. Парето опублікував ряд статей, що присвячені доктрині Л. Вальраса, в “Економічному журналі”, а після відходу Л. Вальраса у відставку в 1893 р. став керувати його кафедрою.

Першою великою публікацією В. Парето був заснований на університетських лекціях “Курс політичної економії”. Біля 1900 р. в настроях і переконаннях В. Парето відбувся перелом, обумовлений крахом колишніх ліберальних ілюзій. Упевнений, що час лібералізму пройшов, що суспільство вступило в період стагнації і для забезпечення стабільності соціального життя необхідне насильство, він зайняв відверто антидемократичну та антиліберальну позицію. Його нові погляди знайшли віддзеркалення в книзі “Соціалістичні системи” (1901 р.), “Підручнику політичної економії” (1906 р.), а також у ряді статей.

Хвороба серця примусила В. Парето перервати професорську діяльність, а в 1907 р. відмовитися від керівництва кафедрою, залишивши за собою лише читання лекцій (до 1917 р.). В 1912 р. він закінчив свою головну працю, названу “Трактатом по загальній соціології”, яка через війну, що почалася, з'явилася на світ тільки в 1916 р. Деякі із статей, написані соціологом в останні роки життя, були опубліковані в збірках “Факти і теорії” (1920 р.) і “Трансформація демократії” (1921 р.). В останньому описано розпад італійської держави під владою уряду, нездатного застосувати силу. Так В. Парето явився провісником фашизму.

Опинившись біля влади, фашисти оточили В. Парето почесними. Він отримав звання “сенатора королівства”, був залучений до участі в журналі “Ієрархія” і т. п. Помер В. Парето через рік після приходу до влади фашистів, так і не визначивши свого відношення до нового режиму, який хоча і застосував рекомендовані ним методи насильства, проте не дозволив жодної

з соціально-економічних суперечностей.

У філософському відношенні соціологія В. Парето була синтезом позитивізму з волюнтаристським ірраціоналізмом. Великий вплив на нього справили ідеї французького соціолога, теоретика анархосиндикалізму Ж. Сореля, особливо його теорія насильства і ототожнення революційних принципів з релігійними міфами, а також концепція Г. Моські про універсальність розподілу суспільства на два класи – пануючий і підлеглий, керований першим.

За задумом В. Парето, його соціологічна система повинна була покласти край метафізичним і спекулятивним міркуванням про суспільство, займаючи домінуюче положення в соціально-політичній думці ХІХ ст. Основна ідея, що надихала В. Парето, полягала в тому, щоб розробити такі принципи побудови соціологічного знання, які забезпечили б його достовірність, надійність і обґрунтованість. Підтримуючи в цілому концепцію суспільної науки, розроблену основоположниками позитивізму – О. Конттом та Г. Спенсером. В. Парето справедливо критикував їх за непослідовність в проведенні принципу емпіричної обґрунтованості знання.

Італійський соціолог вважав, що соціологія є синтезом різних спеціальних суспільних дисциплін: політекономії, політичної історії, історії релігій, – “мета якого – у вивченні людського суспільства, узятого в цілому”.

Метод, за допомогою якого В. Парето мав намір відкрити загальні принципи пристрою, функціонування і зміни суспільств, він назвав логіко-експериментальним. Прагнучи зробити соціологію такою ж точною наукою, як фізика, хімія і астрономія, він пропонував користуватися тільки емпірично обґрунтованими описовими думками, суворо дотримуючись логічних правил переходу від спостережень до узагальнень. Етичні й взагалі ціннісні елементи в теорії, на думку В. Парето, завжди ведуть до спотворення, фальсифікації фактів, тому підлягають усуненню.

З погляду В. Парето, кожна теорію можна розглядати в трьох аспектах: 1) об'єктивному – незалежно від автора і сприймаючого її реципієнта; 2) суб'єктивному – в співвідношенні як з автором, так і з реципієнтом, коли з'ясовується, чому автор створює свою теорію, а даний індивід її сприймає; 3) утиліті – з погляду її корисності, індивідуальної або суспільної. Корисність, на думку В. Парето, не залежить від об'єктивності або суб'єктивності теорії. Сама по собі істина нейтральна і знаходить свою суспільну якість тільки в результаті застосування або досягнення певної мети. Якщо результати виявляться корисними для суспільства, виявиться корисною і теорія. Якщо результати шкідливі, то теорія принесла шкоду. При цьому В. Парето вважав, що за змістом всі суспільні теорії в рівній мірі помилкові, обмежені, деформовані, оскільки жоден соціолог до нього не керувався логико-експериментальним методом.

В. Парето надавав велике значення точності наукової термінології. Проте він не дав точного визначення основним поняттям, які вживав. Декларативним залишився і його намір додати “Трактату...” математичну форму. Далі за геометричні та алгебраїчні ілюстрації і графіки В. Парето не пішов.

Однією з центральних ідей В. Парето був розгляд суспільства як системи, що знаходиться в стані поступово порушеної і відновлюваної рівноваги. Поняття рівноваги було ним запозичено з економічної теорії Л. Вальраса, до якої В. Парето додав механістичний характер, побачивши прообраз суспільства в моделі рівноваги, всі частини якої жорстко взаємозв'язані і механічно впливають один на одного. Зміни в одній частині системи негайно передаються іншій її частині, і вся система приходить в рух, поки знов не відновиться “динамічна рівновага”.

В. Парето розглядав економіку як підсистему соціальної системи. Економічна система, на його думку, складається з особливих молекул – людей, що приводяться в рух потребами і

раціональними інтересами, зустрічають перешкоди на шляху до досягнення економічно бажаного. Соціальна система є складнішою. В соціальній дії беруть участь людські індивіди, що наділені відчуттями. Саме відчуття, обумовлене психічним складом індивідів, – головна пружина, що приводить в рух всю систему. Зрозуміти ж відчуття значно важче, ніж будь-які раціональні міркування.

В. Парето розділяв соціальні дії на логічні і нелогічні, а щоб знайти критерій їх розрізнення, розкладав дію на його складові елементи – зовні спостережувана дія, раціональне його обґрунтування (яке звичайно дається заднім числом), психічний стан дієвої особи. Останнє розглядалося як та постійна величина, що лежить в основі дії, яка визначає його характер. Психічний стан індивіда В. Парето вважав “об’єктивною основою” соціального феномена на відміну від його суб’єктивної основи, під якою він розумів аргументи, що раціонально висуваються дієвою особою.

Помилка всіх попередніх соціологів, вважав В. Парето, полягала в тому, що вони нехтували об’єктивною стороною справи і вивчали тільки виникаючі на її ґрунті теоретичні концепції, тобто обмежувалися вивченням суб’єктивного аспекту дійсності. “Об’єктивне ж соціологічне дослідження” повинне бути направлено на вивчення психічних установок і обумовлених ними “нелогічних дій”, що складають основну масу всіх людських дій взагалі. “Нелогічні дії”, згідно В. Парето, обумовлені особливою логікою відчуттів. На відміну від логічних вони є результатом не свідомих міркувань, а міркувань плотського стану людини, ірраціонального психічного процесу.

В основі концепції соціальної дії, розробленої В. Парето, лежала певна концепція людини. Підкреслюючи нелогічну, ірраціональну природу індивіда, він стверджував, що дії людини ніколи не є тими, якими вони здаються йому самому. Специфічно людське полягає не в розумі, а в здатності вико-

ристовувати розум для маскуванню своїх “нелогічних дій” за допомогою уявних логічних теорій і аргументів. Людина, писав В. Парето, на відміну від тварини має здатність мислити і тому накидає покривало на свої інстинкти і відчуття. Саме тому, що всі люди є істотами, що як відчувають, так і розуміють, виникає проблема співвідношення відчуттів та розуму, відчуттів та ідеологій. В. Парето без коливань віддавав пріоритет відчуттям, вважаючи їх істинними рушійними силами людської історії. Історичні закономірності він зводить до закономірностей ірраціонального психічного життя окремих індивідів, а ідеології називає “мовами відчуття”.

Вважаючи основою динамізму соціальної системи емоції, В. Парето тим самим підводив під соціальну систему біологічний фундамент, оскільки психіка людини, її межі й особливості тлумачилися ним зовні незалежно від соціально-економічного контексту. Хоча сам підхід до суспільства як до системи був правомірний, принцип механічної рівноваги, механічного взаємозв'язку елементів не міг задовільно пояснити функціонування суспільства як цілого.

Ідея функціональної залежності, узята у відриві від принципу соціального детермінізму і покликана замінити його, як пояснюючий принцип знайшла свою теоретичну неспроможність. Щоб знайти джерело руху системи, В. Парето вимушений встати на позиції біологізму і психологізму, тобто шукати джерело соціального життя в психічних схильностях і нахилах людей, притому таких, які не мали ніякого зв'язку з виробничо-економічною діяльністю і були вибрані довільно.

Зробивши емоційну сферу людської діяльності головною ланкою своєї соціологічної системи, В. Парето зробив натяк, що не всі відчуття гідні уваги соціолога, а тільки такі, які виявляються в певного роду діях, що дає можливість жорстко їх класифікувати. Вони незмінні, постійні, тому є тими елементами соціального середовища, які “детермінують соціальну рівновагу”. Італійський соціолог дав цим елементам незвичайну

і важку назву – “резидуї” (residui), що на мові хімічних наук означає “залишки” або „осідання”, бажаючи цим підкреслити їх стійкість, здатність залишатися після того, як з соціальної дії вилучили всі раціональні міркування.

На основі шести головних класів „залишків”, підрозділених на безліч підгруп, В. Парето спробував пояснити всі численні варіанти людської поведінки. Ще більш схематизувавши історичні дії, італійський соціолог підкреслив головну роль двох перших класів залишків.

Перший клас включає “залишки”, названі “інстинктом комбінацій”, який ніби-то лежить в основі всіх соціальних змін. Це внутрішня психологічна схильність людини збирати, по-різному переставляти, комбінувати речі, частково заради одержуваного від цього задоволення, частково тому, що людині важко утриматися від збирання і комбінування.

Другий клас – “залишки” “постійності агрегатів”, що виражають тенденцію підтримувати і зберігати зв'язки, що одного разу сформувалися. Це консервативне відчуття лежить в основі неприйняття всього нового, в основі ворожого відношення до будь-яких змін.

В решту класів “залишків” В. Парето включив прагнення людини проявляти свої відчуття в суспільних діях і вчинках, відчуття соціальності, власності і, нарешті, статевий інстинкт.

В заключних частинах “Трактату...” В. Парето спробував застосувати теорію “залишків” до пояснення європейської історії, зображаючи її у вигляді конфлікту “залишків” першого і другого класів – „инстинкта змін і консерватизму, новаторства і ретроградства”. “Нелогічні дії”, скоювані на основі “залишків”, розглядалися ним як головна клітинка суспільного життя, що визначає собою хід циклічних змін в історії.

Сам В. Парето вважав найбільшим своїм внеском в соціальну думку теорію “залишків” і дериватів. Ірраціоналістична концепція особи, інтегрована в концепцію нелогічної дії, у загальних рисах ставила проблеми психології підсвідомості. Це

знаходить відгук в сучасній західній соціальній психології, в трактуванні таких явищ, як збочена свідомість, механізм раціональності, функціонування забобонів, авторитарна особа та ін.

Соціологічна концепція В. Парето – яскраве свідоцтво неможливості створити наукову теорію особи і соціальної дії без опори на адекватне розуміння суспільства.

Вельми популярна серед сучасних західних політологів паретівська концепція ідеології. Розуміння ідеологій як довільних теоретичних побудов, покликаних маскувати і раціоналізувати забобони і емоції, підкреслює важливу соціальну роль систем вірувань. Положення, що людина керується емоційно забарвленими віруваннями, не вдаючись в міркування про їх істинність або помилковість, широко використовується в методах пропаганди.

Інтерес В. Парето до теорії ідеології, яка є інтегральною частиною його соціологічної теорії, не був випадковий. Розчарування в політиці буржуазних ліберальних партій, нездатних до ефективної дії, загрузлих в інтригах і боротьбі за владу, викликало суто негативне відношення соціолога до демагогічних хитрувань і прийомів пануючих соціально-політичних угруповань, суть яких він справедливо вбачав в їх прагненні замаскувати свою непристойну політичну мету. Разом з тим зростання популярності марксизму в Італії, який, за словами В. Парето, мав служити “новим евангелієм” для кращої частини італійської молоді, переконуючи її в силі і суспільній значущості ідеології, стимулював пошуки часто прихованих причин її розповсюдження і впливу на соціальне життя. Залишаючись на позиціях захисту буржуазного порядку, В. Парето спробував пояснити природу, особливості та соціальні функції ідеології в сучасному світі. Італійський соціолог розробив класифікацію дериватів (дериват – похідна від первинного), розділивши їх на чотири класи.

Перший клас утворюють твердження, що підносяться як

абсолютні істини, аксіоми або догми. Другий клас – це некомпетентні думки, виправдовувані посиланням на авторитет. Третій клас складають апеляції до загальноприйнятих принципів і відчуттів; часто обґрунтовування подібного роду покочіться на відчуттях дійової особи, володаря певного “залишку”, але зображається як збіг з відчуттями “всіх людей”, “більшості”, або “всіх поважаючих себе людей”. Останній, четвертий клас дериватів утворюють чисто словесні докази, “вербальні докази”, вирази, що не мають ніякого об’єктивного еквівалента. Такі відомі з формальної логіки софізми. Цей рід дериватів, що вживається за звичай ораторами, особливо дієві, тому що за допомогою зворотів, що вправно вживаються, будять в слухачів потрібні відчуття, і притому так майстерно, що вони цього навіть не помічають. Такі деривати високо цінуються в політиці і судочинстві. Сюди ж відноситься просте жонглювання словами, вживання ходових влучних слівцець і зворотів мови.

Слід зазначити влучність деяких спостережень В. Парето. Так, він підкреслював активну роль ідеологій в суспільстві, їх мобілізуючу силу: “Узагальнюючи, можна сказати, що деривати приймаються не стільки тому, що когось переконують, але тому що виражають ідеї, які люди вже мали в неусвідомленому вигляді. Цей факт завжди є головним моментом в ситуації. Оскільки дериват був прийнятий, він додав силу і агресивність відповідним емоціям, які тепер знайшли шлях до прояву”.

Підкреслюючи роль неусвідомлених елементів людської психіки, В. Парето сформулював деякі ідеї психології підсвідомості, хоча не був знайомий з працями З. Фрейда.

Але, відірвавши проблему нелогічної дії від суспільної практики, В. Парето ставав на позиції релятивізму. На його думку, немає принципової різниці між аргументуванням, що використовується язичниками, християнами, прихильниками прогресу, гуманізму, суспільної солідарності, демократії і т. п.

Всі ці теорії в рівній мірі характеризуються переважанням емоцій над фактами і з наукової точки зору не мають ніякої цінності. Італійський соціолог заперечував, що ідеології істотно відрізняються один від одного хоча б тим, що народжуються на різних рівнях розвитку суспільства і в різній пропорції містять різні сторони суспільного буття. Історична конкретизація проблеми була відсутня і тоді, коли йшлося про зіставлення наукової цінності ідеологій, існуючих одночасно. Згідно В. Парето, ідеології змінюються тільки формою, замінюючи одну систему аргументування іншою, одні словесні формулювання іншими, більш гнучкими і витонченими. По суті справи, В. Парето замикав проблему ідеології у вузькі рамки (межі) індивідуальної психіки, відриваючи її від реальної історії й боротьби класів, в якій власне і відбувається розвиток ідеології.

Істотний елемент соціальної системи складає, згідно В. Парето, соціальна гетерогенність, яка зумовлюється початковою нерівністю індивідів. Особливість тієї або іншої соціальної групи залежить від природних здібностей і талантів її членів, а це, у свою чергу, визначає суспільне положення групи на тому або іншому ступені суспільних сходів. Тим, хто має “вищий показник в своїй області діяльності, ми даємо назву еліти”, писав В. Парето. Еліта – це вибрана частина населення, решта його частини лише “пристосовується до отриманих від неї стимулів. У свою чергу еліта підрозділяється на дві частини: одна прямо або побічно бере участь в управлінні суспільством (“правляча еліта”, або “правлячий клас”), а інша не бере участь в управлінні й працює в художній або науковій сферах (“неуправляюча еліта”).

Еліта і неелита утворюють відповідно вищий та низчий прошарки суспільства. Самі обдаровані представники низів “підіймаються вгору”, поповнюючи ряди правлячої еліти, члени якої, у свою чергу, деградує, “опускаються вниз”, в маси. Тут виявляється ідейна спорідненість концепції В. Парето з

концепціями Г. Тарда, Г. Лебона, Москі: розподіл суспільства на винахідників і імітаторів (Г. Тард), на вождів і натовп (Г. Лебон), на пануючий і підлеглий класи (Моска).

Відбувається циркуляція, або круговорот, еліт – процес взаємодії між членами гетерогенного суспільства, яке уявляється В. Парето у вигляді піраміди з елітою на її вершині. Еліту характеризує високий ступінь самовладання і обачності, уміння бачити слабкі найчутливіші місця в інших та використовувати їх для своєї вигоди, тоді як маси звичайно заплутуються в паутині емоцій і забобонів. Це виправдовує “розділ суспільства на дві частини. Ті, в кого переважає знання, управляють і керують тими, в кого переважають відчуття”.

В. Парето вказує на дві головні якості управляючих: уміння переконувати, маніпулюючи людськими емоціями, і уміння застосовувати силу там, де це необхідно. Уряди правлять, або застосовуючи силу, або за допомогою погоджень і домовленостей. “Згода і сила є інструментами управління на протязі всієї історії”.

В. Парето розвиває ідею про управління масами шляхом маніпулювання їх відчуттями за допомогою ідей, що підпорядковують маси інтересам правлячих класів. “Політика уряду тим ефективніша, чим успішніше вона використовує емоції”. Майстерне застосування цього принципу може, надумку В. Парето, пояснити будь-який політичний успіх. Бо в ході політичної історії швидко виявляється, що одних методів переконання недостатньо, щоб правлячий клас міг зберегти владу. Він повинен уміти вчасно застосувати силу. Тому викривальна критика В. Парето направлена проти сентиментальних ідеологій лібералізму з їх проповіддю гуманності, компромісів і т. п. Будучи нездатною застосувати силу, правляча еліта деградує і вимушена поступатися своїм місцем іншій, що володіє більшою рішучістю і здатна вдатися до насильства. “Історія є кладовищем аристократії”. Ключ до пояснення зльотів і падіння правлячих класів, їх піднесення і упадку знаходиться,

згідно В. Парето, в характері двох типів правління.

Механізмом, за допомогою якого відбувається оновлення правлячої еліти в мирний час, є соціальна мобільність. Чим “відкритіший” правлячий клас, тим міцніше його “здоров'я”, тим більше він здатний зберегти своє панування. Чим більш він замкнутий, тим сильніше тенденція до занепаду, “правлячий клас обновляється не тільки чисельно, але і, що набагато важливіше, якісно, шляхом поповнення своїх рядів з низьких класів. Вони приносять з собою енергію і пропорції “залишків”, необхідних для утримання влади. Правлячий клас відновлюється “втрачаючи своїх членів”, за винятком повністю замкнутої еліти, касти, що стає, правлячою елітою та знаходиться в стані постійної повільної трансформації. Якщо циркуляція еліт відбувається дуже повільно, у вищих прошарках накопичуються елементи, що втілюють безсилля і занепад. Ці прошарки втрачають психічні якості, що забезпечують їх елітарне положення, і пасують перед необхідністю застосувати насильство. Серед низьких же прошарків зростає число індивідів, що володіють якостями, необхідними для управління суспільством. Вони здатні захопити владу за допомогою насильства. Проте новий правлячий клас у свою чергу з часом трансформується в безсилий, загниваючий і втрачає здатність управляти. Знов окріпнути він може, або черпаючи сили з низьких класів, або знищуючи тих, хто фізично став непотрібним членом еліти. Якщо ж, не дивлячись на ці заходи, в низьких класах накопичуються індивіди, що перевершують своїми достоїнствами вищі класи настає епоха революції, значення якої, на думку В. Парето, полягає в оновленні складу правлячої еліти, поповненні необхідних для управління психічних сил і відновленні таким чином суспільної рівноваги.

Цикли підйому і упадку, піднесення і падіння еліти є, на переконання В. Парето, необхідними і неминучими. Чергування, коливання, зміна еліт є законом існування людського суспільства. Що лежить в основі цього закону?

Паретівська теорія виходить з твердження, що круговорот еліт відбувається внаслідок чергування в них “залишків” першого і другого класів. Кожній еліті відповідає певний стиль правління. Інстинкт “комбінацій” обумовлює використання переконання і обману, хитромудрих засобів обдурювання мас, введення їх в оману.

Інстинкт “постійності агрегатів” обумовлює протилежні якості правителів. Вони агресивні, авторитарні, схильні до застосування насильства, підозріло відносяться до маніпулювання, маневрування і компромісів. Якщо перший тип правителів живе тільки теперішнім часом, то другий спрямований в майбутнє. Правителі фабрикують світські й релігійні ідеали, їх мета простягається далеко уперед. Присвячення індивіда служінню суспільству, підкорення індивідуальних інтересів суспільним, мужність і постійність в проходженні доцих ідеалів – такі характерні особові риси і духовні цінності цього типу правителів.

Правителів, у яких переважають “залишки” “комбінацій”, В. Парето називає „лисицями”, а тих, у кого переважають “залишки” “постійності агрегатів”, – “левами”. “Лисиці” – символ хитрості, підступності, віроломства; „леви” – символ сили, завзятості, непримиренності, мужності.

В області господарської і фінансової діяльності “лисицям” і “левам” відповідають типи “спекулянтів” і “рант’є”. “Спекулянт”, згідно В. Парето, – прототип бізнесмена, спритного ділка, комбінатора, підприємця, прагнучого до наживи. Він занурений в ризиковані комбінації, не знає розкаяння совісті, добивається успіху за всяку ціну. “Рант’є” – його повна протилежність. Це боязкий вкладник, що живе на фіксовані доходи, боїться ступити крок, щоб не пошкодити своєму капіталу і не постраждати самому. Переважання в суспільстві “рант’є” – свідомство стабілізації суспільства, перехідної потім в загнивання. Переважання “спекулянтів” зумовлює розвиток в соціальному і економічному житті.

Чергування економічних і політичних циклів пов'язано в концепції соціальної рівноваги В. Парето з циклами духовного виробництва – інтелектуального, релігійного, художнього і т. п. Тут відбувається ритмічна зміна періодів віри і скептицизму, в основі яких кінець кінцем лежать “залишки” першого і другого класів. Коли в психіці індивідів посилюються “залишки” першого класу і відповідно слабшають “залишки” другого класу, змінюється пропорція “залишків” в певних соціальних групах. Такі групи незадоволені навколишньою дійсністю, критично відносяться до існуючих порядків і пануючих цінностей. Прагнучи створити свої науково обґрунтовані й логічно витримані теорії і програми, вони вважають це розчищенням шляху розуму, звільненням від забобонів. Але коли ці псевдоінтелектуальні теорії візьмуть верх, в суспільстві неминуче виникне протилежний перебіг духовного життя. Індивіди, в яких посилюється відчуття “постійності агрегатів”, критикують показну логічність і розумність нових теорій, вишукуючи в них помилки та невідповідності. Так виникають антиінтелектуальні, інтуїтивістські й містичні теорії, що поступово витісняють позитивізм і раціоналізм.

Теорія “кругообігу еліт”, подібно теорії суспільної активності, будувалася В. Парето не на основі аналізу суспільних відносин і соціальних інститутів, а на основі дослідження природжених біопсихічних властивостей індивідів. Первинними в його концепції влади є особові риси правителів, якими вони володіли ще до того, як зайняли елітарне положення в суспільстві. Намагаючись поставити питання про співвідношення біологічної і соціальної диференціації, В. Парето вважав, що капіталістична економіка в умовах, що сприяє її розвитку, надає простір для вільного просування у верхи суспільства кращих його представників і відтворення його структури відповідно до біопсихічних якостей індивідів. Італійський соціолог не припускав, що володіння необхідне для управління особовими якостями – лише одна з умов виникнення інституту

панування, притому не головна і не вирішальна. Насправді ж конкуренція регулюється інститутом капіталістичної приватної власності. Індивіди вступають в боротьбу, вже будучи включеними в певну систему суспільних відносин, володіючи перевагами, обумовленими положеннями, що займають в суспільстві. Головний чинник політичного успіху і відбору “кращих” з числа претендентів на владу – сила тих політичних класів й угруповань, які стоять за цими претендентами.

Політичні, ідеологічні й економічні зміни в суспільстві не є простим наслідком змін в особовому складі правлячої меншини, як вважав В. Парето. Процес “циркуляції еліт” насправді виражає глибокі суспільні процеси, перш за все соціально-економічного характеру. Політичні зміни відбуваються тоді, коли правлячі угруповання не в змозі вирішити соціально-економічні проблеми, що виникають в ході суспільної практики, і вимушені вдатися до політичного маневрування.

Міркування В. Парето щодо функціонування еліт не спиралися на аналіз реальних масових суспільних сил, не були конкретизовані відповідно до окремих історичних епох, акцентували увагу на зовнішній формальній схожості різних типів правління, що підводяться під загальну схему. Абсолютизуючи загальні риси функціонування еліт влади в суспільстві, В. Парето не враховував того, що різні історичні періоди висувають перед владою різні вимоги, під впливом яких диференціюються, розшаровуються правлячі групи, що формуються на основі критеріїв, які історично змінюються.

Італійський соціолог намалював відштовхуючий в своєму цинізмі образ історії, що складається з картин насильства, афер, злочинів, палацових комбінацій і гризних претендентів на владу. Гуманізм в цих умовах не більше ніж забобон; майбутнє знаходиться в руках політиків, позбавлених совісті, що не замислюються про суспільні наслідки своїх дій, лише б вони вели до бажаної мети. Суспільну рівновагу може забезпечити тільки така еліта, яка може отримувати вигоду з влади,

не гидуватиме ніякими засобами, у будь-якому випадку піклується тільки про свої власні інтереси. “Мета виправдовує засоби”, – повторював В. Парето афоризм Н. Макіавеллі, якого він цінував значно вище за будь-яких сучасних авторів.

Суспільно-історична концепція В. Парето глибоко песимістична. Історія в його уявленні приречена на цикли, в зміні яких немає ніякого помітного прогресу, що вічно повторюються: висхідна частина кривої є “причиною” або умовою її низхідної частини – не більше.

Як справедливо помітив один з дослідників наукової спадщини В. Парето, його песимізм не може бути пояснений меланхолійним темпераментом. Він пояснюється крахом політичних ідеалів тих суспільних шарів, до яких відносився італійський соціолог. От чому В. Парето зробив своєю програмною установкою історичний песимізм, який переростає в політичну ідеологію консерватизму, що ідеалізує насильство.

Соціологи більш “лівих політичних поглядів” різко критикували В. Парето за політичний макіавеллізм, фашизм, несучасний спосіб мислення. Е. Богардус і Ф. Хауз писали, що основні ідеї В. Парето набагато раніше і краще виражені Ч. Дарвіном, У. Джеймсом та ін. Проте присвячені В. Парето монографії, написані Т. Парсонсом, зробили свою справу. Глава школи структурного функціоналізму вважав В. Парето одним з найвидатніших майстрів соціальних наук, заявивши, що в “Трактаті..” немає нічого істотного, будь то на методологічному чи теоретичному рівні.

Представники структурного функціоналізму сприйняли і переробили паретівську теорію соціальної дії, а також концепцію суспільства як системи, що знаходиться в стані рівноваги. Введене ним поняття рівноваги зайняло видне місце в структурно-функціональному аналізі як один з основних понять і відправних пунктів дослідження. Паретівський системний підхід до суспільства сприяв розвитку тієї соціологічної традиції, згідно якої головними проблемами вважалися про-

блеми стабільності соціальної системи. Структурні функціоналісти вважали заслугою В. Парето і заперечення простого однолінійного причинно-наслідкового відношення на користь сукупності змінних, що знаходяться в стані функціональної взаємодії. Ідея взаємодії була направлена В. Парето проти концепції соціального детермінізму і добре вписувалася в контекст теоретичних пошуків західної соціологічної думки. Так же високо оцінюють західні економісти внесок В. Парето в економічну теорію, вважаючи його одним із засновників сучасної політекономії.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Охарактеризувати концепцію ідеології В. Парето.
2. Концепція кругообігу еліт.
3. Проаналізувати теорію “залишків” та дериватів В. Парето.

Література до розділу

1. Аберкомби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004. – 620 с.
2. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з фр. / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986.
4. Бергер П. Л. Приглашение в социологию. – М., 1996.
5. Кравченко А. И. Основы социологии. – М., 1997.
6. Маковецький А. М. Соціологія. – Чернівці, 2000.
7. Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. П. Горлача. – Х., 1996.
8. Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002.
9. Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Печі. – К.-Львів, 2002.

РОЗДІЛ 13

ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ГЕОРГА ЗІММЕЛЯ

- 1. Метод, предмет і задачі формальної соціології.*
- 2. Соціальна філософія і соціологія культури.*
- 3. Зіммель і сучасна йому соціологія.*

З усіх теоретиків, що працювали на рубежі XIX–XX ст. і вважаються нині класиками буржуазної соціології, Георг Зіммель (1858–1918 рр.) – самий непослідовний і суперечливий. Його творчість постійно піддається інтерпретаціям. Оцінки соціології Г. Зіммеля істориками і теоретиками соціології коливаються від повного заперечення ними цінності його ідей до визнання їх етапними, що значною мірою визначили зміст і напрям подальшого соціологічного розвитку.

Георг Зіммель народився 1 березня 1858 р. в Берліні. Закінчивши класичну гімназію, він вступив до Берлінського університету. В 1881 р. він отримав докторський ступінь по філософії, через 4 роки став приват-доцентом, а через 15 років – екстраординатором, тобто позаштатним професором і залишався на цій посаді ще півтора десятиріччя не одержуючи ніякої платні, за винятком студентських внесків за лекції. Лише в 1914 р. він отримав штатну посаду професора в університеті Страсбурга, де читав логіку, історію філософії, метафізику, етику, філософію релігії, філософію мистецтва, соціальну психологію, соціологію, а також спеціальні курси по І. Канту, Ч. Дарвіну. По-

мер Г. Зіммель 26 вересня 1918 р.

Головна робота Г. Зіммеля – “Філософія грошей” була задумана ним ще в 1889 р. спочатку як “Психологія грошей”, а отримала завершення і була опублікована в 1890 р. Соціолог, на думку Г. Зіммеля, одержує те, що не відноситься до психології, а складає сферу цінностей – область ідеального. Соціолог вивчає ідеальне (точніше – ідеаціональне), а не психологічне або етичне. Але і це ще не все. Справжній соціолог вивчає не зміст індивідуального, а цінності самі по собі, тобто як чисті соціальні форми. Так, очистивши від випадкового людські відносини, вчений отримує межі вічного – чисті форми. З них пропонується будувати геометрію соціального світу. Чиста форма є просто відношення між індивідами, що розглядаються окремо від тих об'єктів, які виступають предметом їх бажань.

З цієї точки зору всі предмети кожної з суспільних наук є своєрідними, особливим чином оформленими “каналами”, через які “тече” суспільне життя – “єдиний носій будь-якої сили і будь-якого значення”. Навпаки, нове соціологічне бачення має своєю задачею виділення і охоплення закономірностей, що не піддаються аналізу засобами кожної з цих наук.

Кінцевою метою соціологічного методу, що практикується в різних науках, вважав Г. Зіммель, є той, що вичленяє в їх сукупності предмети особливого ряду чинників, що стають власним предметом соціології, “чистих форм соціації”. За виявленням чистих форм соціації повинне було слідувати їх впорядкування і систематизація, психологічне обґрунтування та опис їх в історичній зміні розвитку.

Практику застосування соціологічного методу в різних суспільних науках, тобто виявлення особливого роду закономірностей в рамках їх традиційного предмету, Г. Зіммель називав загальною соціологією, опис і систематизацію чистих форм соціації – чистою, або формальною, соціологією. Чиста соціологія повинна служити виробленню орієнтирів, що дозволяють дослідникам в різних науках про суспільство підходити до свого

предмету “соціологічно”, а значить – більш усвідомлено, ніж раніше, ставити проблеми і шукати їх рішення. Чиста соціологія повинна виконувати по відношенню до інших суспільних наук методологічну функцію, стаючи “теорією пізнання приватних соціальних наук”.

Таким чином, складалася цілісна триступінчата (загальна – формальна – філософська соціологія) концепція соціального знання. Намічена Г. Зіммелем програма виявилася для свого часу вельми прогресивною. Період її виникнення був періодом прискореної інституціоналізації і професіоналізації соціології. В цей час питання про з'ясування власної наочної області соціології було особливо актуальним.

Згідно Г. Зіммелю, його власна концепція давала можливість жорстко визначити обидва роди міждисциплінарних меж: по-перше, вона гарантувала чіткість відділення соціології як вчення про чисті форми соціалізації від інших суспільних наук; по-друге, вона дозволяла провести межу між науками про суспільство (в яких опинялося застосування соціологічного методу) і науками про природу. Тим самим вона одночасно забезпечувала єдність соціології як науки і єдність суспільних наук.

Поняття форми та тісно пов'язане з ним поняття змісту – найважливіші поняття зіммелівської чистої, або формальної соціології.

Задача формальної соціології в тому, щоб, кажучи сучасною мовою, тематизувати суспільство як міжлюдське, міжіндивідуальне явище. Г. Зіммель зовсім не прагнув (в чому його, до речі, часто дорікали) складання вичерпного “каталога” людських взаємозв'язків. Навпаки, він вважав, що чисті формальні поняття мають обмежену цінність і проект формальної соціології лише тоді буде реалізований адекватно, коли виявлення чистих форм соціалізації супроводжуватиметься з'ясуванням того, “що значать вони як чисті форми поведінки, за яких обставин вони виникли, як розвивалися, яких змін зазнавали завдяки особливостям їх об'єктів, завдяки яким одночасно формальним і

матеріальним характеристикам суспільства вони виникли“. Іншими словами, кожна форма соціації, будучи ототожнена, повинна була стати об'єктом історичного змістовного опису.

Г. Зіммель не ставив задачі створити загальну класифікацію соціальних форм. Він зробив предметом своїх досліджень ряд аспектів і сторін соціального життя, виділених ним як форми з її “живої реальності“: панування, підкорення, суперництво, розподіл праці, утворення партій і т. д. Всі ці форми, вважав Г. Зіммель, відтворюються, наповнюючись відповідним змістом, в різного роду групах і соціальних організаціях, у свою чергу можуть трактуватися як форми: в державі й релігійному співтоваристві, в групі змовників і економічному об'єднанні, в сім'ї та художній школі і т. п. Зразки дослідження цих та інших подібних форм Г. Зіммель дав в нарисах, що склали книгу “Соціологія“.

Прикладом зіммелівського аналізу соціального процесу, як форми асоціації, може служити його дослідження моди. “Мода, пише Г. Зіммель, одночасно припускає наслідування та індивідуалізацію. Людина, що наслідує моді, одночасно відрізняє себе від інших, затверджує свою приналежність до певного прошарку або групи. Неможливість моди без прагнення до індивідуалізації Г. Зіммель доводить тим, що в примітивних суспільствах, які характеризуються максимальною соціальною однорідністю, де відсутнє прагнення виділитися із загальної маси, відсутня і мода. Так само в будь-якому суспільстві, керованому порівняно невеликою групою людей, представники правлячої олігархії носять однаково строге плаття, не бажаючи демонструвати свою винятковість перед лицем загальної маси громадян. Приклад: венеціанські дожі, що ходили тільки в чорному.

Неможливість моди без прагнення до наслідування, до злиття з колективом доводиться тим, що в суспільствах, які характеризуються розпадом групових норм, мода відсутня. Так, у Флоренції XIV ст. кожний слідував власному стилю одягу: мода була відсутня, бо було відсутнє прагнення до злиття з колективом.

Як тільки яке-небудь явище (одяг, ідеї, манери, речі та ін.) стало “модним”, воно тут же починає “виходити з моди”. В тому-то і чарівність моди, що вона одночасно і нова й швидкоплинна. Мода дає відчуття теперішнього часу, відчуття перебігу часу. Причиною широкого розповсюдження моди в сучасну епоху, говорить Г. Зіммель, якраз і є процес розкладання старовинних переконань, звичок, традицій, внаслідок чого більш активними стають тимчасові, перехідні форми. Звідси засилля моди в мистецтві, в науках, навіть в моралі.

Проте не дивлячись на швидкоплинний характер тієї або іншої конкретної моди, вона як соціальна форма володіє деякою постійністю: мода в тому або іншому вигляді існує завжди.

Друга категорія соціальних форм, досліджувана Г. Зіммелем, – соціальний тип. Людина, включена в певного роду відношення, знаходить деякі характерні якості, які є для неї сутнісними, тобто що виявляються постійно та незалежно від природи тієї або іншої конкретної взаємодії. Приклади соціальних типів, досліджених Г. Зіммелем, – цинік, бідняк, кокетка, аристократ і т. д. Як і в прикладі з модою, думка Г. Зіммеля про характеристиці соціальних типів рухається діалектично, через виявлення характерної суперечності. Так, буття такого соціального типу, як аристократ, є єдністю двох характеристик: з одного боку, він цілком заглиблений в свою групу, її фамільну традицію, бо є гілкою фамільного дерева, з іншого – він абсолютно відокремлений і навіть протиставлений їй, бо сила, незалежність та особиста відповідальність суть цієї характерної для аристократії традиції.

Прикладом соціальних форм, що відносяться до третьої групи, іменованою моделлю розвитку, може слугувати універсальний процес взаємозв'язку розширення групи з посиленням індивідуальності.

У міру збільшення групи, пише Г. Зіммель, члени її стають все менш схожими один на одного. Посилення індивідуа-

льності супроводиться деградацією групи. І навпаки, чим менше, тобто своєрідніше, група, тим менш індивідуальні її представники. Історичний процес розвивається у бік посилення індивідуальності за рахунок втрати індивідами їх унікальних соціальних характеристик: розширена сім'я змінюється самостійними повноправними індивідами і нуклеарною сім'єю; цехова і кровноспоріднена організація змінюється цивільним суспільством з характерною для нього високою індивідуальною відповідальністю.

Приведена трьохмірна (соціальні процеси – соціальні типи – моделі розвитку) класифікація соціальних форм вельми невизначена. Більш змістовною може стати класифікація соціальних форм по ступеню їх віддаленості від безпосереднього потоку життя. Ближче всього до життя, вважає Г. Зіммель, такі спонтанні форми, як обмін, особиста схильність, наслідування, форми, пов'язані з поведінкою натовпу, та ін. Дещо далі від потоку життя, тобто від “матерії” соціального і суспільного змісту, стоять такі більш стійкі і незалежні форми, як економічні та інші формальні (не в зіммелівському, а в звичному нині соціологічному значенні слова) організації.

І нарешті, найбільшу дистанцію від безпосередності соціального життя зберігають форми соціації, що є не розумовою абстракцією, а реально існуючі в соціальному житті ігрові форми. Вони “чисті”, бо зміст, колись їх “наповнюючий”, зник. Приклади ігрових форм: те, що розуміється під старим режимом, тобто політична форма, що пережила свій час і не задовольняюча запитів індивідів, що беруть в ній участь; “наука для науки”, тобто знання, відірване від потреб людства, що перестало бути “зброєю в боротьбі за існування”, “мистецтво для мистецтва” і т. д.

Винятковою по своїй ролі і значущості ігровою формою є так зване вільне спілкування. Вільне спілкування – це спілкування заради спілкування, затіяне без жодної конкретної мети, окрім однієї – насолоди спілкування. Такого роду спілкування є ігровою формою соціації, або абстрактною моделлю соціаль-

ного процесу, позбавленою всяких змістовних елементів. Індивіди входять в такого роду спілкування, як “формальні індивіди”, позбавлені яких-небудь змістовних характеристик (таких, як здібності, багатство, статус, влада, переконання і т. д.); це спілкування – спілкування “рівних”. В аналізі вільного спілкування Г. Зіммель якнайповніше і послідовно продемонстрував ідею чистої або формальної соціології. Проте в ньому він, можна сказати, і вичерпав цю ідею, продемонструвавши її межі.

Стосовно соціології проблема філософського обґрунтування ставилася Г. Зіммелем як проблема: а) розробки соціологічної теорії пізнання, б) створення соціальної філософії або, як говорив сам Г. Зіммель, соціальної метафізики.

Специфічною теорією пізнання соціальних явищ Г. Зіммель вважав теорію історичного розуміння. Розроблена ще в “Проблемах філософії історії”, теорія ця розглядалася Г. Зіммелем як філософська методологія пізнання, що служить керівництвом по застосуванню в ході соціологічного аналізу загальнонаукових методів, таких, як індукція, типологізація та ін.

Самі по собі ці методи, згідно Г. Зіммелю, не дозволяють з'ясувати значення соціально-історичних явищ. Потрібне з'ясування того, як зв'язано досліджуване явище з інтересами самого дослідника або соціальної групи, яку він представляє. Теорія розуміння була послідовно розвинута Зіммелем в другому німецькому виданні “Проблем філософії історії”. В результаті явище виявляється не тільки включеним в ряд номологічно пізнаних наукою об'єктів, але і осмисленим, зрозумілим з погляду соціальної реальності, життя. Розуміння, таким чином, виступає як метод, що характеризує тільки соціальне пізнання, бо на місце формальних загальнонаукових критеріїв адекватності висувається новий, змістовний, соціальний по самій своїй природі критерій.

Крім того, теорія розуміння підкреслювала роль суб'єктивних “компонентів пізнання в соціальних науках, тобто роль дослідника, творчо і зацікавлено розглядаючого соціально-

історичні явища, що розгортаються, будучи одночасно засобом “контролю” цього суб'єктивного компоненту, бо визнання участі інтересів і цінностей в соціальному пізнанні вимагало послідовного з'ясування їх ролі у виборі об'єктів, у формуванні та інтерпретації понять і т. д.“

Точно таким же чином організовується, по Г. Зіммелю, і соціальне пізнання: суспільство при посередництві використовуючої процедури розуміння індивіда пізнає саме себе; воно вважає уявлення про себе самого як регулятивний принцип пізнання, примушуючи тим самим явища і факти соціального життя, що розгортається, виражатися в категоріях і формах.

Саме таким чином, відповідно до самих загальних уявлень про процеси і механізми пізнання і будує Г. Зіммель свою соціологічну концепцію. Саме в цьому значенні і слід тлумачити роль теорії розуміння в загальносоціологічній концепції Г. Зіммеля – як сполучної ланки між формальною соціологією (форми соціації, що описує, і трактує їх історичну зміну і розвиток) та соціальною філософією. Лише в духовній “діяльності” дослідника, писав Г. Зіммель, яка упорядковує факти у згоді з пануючими ідеями і цінностями, складає факти в такі поєднання, з яких народжуються рішення проблем, які навіть і не могли б бути поставлені, якби дослідник спирався тільки виключно на початкові “ряди досвіду“, – лише в такій діяльності народжуються гіпотетичні по самій своїй суті утворення, що сприймаються та обговорюються як “історичні істини“.

Ця духовна діяльність є діяльністю розуміння, а початком, її регулятивним принципом є “цілісний образ“ соціального світу, що фігурує в образі соціальної філософії.

У фундаменті соціально-філософської концепції Г. Зіммеля були закладені характерні для еволюціонізму ХІХ ст. ідеї про розвиток суспільства як функціональні диференціації, що супроводжуються одночасною інтеграцією різних його елементів. В цьому позначився вплив позитивістського еволюціонізму, що переважав на початковому етапі філософсь-

ко-соціологічної творчості Г. Зіммеля.

Історія суспільства є, надумку Г. Зіммеля, історія наростаючої інтелектуалізації (тобто по суті, раціоналізації) соціального життя і поглиблення впливу принципів грошового господарства. Іншими словами, історія суспільства ототожнюється Г. Зіммелем з історією становлення сучасного капіталізму, в якому якнайповніше виразилися характерні загальні риси грошей та інтелекту.

Г. Зіммель досліджує соціальну функцію грошей і логічної свідомості у багатоманітних і якнайтонших опосередкуваннях, що проявляються: в буржуазній демократії, формальному праві, ідеології лібералізму, всевладді науки, розвитку техніки, тенденціях художнього смаку, улюблених мотивах і композиції художніх творів, нарешті, в самому ритмі та темпі сучасного життя. У всіх областях і сферах сумісного людського існування він відкриває “стильову єдність” сучасної культури, обумовлену природою цих двох керівних нею чинників.

Г. Зіммель дав в “Філософії грошей” вражаючий опис якнайглибших суперечностей капіталістичної цивілізації у сфері культури. Вперше цю тему Г. Зіммель висвітив ще в 1889 р. в однойменній статті, опублікованій в “Шмоллерівському щорічнику”, що вийшла першим виданням в 1900 р. Книга стала першою в нескінченному ряді присвячених аналізу “духу капіталізму” праць різних авторів. “Сучасний капіталізм” В. Зомбарта, “Протестантська етика і дух капіталізму”, а також ряд нарисів по соціології релігії М. Вебера, роботи Р. Штаммлера, Е. Трельча, М. Шелера, а ще пізніше – О. Шпенглера, дало теорію капіталізму в другому томі “Заходу Європи”, соціологів і філософів антропологічного напрямку – А. Гелена, Х. Плесснера, Е. Ротхакера, “Діалектика Освіти” М. Хоркхаймера і Т. Адорно і вже більш пізні праці критичних філософів і соціологів Франкфуртської школи – всі ці роботи з'явилися після зіммелівської, але далеко не всі вони містили таку гостру критику духовного ладу капіталізму.

Г. Зіммель дав блискучий опис процесу деградації культурних норм і пов'язаної з цим релятивізації способу життя в умовах капіталізму – зсередини самого цього процесу, з позицій учасника подій, що відбуваються. Він продемонстрував явище спустошення соціальних форм, нездатних більш містити усередині себе матеріальний рух життя, побічно підтвердив тим самим Марксовий діагноз капіталізму як соціально економічної системи, нездатної забезпечити адекватне використання перерісших її суспільних продуктивних сил. В ході власних міркувань він продемонстрував глибину і плідність марксового аналізу ролі грошей в перетвореннях буржуазної свідомості, марксової концепції відчуження, критики буржуазного права, буржуазної демократії і т. д. Дія думки К. Маркса висвітлюється на багатьох сторінках “Філософії грошей”.

Проте ця схожість (а іноді і прямі запозичення у К. Маркса) зовсім не знімає протилежність підходів К. Маркса та Г. Зіммеля до дослідження капіталістичного суспільного устрою і капіталістичного способу життя. Ця протилежність виявляється як на початкових пунктах аналізу, так і в кінцевих висновках.

Так, сукупність соціальних явищ сучасного йому капіталізму Г. Зіммель виводить з панування грошей, яке, у свою чергу, розглядається як наслідок і вираз культурного розвитку. Для К. Маркса ж сама культура є продукт соціальних відносин, що складаються в ту або іншу історично конкретну структуру в ході розвитку і як наслідок розвитку продуктивних сил.

Зосереджуючись на аналізі символічної функції грошей, потрактувавши її виключно як результат культурного процесу, Г. Зіммель відмовляється від вивчення механізмів функціонування грошового господарства в умовах капіталістичної економіки, що має далекоглядні наслідки. Аналіз стає абстрактним, далеким від дійсності капіталістичних суспільних відносин. Позиції і точки зору релятивізуються, релігійні, моральні, правові зв'язки починають вважатися такими ж значущими, як і

економічні замість вивчення процесів взаємодії культури і соціально-економічної структури суспільства увага зосереджується на дослідженні функціональних взаємозв'язків різних елементів культури.

Зрозуміло, останній підхід також правомірний, якщо розглядати його як один з можливих напрямів дослідження, не претендуючи на відкриття ества культурного розвитку в умовах капіталістичного суспільства. Проте Г. Зіммель протестує проти всякого субстанціонального пояснення культури, вважаючи свій підхід єдино можливим. Тому в протилежність К. Марксу, що дав прекрасний аналіз ролі грошей в капіталістичному суспільстві, що розкрив реальні соціальні суперечності, Г. Зіммель, зосереджуючись на описі символізму грошей, прагне приховати ці суперечності за “загальною релятивністю життя”.

Ця установка пояснюється свідомою філософією, світоглядною позицією Г. Зіммеля. Він вважав, що концепція марксиста соціально-економічного розвитку догматична і неререфлекси-чна, відносячи марксизм до тих версій “історичного реалізму”, роз'ясненню “сконструйованої природи” яким повинна була служити його теорія історичного розуміння. Визнаючи в історичному матеріалізмі “позитивний зміст”, Г. Зіммель вважав однією із задач своєї соціально-філософської концепції “підбудувати під історичний матеріалізм фундамент такого роду, щоб зберегти пояснювальну цінність господарського життя шляхом включення її в підстави духовної культури, але щоб самі господарські форми розглядалися при цьому як результат більш глибоких оцінок і течій, психологічних і навіть метафізичних передумов”.

Інакше кажучи, Г. Зіммель припускав релятивізувати здобуті історичним матеріалізмом істини, тобто фактично позбавити історичний матеріалізм його міцного матеріалістичного фундаменту. Спроба “удосконалити” марксизм виявлялася боротьбою з марксизмом, а концепція Г. Зіммеля не дивлячись

на свою критичну спрямованість, була принципово протилежною баченню марксиста соціально-історичного процесу.

Протягом всього свого життя Г. Зіммель як соціолог користувався величезною популярністю. Проте незабаром після смерті його роботи хоча і не були зовсім забуті, але як би випали з поля зору дослідників. Тому виною – особливості стилю його творчості, а також маргінальне положення по відношенню до офіційних академічних кругів. Г. Зіммеля протиставляли “глибоким аналітикам” і „систематикам“ Е. Дюркгейму і М. Веберу.

20–30-і роки ХХ ст. ознаменувалися в соціології упадком теорії і розквітом емпіричних досліджень. Не можна сказати, що Г. Зіммель тоді був забутий зовсім. Хоча в самій Німеччині його праці та ідеї виявилися відсунутими на задній план бурхливими соціальними подіями, вони користувалися значним успіхом в США, особливо серед соціологів і соціальних психологів школи Чікаго. Була опублікована книга про Г. Зіммеля; Смолл, Парк, Берджесс та інші друкували переклади із Г. Зіммеля і широко пропагували його праці, чим зробили вплив на формування своїх власних соціологічних концепцій. Проте не сукупність соціологічних ідей Г. Зіммеля викликала їх інтерес. Привертала перш за все цікавість ті з його робіт, які відповідали напряму їх досліджень: по соціології міста, динаміці людських груп, соціальної дезорганізації, соціальної екології і т. п. Саме в цей період і склалося багато в чому властиве американській соціології і понині уявлення про Г. Зіммеля як про тонкого і наглядного соціального психолога, теоретика взаємодії, що не ставив у відмінність від його сучасників М. Вебера та Е. Дюркгейма великомасштабних, теоретичних, методологічних, соціальних проблем.

Виразом цієї точки зору може служити присвячений Г. Зіммелю розділ в перекладеній на російську мову книзі Г. Беккера і А. Бєськова “Сучасна соціологічна теорія”.

Розвиток соціології в післявоєнний період вніс деякі корективи в уявлення, що склалися раніше. В працях Г. Зіммеля

знаходять сьогодні ідеї, що дозволяють вважати його одним з попередників символічного інтеракціонізму. За словами Н. Дензіна, кінцевою метою інтеракціоністських досліджень є формулювання “універсальної формальної теорії в зіммелівському значенні”, тобто формулювання “граматики” символічних взаємодій, згідно якої конституюються будь-які соціальні факти і явища незалежно від їх конкретно-історичного змісту.

Один з найглибших інтерпретаторів Г. Зіммеля – Фр. Тенбрук трактує його як основоположника структурно-функціонального підходу. Якщо сукупність форм соціалізації тлумачити як сукупність ролевих структур, то суспільство виявляється функцією міжіндивідуальних взаємодій, що організовуються в цих структурних рамках.

В зв'язку з цим Фр. Тенбрук звертає увагу на динамічний аспект зіммелівського поняття соціалізації. “Підхід Г. Зіммеля, говорить він, відрізняється тим, що ролі трактуються у Г. Зіммеля не як примусово діючі знаряддя соціалізації і соціального контролю, а, навпаки, як “вторинні утворення”, функція яких визначається їх внутрішнім, індивідуально обумовленим змістом, тобто мотивами, метою, культурним матеріалом, що привноситься до ролі взаємодіючими індивідами. Фр. Тенбрук підводить до необхідності розглядати формальну соціологію Г. Зіммеля як той же структурний функціоналізм, але без абсолютизації системи, по-перше, і вільну від зневаги роль особи, по-друге.

В працях Г. Зіммеля знаходять також класичні зразки досліджень в області ролевої теорії, динаміки соціальних груп, соціології влади, соціології конфлікту і т. д. При цьому, часто виявляється втраченою загальна теоретична система координат, в рамках якої ставилися і розв'язувалися Г. Зіммелем вказані проблеми. Багато сторін соціологічної спадщини Г. Зіммеля вислизають з поля зору дослідників. Широко поширеним залишається думка про “мілкотемність” його робіт, про відсутність скільки-небудь цілісної концепції суспільства і со-

ціального розвитку. Схоже, що Г. Зіммель мав рацію, записавши більш півстоліття назад в своєму щоденнику: “Спадок, який я залишу, схожий на розмінний чек; гроші розподілені, і кожний вкладає свою частину в ту справу, яка відповідає його натурі, забуваючи, кому зобов'язаний цьому спадку”.

В останні десятиріччя на Заході намітилося пожвавлення інтересу до соціологічної творчості Г. Зіммеля. З'являються роботи, присвячені аналізу його соціологічної концепції в єдності всіх її складових частин: загальної, формальної і філософської соціології. Особливо помітна в цьому відношенні книга П. Шнабеля. Іноді говорять навіть про “зіммелівський ренесанс”. За словами Л. Козера, Г. Зіммель “продовжує стимулювати соціологічну уяву так же могутньо, як Е. Дюркгейм або М. Вебер”.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Проаналізуйте конфлікт сучасної культури за Г. Зіммелем.
2. Чому вчення Г. Зіммеля називають “формальною соціологією”? Що являє собою його вчення?

Література до розділу

1. Аберкомби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. С. Тернер: подр ед. Ерофеева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004.
2. Арон Р. Этапы развития социологической мысли: Пер. с фр. / Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Зиммель Г. Общение. Пример чистой или формальной социологии СОЦИС. – 1984. – № 2.
4. Ионин Л. Георг Зиммель – социолог. – М., 1981.
5. Кравченко А. И. Основы социологии. – М., 1997.
6. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия (от М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму). – М., 1994.
7. Семенов В. А. Массовая культура в современном мире. – СПб., 1991.
8. Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. П. Горлача. – Х., 1996.

РОЗДІЛ 14

ТЕОРІЯ „СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ” МАКСА ВЕБЕРА

- 1. Методологічні основи.*
- 2. Поняття соціальної дії.*
- 3. Соціологія релігії.*
- 4. М. Вебер і сучасність.*

Макс Вебер народився в 1864 р. у місті Ерфурт, що в Тюрингії. Батько його – юрист, виходець з родини промисловців займався текстильною справою. 1869 р. Макс з родиною переселяється до Берліна, де згодом його обирають до муніципального сейму, відтак – до сейму Пруссії та до рейхстагу. Він належав до правих лібералів, лідером яких був Беннінгсен. Його мати, Олена Виштайн-Вебер, була жінкою високої культури, серйозно займалася проблемами релігії та соціальними питаннями. В 1883 р. М. Вебер вступає до Гайдельберзького університету. Прийнятий на факультет права, М. Вебер вивчає також історію, економіку, філософію й теологію. Бере участь у житті студентської корпорації. У 1886 р. вступає до Спілки соціальної політики, куди входить гурт представників університетської інтелігенції найрізноманітніших представників, які переконані, що цікавляться соціальними проблемами.

1889 р. – захист у Берліні дисертації на тему: „Історія торговельних товариств у середні віки,». Вивчає італійську та іс-

панську мови.

1890 р. – пише дисертацію „Римська аграрна історія та її значення для державного й приватного права„. Співбесіда під час її захисту з професором Моммзенем послужила приводом для запрошення М. Вебера на посаду професора кафедри факультету права Берлінського університету.

1893 р. – М. Вебер стає професором політичної економії університету Фрібурга. Праця „Тенденції до зміни становища сільськогосподарських робітників Східної Німеччини„.

У 1896 р. Макс Вебер перебирає в Кніса, який пішов у відставку, кафедру в університеті Гайдельберга. Праця „Соціальні причини падіння античної цивілізації„.

1904 р. – поїздка до США для участі в конгресі соціальних наук у м. Сентлуїс, де виступає з лекцією про капіталізм та сільське суспільство в Німеччині. Новий Світ справляє на нього глибоке враження. Публікація першої частини „Протестантської етики й духу капіталізму„.

1905 р. – російська революція зацікавила М. Вебера своїми проблемами і, щоб читати в оригіналі, він вивчає російську мову. А коли в 1913 р. вибухає війна, М. Вебер проситься на службу і до кінця 1915 р. керує групою госпіталів Гайденберзького району.

1916–1917 рр. – виконує різні офіційні місії в Брюсселі, Відні, не шкодує сил, щоб переконати німецьких керівників уникати поширення війни. В цей період публікує розділи праці „Соціологія релігії„ під назвою „Індуїзм і буддизм” та „Античний іудаїзм„.

1918 р., – поїздка до Відня для читання лекцій на літніх курсах університету, в яких він розкриває своє розуміння соціології політики, а в 1919 р. перебирає кафедру в Мюнхенському університеті. У 1919–1920 рр. читає кур лекцій під назвою „Історія господарства„ який опублікують 1924 р. 14 червня 1920 р. У Мюнхені Макс Вебер помирає.

Макс Вебер – співвітчизник К. Маркса – жив в один час

з Е. Дюркгеймом. Проте погляди їх суттєво розрізнялися. Е. Дюркгейм і К. Маркс віддавали пріоритет суспільству. К. Маркс головним для прогресу вважав економічні чинники, вірив в історичну місію пролетаріату. М. Вебер над усе ставив індивіда причиною розвитку суспільства.

Кажучи про методи дослідження, М. Вебер підкреслював, що уповати тільки на соціальну статистику невірно. Це перший і далеко не останній крок вченого. Другий і більш головний крок – пошук мотивів, які можуть розкрити змістовний зв'язок явищ. Статистика і вивчення мотивів, які ігнорували О. Конт, К. Маркс і Е. Дюркгейм, – взаємодоповнюючі частини соціологічного дослідження. Таке ядро наукового методу.

Але як з'ясувати мотиви? Адже ми їх не бачимо. Ученому треба в думках поставити себе на місце того, кого він вивчає, і розібратися, чому він вчинив так, а не інакше, що ним керувало, яку мету він переслідував. Спостерігаючи ланцюжок реальних дій, наприклад страйк, соціолог повинен сконструювати, традиційне, афектне. Два останніх не входять в предмет соціології, оскільки людина виконує їх або автоматично, погодившись з традиціями, або несвідомо, підкорюючись відчуттям (афектам). Тільки перші два він відносив до соціології і називав їх раціональними (усвідомленими).

Як же „працює„ поняття „ідеальний тип„ у М. Вебера? Щоб відповісти на це питання, необхідно ввести ще одне фундаментальне поняття соціології М. Вебера – категорію „розуміння„. Слід зазначити, що саме необхідність розуміння предмету свого дослідження, згідно з М. Вебером, відрізняє соціологію від природничих наук. Соціологія розглядає поведінку особистості лише постільки, оскільки особистість пов'язує зі своєю дією визначений зміст. Таким чином, соціологічне поняття дії вводиться ним через поняття змісту. Отже, соціологія повинна орієнтуватися на дію індивіда чи групи

індивідів. При цьому найбільш „понятійним„ є дія осмислена, тобто дія, спрямована на досягнення усвідомлюваних діючим індивідом цілей і така, що використовує для цих цілей засоби, визнані за адекватні самим діючим індивідом. Описаний тип дії М. Вебер називає цілераціональним.

Разом з тим не можна не відзначити, що цілераціональна дія не є таким загальним типом дії, а навпаки, вона навіть, за М. Вебером, не є переважаючою в емпіричній реальності. Цілераціональна дія – це ідеальний тип, а не емпіричне узагальнення. Саме цілераціональна дія є найбільш „робочим„ соціологічним ідеальним типом, за допомогою якого виробляються основні дослідження веберівської соціології.

Як необхідну передумову соціології М. Вебер ставить не „ціле„ (суспільство), а окремого раціонально (осмислено) діючого індивіда. Згідно з М. Вебером, суспільні інститути – право, держава, релігія – повинні вивчатися соціологією в тій формі, у якій вони стають значимими для окремих індивідів, у який останні реально орієнтовані на них у своїх діях. Він заперечував ідею, що суспільство „первинне„ від складових його індивідів, і „вимагав” виходити в соціології з дії окремих людей. У цьому зв'язку можна говорити про методологічний індивідуалізм М. Вебера.

Але М. Вебер не зупинився на крайньому індивідуалізмі. Звідси невід'ємним моментом соціальної дії він вважає „орієнтацію діючої особи на іншого індивіда чи на навколишніх інших індивідів”.

Таким чином, можна сказати, що наявність суб'єктивного змісту й орієнтація на інших – дві необхідні ознаки „соціальної дії” і його розуміння предмету соціології.

Перераховуючи можливі види соціальної дії, М. Вебер указує чотири: а) цілераціональна; б) ціннісно-раціональна; в) афективна; г) традиційна.

За М. Вебером, соціальна дія, як і усяка дія, може бути

визначена:

- цілераціонально, тобто через очікування визначеної поведінки предметів зовнішнього світу та інших людей і при використанні цього очікування як „умови„ чи як „засобу„ для раціонально спрямованих і регульованих цілей (критерієм раціональності є успіх);

- ціннісно-раціонально, тобто через свідому віру в етичну, естетичну, релігійну чи будь-яку інакше осмислену безумовну власну цінність (самоцінність) визначеної поведінки, узятій просто як таку і незалежну від успіху;

- афективно, особливо емоційно – через актуальні афекти і почуття;

- традиційно, тобто через звичку.

Два останніх види дії не є, за М. Вебером, соціальними діями в прямому розумінні, оскільки тут ми не маємо справу з усвідомленим і покладеним в основу дії змістом.

М. Вебер переконаний, що раціоналізація соціальної дії – це тенденція самого історичного процесу. Одним з істотних компонентів „раціоналізації„ дії є заміна внутрішньої прихильності звичним вдачам і традиціям планомірним пристосуванням до розумінь інтересу. Крім того, відбувається витіснення ціннісно-раціональної поведінки на користь цілераціональної, при якій уже вірять не в цінності, а в успіх. Раціоналізація, таким чином, розуміється як доля західної цивілізації.

Насамперед раціоналізується спосіб ведення господарства, управління, причому як в області економіки, так і в області політики, науки, культури – у всіх сферах соціального життя. Раціоналізується також спосіб мислення людей, їхній спосіб відчуття і спосіб життя в цілому. Усе це супроводжується великим посиленням ролі науки, що, за М. Вебером, є чистим втіленням принципу раціональності. Проникнення науки в усі сфери життя – це свідчення універсальної раціоналізації сучасного суспільства.

Раціоналізація, за М. Вебером, це результат впливу декількох феноменів, що несуть у собі раціональний початок, а саме: античну науку, особливо математику, доповнену в епоху Відродження експериментом – експериментальною наукою, а потім і технікою, як складовою індустріального типу суспільства, що відрізняється від традиційних. А головна відмінність у тому, що в традиційних суспільствах було відсутнє панування формально-раціонального початку.

Формальна реальність – це те, що піддається кількісному обліку, без залишку вичерпується кількісною характеристикою.

Вчення про формальну реальність – це, власне кажучи, веберівська теорія капіталізму. Виходячи з цього будувався і його методологічний інструментарій, що давав можливість узагальнити існуючу соціальну (емпіричну) реальність. Так був створений тип соціальної дії, зокрема, цілераціональної дії, який послужив точкою відліку для конструювання інших типів. Не можна не відзначити в цьому зв'язку тієї важливої обставини, яку М. Вебер вважав найбільш чистим емпіричним зразком цілераціональної дії – дію індивіда в економічній сфері.

Сучасний капіталізм у М. Вебера – це неминучий наслідок історичного розвитку Європи, і немає шляху назад до патріархальних суспільних структур і цінностей.

Для нього європейський капіталізм – це спосіб життя, що має свою моральну цінність, але одночасно і спосіб мислення, особлива логіка, корені якої ідуть у європейську античність.

Вже в „Протестантській етиці“, М. Вебер критично оцінював вузько економічний підхід при інтерпретації капіталізму (причому, критика велася не тільки проти К. Маркса, але і Зомбарта та ін.). Основну увагу він зосередив на релігії, насамперед, християнстві, у якому бачив моральну основу західноєвропейської культури.

Для М. Вебера в чисто економічному аспекті головною проблемою всесвітньої історії культури є не капіталістична діяльність як така, а виникнення буржуазного промислового капіталізму з його раціональною організацією вільної праці в культурно-історичному аспекті західної цивілізації.

Теорія раціоналізації М. Вебера безпосередньо пов'язана з трактуванням „соціальної дії„, що в свою чергу виходить на позицію панування, яка є основою політичної соціології М. Вебера.

Відповідно зі своєю методологією М. Вебер дає аналіз легітимних типів панування. Розрізняє три чистих типи панування:

1. Легальне. Тут у якості „мотиву поступливості„ має місце розуміння інтересу, тобто цілераціональна дія. До такого типу, на його думку, відносяться сучасні йому європейські держави: Англія, Франція та ін., а також США. У такій державі підкоряються не особистості, а встановленим законам. Правовий початок – це принцип, що лежить в основі легального панування.

Найчистішим типом легального панування М. Вебер вважає бюрократію. Правда, він відразу підкреслює, що ніяке панування не може бути тільки бюрократичним, оскільки на вершині сходів знаходяться або спадкоємні монархи, або обрані народом президенти, або лідери, обрані парламентською аристократією. Але повсякденна, безупинна робота при цьому ведеться силами фахівців-чиновників, тобто „машиною управління„.

2. Традиційне. Цей тип обумовлений „вдачами„ звичкою допевної поведінки. У цьому розумінні традиційне панування засноване на вірі не тільки в законність, але навіть у святість здавна існуючих порядків і влад.

Найчистішим типом такого панування є, за М. Вебером, патріархальне панування. Це суспільства, що передували сучасному буржуазному суспільству. Тип традиційного па-

нування за своєю структурою подібний, за М. Вебером, зі структурою сім'ї.

3. Харизматичне. Поняття харизми відіграє у веберівській політичній соціології важливу роль. Харизма, відповідно до етимологічного значення цього слова, є певна екстраординарна здібність, певна риса індивіда, що виділяє його серед інших. Ця риса дарована людині від природи Богом, долею. До харизматичних якостей М. Вебер відносить магічні здібності, пророчий дар, видатну силу духу і слова. Харизмою, за М. Вебером, наділені герої, полководці, маги, пророки і провидці, видатні політики, засновники світових релігій та ін. (наприклад: Будда, Христос, Магомет, Соломон, Лікурґ, Цезар і т. д.).

Харизматичний тип легітимного панування є прямою протилежністю традиційному. Якщо традиційний тип панування прихильний до звичайного, раз і назавжди заведеного, то харизматичний, навпаки, спирається на щось незвичайне, таке, що ніколи раніше не визнавалося. Основною базою харизматичного панування є афективний тип соціальної дії. М. Вебер розглядає харизму як велику революційну силу в традиційному типі суспільства, здатну внести зміни в позбавлену динамізму структуру цих суспільств. Однак слід зазначити, що при всьому розходженні і навіть протилежності традиційного і харизматичного типів панування між ними є щось загальне, а саме: обидва спираються на особисті відносини між хазяїном і підлеглим. У цьому відношенні обидва типи протистоять формально-раціональному пануванню як безособовому.

Джерелом особистої відданості харизматичному правителю є не традиція і не визнання його формального права, а насамперед емоційно забарвлена віра в його харизму і відданість цій харизмі. Тому, як підкреслював М. Вебер, харизматичний лідер повинен піклуватися про збереження своєї харизми і постійно доводити її присутність. Штаб управлін-

ня при такому типі панування формується на основі особистої відданості лідеру.

Дослідження М. Вебера в області релігії почалися з роботи „Протестантська етика і дух капіталізму„ (1904 р.) і завершилися великими історико-соціологічними екскурсами, присвяченими аналізу світових релігій: індуїзму, буддизму, конфуціанству, даосизму, іудаїзму. У його соціології релігії виділяють два етапи, які розрізняються не тільки за предметом, але й певною мірою за спрямованістю дослідницького інтересу.

Інтерес М. Вебера до релігії, у даному випадку до протестантизму, обмежувався головним чином визначенням тієї ролі, яку зіграла зміна релігійної етики в становленні капіталізму.

М. Вебер у соціології релігії намагається виявити компоненту, яка складає найважливішу характеристику соціальної дії, а саме: зміст, який суб'єктивно припускається. Якщо в соціології права і держави (політичній соціології) він аналізує типові форми „орієнтації на іншого” („очікування”), то в соціології релігії типологізує найбільш істотні форми змістів і те, як вони виступали в історії.

М. Вебер не ставив центральним питання про походження релігії, а тому і не розглядав питання про її сутність. Його цікавило насамперед вивчення наявних (існуючих) структурних форм, склад і тип релігії. Не дивно, що він свої роботи присвячує головним чином вивченню тих форм релігійності, що характерні для високорозвинених суспільств.

У центрі уваги М. Вебера великі світові релігії, що змінили протягом першого тисячоліття до нашої ери колишні форми релігійного життя. Буддизм, іудаїзм, християнство, іслам – усе це світові релігії, що припускають порівняно високий рівень соціальної диференціації, а отже – значний інтелектуальний розвиток, появу особистості, наділену виразною логічною самосвідомістю.

М. Вебер шляхом емпіричного спостереження й порівняння фіксує, де і при яких соціальних умовах, серед яких соціальних шарів і груп переважає в релігії ритуально-культовий момент, а де аскетично-діяльнісний (мається на увазі не культові дії, а мирська діяльність), де – містико-споглядальний, а де – інтелектуально-догматичний. Це дає М. Веберу можливість установити індивідуальний вид різних релігій.

Так, згідно з М. Вебером, магичні елементи найбільш характерні для релігії землеробських народів і, у рамках високорозвинених культур, для селянського стану. Віра в долю, фатум складає характерну приналежність релігії народів-завойовників і військового стану. Релігія міських станів, зокрема ремісників носить раціоналістичний характер, оскільки вони в меншій мірі, ніж хлібороби, залежать від зовнішніх, природних умов, а в більшій мірі – від ритмічно правильного, раціонально організованого трудового процесу. Однак зважаючи на те, що світові релігії, як правило, виникають і поширюються не тільки серед одного стану, то в них присутній, причому в дуже своєрідних сполученнях, ряд моментів.

Дуже показовий стосовно світогляду і методології М. Вебера його аналіз конфуціанства. Хоча конфуціанство в справжньому розумінні слова не можна назвати релігією, тому що в ньому відсутній ряд моментів, істотних для релігійної установки, наприклад, віра в загробне життя. Разом з тим за своїм соціальним значенням і тій ролі, яку воно відіграло в китайській культурі, його, згідно з М. Вебером, можна віднести до світових релігій,

Як стверджує М. Вебер в конфуціанстві було поєднано два начала: етично-раціональне, раціонально-магічне. Раціоналізм тут носить характер істотно відмінний від західного типу раціоналізму, тому що китайський раціоналізм був об'єднаний з магією і традиціоналізмом.

Розглядаючи далі індивідуальний вигляд інших світових релігійно-етичних систем, М. Вебер дає їхню класифікацію, згідно з тим, які саме соціальні шари були їхніми головними носіями. Ось ця, що стала вже класичною, схема:

- носієм конфуціанства є організуючий світ бюрократ;
- індуїзму – упорядковуючий світ маг;
- буддизму – мандруючий по світу чернець-споглядальник;
- ісламу – підкорюючий світ воїн;
- християнству – бродячий ремісник.

Особливу увагу приділив М. Вебер так званій „релігії парієв„, тобто груп, що знаходяться на нижчій сходинці і навіть поза соціальною ієрархією. На його думку, якщо для найбільш привілейованих, аристократичних шарів, як правило, характерний інтерес до по-цейбічного світу, то в „релігії парієв„, яскраво виражені есхатологічні мотиви, прагнення до потойбічного.

М. Вебер класифікує релігії також і на підставі різного ставлення до світу. Так, для конфуціанства характерне прийняття світу; навпаки заперечення і неприйняття світу характерне для буддизму. Індія, за М. Вебером, є колискою релігійно-етичних вчень, теоретично і практично заперечуючих світ. Деякі релігії приймають світ на умовах його поліпшення і виправлення. Такими є християнство, іслам.

Світові релігії носять, як правило, сотеричний характер (сотер – у пер. із грецької – рятівник). Проблема порятунку – одна з центральних у релігійній етиці. Шляхи розв'язання цієї проблеми усередині тієї чи іншої релігії у великій мірі визначають спосіб життя людей, що сповідують її. І тут М. Вебер аналізує релігійно-етичні установки в залежності від того, які шляхи порятунку вони припускають. Можливі, насамперед, два варіанти: порятунок людини через власну дію (у буддизмі), за допомогою посередника-рятівника (іудаїзм, християнство, іслам). У першому випадку методами по-

рятунок є або ритуальні культові дії та церемонії, або дії соціальні (любов до ближнього, добродійність, турбота про близьких – у китайській релігії), або самовдосконалення. Що стосується другого випадку, тут також можливі кілька варіантів порятунку. Наприклад, порятунок через інституціоналізацію, тобто приналежність до церкви як умова порятунку. Це характерно для католицизму, православ'я. Інший варіант – порятунок через віру (іудаїзм, лютеранство). По-третє – порятунок через милість приречення (іслам, кальвінізм).

М. Вебер розрізняє шляхи порятунку, що залежать уже не стільки від виконання заповідей і від ритуальних дій віруючих, скільки від внутрішньої установки. Тут він також виявляє два різних типи: порятунок через активну етичну дію; через містичне споглядання. першому випадку віруючий усвідомлює себе як знаряддя божественної волі, а необхідною умовою етичного характеру його діяльності є аскеза. Причому можливі два варіанти: якщо метою є утеча від світу, тоді аскетизм є засіб звільнення від всіх кайданів, що зв'язують людину зі світом, якщо ж метою є перетворення світу, як це має місце в кальвінізмі, то аскеза служить цілям внутрішньомирської економічної діяльності.

Другий шлях порятунку – споглядальний, і цей шлях має на меті досягнення стану містичного просвітління, спокою в божественному.

Католицизму, як традиційній формі релігійності, протиставляється протестантизм.

Традиціоналізм, а це, за М. Вебером, насамперед несаможиттєвість індивіда і магізм, виступає як ірраціональний початок. Навпаки, антитрадиціоналізм, за М. Вебером, це звільнення від непрояснених свідомістю і розумом окремого індивіда елементів релігійності, у тому числі культово-зовнішньої сторони від посередництва священства, що перетворює дію індивіда в раціонально-етичну. Звідси основна релігійна вимога полягає не в тому, щоб виконувати тради-

ційні заповіді, а в тому, щоб здійснювати дії згідно з власним розумом, робити „добрі справи”.

Разом з тим у М. Вебера розум (раціональність) і добро (етичність) не були тотожними поняттями. Поняття раціонального й етичного виявилися такими, що збігаються тільки в одному відношенні, і такими, що розрізняються в іншому. А саме, вони збігалися тільки в тому плані, що етична установка також вимагала опосередкування через свідомість індивіда, як і раціональна. В іншому ж відношенні вони розійшлися. Ця розбіжність виявляється в тому, що раціональна дія може бути і не орієнтовано етичною, тобто не спрямована до блага інших індивідів, і, навпаки, етична дія може виявитися і нераціональною.

У такий спосіб можна виділити три основних моменти чи „центри,, навколо яких концентрувалася веберівська думка:

- „етика братерської любові,, („добро”, „чиста суть”);
- звільнений від усяких цінностей і чисто функціональний „розум”, формальна раціональність;
- стихійно-екстатичний початок, харизма, основа магичних релігій (ірраціональна сила, стихійна „міць”).

Зрозуміло, що всі ці три начала – ідеальні типи, які в емпіричній реальності у чистому вигляді не виступають.

Примирення ворогуючих цінностей, за М. Вебером, неможливе. Він відзначає, що ніяке наукове мислення, ніякий філософський аналіз не зможуть знайти досить підстав для переваги однієї групи цінностей над іншою.

Звичайно, значення М. Вебера, як одного з найбільших соціологів ХХ століття, неможливо було б пояснити, якби ми зупинилися тільки на фіксації тієї обставини, що він за духом своїм протестант. Тут, схоже, необхідно визнати, що той тип відношення до дійсності, який характерний для протестантизму, і та соціальна реальність, що цим типом діяльності формується, виявилися б для Європи більш універсальни-

ми, ніж можна було б припустити. Розвиток капіталізму зробив універсальною життєву установку протестантизму, а М. Вебер перший зафіксував універсальне значення протестантизму для капіталістичного розвитку.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Які соціологічні погляди М. Вебера? Чим його погляди відрізняються від ідей К. Маркса та Е. Дюркгейма?
2. Методологія соціологічного пізнання М. Вебера. Теорія „соціальної дії”.
3. Релігія в соціологічній концепції М. Вебера.

Література до розділу

1. Вебер М. *Основные социологические понятия // Западно-европейская социология XIX-начала XX веков.* – М., 1996.
2. Вебер М. *Основные понятия стратификации // СОЦИС.* – 1994. – № 5.
3. Вебер М. *Харизматическое государство // СОЦИС.* – 1988. – № 5.
4. Гайденок П. П., Давыдов Ю. Н. *История и рациональность; социология М. Вебера и веберовский Ренессанс.* – М., 1991.
5. *История социологии в Западной Европе и США.* – М.:Издательская группа НОРМА – ИНФРА. – М., 1999.
6. Фрайер Х. *Критика учения М. Вебера с позиции правового неогегельянства.* // СОЦИС. – 1996. – № 1.
7. Ярошевский М. Г. *История социологии,* – М., 1976.

РОЗДІЛ 15

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА ТОЛКОТА ПАРСОНСА. СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ

- 1. Ідейні витоки і формування функціональних уявлень в соціології.*
- 2. Структурно-функціональний аналіз Т. Парсонса як теорія суспільства.*
- 3. Характеристика головних проблем соціальної системи.*
- 4. Ідеологічна і теоретико-змістовна критика функціоналізму.*

Талкот Парсонс, безумовно, один з найвеличніших та найцікавіших соціологів-теоретиків ХХ століття. До часу, коли з'явилися на сторінках наукових журналів його перші статті, в Європі, розореною світовою війною і соціальними катастрофами, що стоїть на порозі ще більш важких соціальних потрясінь, сходиться зі сцени перше покоління великих творців соціологічної теорії (Е. Дюркгейм помер в 1918 р., М. Вебер – в 1921 р., В. Парето – в 1923 р., Ф. Тьонніс ще писав свої роботи, але був відсторонений від викладання), а така країна як США, хоча швидко набирала науковий потенціал, все таки залишалась окраїною наукового світу. В 1978 р., коли Т. Парсонс помер, США перетворилося на найсильнішу наукову державу. Значення Т. Парсонса як ученого не тільки в тому, що він сприяв цьому, але, що важливіше для світової соціології, він здійснив спадкоємність в розвитку соціологічної теорії. Глибоко вникнувши в роботи соціологів-класиків і проникнув-

шись їх ідеями, він асимілював багатющий потенціал їх теоретичних розробок в свої концепції. Звертаючись до теоретичних робіт Т. Парсонса, ми завжди відчуваємо в них цей глибинний і багатий пласт – збережений наслідок класичного періоду соціології, що не застаріває та плодоносить і в наші дні.

Життя Т. Парсонса дуже бідне зовнішніми подіями. Народився він в 1902 році в м. Колорадо-Спрінгс (штат Колорадо) і все життя пропрацював в Гарвардському університеті. Був головою Американської соціологічної асоціації (вибраний в 1949 р.), членом інших соціологічних закладів, зокрема очолив в 60-х роках комітет по зв'язках з радянськими соціологами, був поважним професором, пережив період виключної популярності в наукових колах, коли майже всі наукові твори, що з'являлися, рябіли посиланнями на його роботи, і період найсильнішої критики, коли за його концепціями заперечувалося яке б то не було значення, і період забуття в 70-х рр., – але завжди залишався самим собою, дуже простим в житті і в поведінці, інтенсивно працюючим вченим. Чи передбачав Т. Парсонс нове пожвавлення уваги до його концепцій, невідомо, але він твердо вірив в те, що вони мають для науки певну цінність.

Нова хвиля інтересу до концепцій того типу, розробці яких він присвятив своє життя почалася після його смерті, але роботи його залишилися в науці і, дочекалися свого часу.

Самий ранній інтерес Т. Парсонса лежав в області політичної економії, про що говорить одна з перших його статей "Капіталізм в сучасній німецькій літературі: Зомбарт і Вебер" (1928–1929 рр.), "Соціологічні елементи в економічній теорії" (1934–1935 рр.), "Деякі роздуми про природу і значення економіки" (1934 р.).

Потім інтерес його все сильніше починає переноситися в сферу соціології (статті "Місце основоположних цінностей в соціологічній теорії", 1935 р.; "Г. Робертсон про Макса Вебера і його школу", (1935 р.) "Загальна аналітична концепція

В. Парето” (1936 р.). Також в 1937 році виходить перша монументальна праця Т. Парсонса ”Структура соціальної дії” (1937 р.). Вона одразу висуває молодого вченого в ряди великих соціологів-теоретиків. Йому було в цей час 35 років, а, по його власному задуму, вчений-гуманітарій (включаючи сюди і всю сферу соціальних наук) дійсно формується тільки до 40 років.

Для Т. Парсонса однією з центральних задач соціології є аналіз суспільства як системи функціонально взаємопов'язаних змінних. З погляду концепції дії система для Т. Парсонса є будь-який стійкий комплекс соціальних дій, що повторюються і взаємопов'язуються. Потреби особи виступають як змінні в соціальній системі. Т. Парсонс та інші дослідники прагнули не тільки розробити правила для функціонального аналізу будь-якої соціальної системи, але і визначити сукупність необхідних умов для ”функціональних передумов”, для всіх соціальних систем.

Ці умови, необхідні для роботи будь-якої системи, відносяться не тільки до соціальної системи як такої, але і до її членів. Кожна соціальна система повинна задовольняти певні фізичні потреби своїх членів так, щоб вони могли вижити. Вона повинна мати в розпорядженні свої засоби розподілу матеріальних ресурсів. Далі будь-яка система повинна виробити якийсь процес соціалізації людей з тим, щоб вони розвинули або суб'єктивні мотивації підкорення конкретним нормам, або якусь загальну потребу підкорення нормам.

Кожне суспільство на додаток до специфічних норм має визначені, властиві тільки йому цінності. За відсутності таких цінностей маловірогідно, що окремі діячі зможуть успішно інтерналізувати потреби підкорення нормам. Фундаментальні цінності повинні стати частиною особи.

Разом з тим кожна система повинна мати певну організацію видів діяльності та інституційні засоби, щоб успішно справлятися з порушеннями цієї організації тими або іншими формами примушення або спонуки. І нарешті, суспільні інститути повинні бути відносно сумісні один з одним.

Пошуки функціональних передумов не тільки соціальних систем взагалі, але і окремих типів соціальних систем направлені на те, щоб полегшити їх порівняння і підвищити точність аналізу їх життя. Проте функціональні вимоги Т. Парсонса як критерій виділення системи і її елементів дуже абстрактні і не володіють достатньою вибірковістю, щоб ефективно відрізнити системний об'єкт від несистемного.

Теоретичну схему Т. Парсонса об'єднує і організовує проблема соціального порядку.

Головними для Т. Парсонса є "система" і "структура", що вживається ним як для роботи з об'єктами і відносинами, так і в роботі з абстрактними об'єктами.

Поняття структури у Т. Парсонса охоплює ті стійкі елементи будови соціальної системи, які відносно незалежні від незначних, і короткочасних коливань у відносинах системи із зовнішнім оточенням. Оскільки ці відносини міняються, необхідно ввести систему динамічних процесів і механізмів між вимогами, витікаючими з умови постійності структури, і вимогами даної зовнішньої ситуації.

Цей динамічний аспект бере на себе функціональна частина аналізу. Функціональні категорії, за словами Т. Парсонса, мають справу з впорядкованими способами пристосованої взаємодії між сталими зразками дії, створюючими дану структуру, і даними властивостями навколишніх систем.

На найзагальнішому, безособово-абстрактному рівні аналізу порядок у Т. Парсонса виявляється в основному продуктом двох процесів: 1) тенденції соціальної системи до самозбереження і 2) тенденція зберігати певні межі і постійність по відношенню до середовища (гомеостатистична рівновага). Дії системи в середовищі, яка сама є рядом систем, аналізуються виходячи з функціональних передумов, вимог для виживання і рівноваги системи. Тому в аналізі взаємодій соціальної системи важливо досліджувати область її взаємообмінів з іншими системами.

В західній соціології сьогодні помітно прагнення пом'як-

шити протистояння методологічного індивідуалізму і холізму, відповідно зближувати теоретико-дієвий і системний підходи. У зв'язку з цим ставиться задача представити властивості соціальних структур як стандартні форми соціальної дії і взаємодії. Сама відома спроба такого роду синтезу – загальна теорія дії Т. Парсонса, де досліджуються також колективні суб'єкти дії і розрізняються три рівні аналізу соціальної дії: соціальна система, культура і особа.

Виходячи на початку аналізу тільки з природи людської дії, завжди направленою на досягнення мети, Т. Парсонс виділяє три класи елементів і мотивацій дії: когнітивний (ідеї та інформація про об'єкти, що відносяться до целедосягнення), катектичний (емоційне відношення до об'єктів целедосягнення у зв'язку з потребами діяча) і оцінний (альтернативи вибору). Всі елементи дії стають соціальними через процес взаємодії.

Саме поняття соціальна "взаємодія" надзвичайно багатозначно, оскільки має довгу філософську і соціологічну історію, в ході якої (залежно від розуміння специфіки суспільного життя) по-різному визначався предмет соціальної взаємодії. Емпірично і операціонально орієнтовані підходи розглядали поняття соціальної взаємодії як перший крок до поняття соціальної системи, а діадична взаємодія – як найпростішу форму цієї системи.

В цьому руслі рухається думка Т. Парсонса – в системі будь-якої соціальної взаємодії аналітично розрізняються принаймні чотири аспекти: 1) безліч взаємодіючих одиниць; 2) безліч правил або інших "культурних кодів", які організують орієнтації одиниць і саму взаємодію; 3) система або процес взаємодії як такого; 4) середовище, в якому ця система діє і з яким відбувається регулярний взаємообмін.

Дана схема характеризує природу суспільних відносин і в більш обширних соціальних системах, створюючих цілу ієрархію відносно замкнутих систем взаємодії. Як видно, ці відносини в основному є безліччю нормативно злагоджених очікувань

взаємних соціальних дій. В ідеальному наближенні все суспільство виявляється сукупністю соціальних статусів і ролей.

Внутрішня узгодженість (функціональна інтеграція) соціальних систем, тобто співіснування і взаємопідтримка різних сфер діяльності головним чином виявляється ненавмисним результатом тривалої соціальної взаємодії. Зміна теж є результатом його умов і процесів. Чим вище частота безпосередньої соціальної взаємодії, як це буває в малих групах і суспільствах, тим більш інтегрована система. Чим опосередкованіше воно в сучасних суспільствах, тим вище вірогідність зміни.

Отже, різні елементи соціальної системи, на думку Т. Парсонса, виявляються похідними від умов соціальної дії і взаємодії. Просуваючись далі в скріпленні характеристик дії і соціальних систем, Т. Парсонс перераховує п'ять пар універсальних дилем, які повинен вирішити будь-який діяч, орієнтуючись на інших у всіх соціальних ситуаціях. Він називає ці дилеми типовими, або "структурними змінними". На його думку, соціальні системи можна охарактеризувати типом рішення цих дилем. Т. Парсонс припускає, що діячі повинні вирішити дилеми, як орієнтуватися по відношенню один до одного, перш ніж почнеться взаємодія. Що для цього потрібно? По-перше, діяч повинен зробити вибір між емоційністю і емоційною нейтральністю, тобто між безпосередністю і опосередкованістю задоволення від досягнення мети. Друга дилема – "специфічність" і "дифузність", тобто вибір між побудовою відносин на якомусь спеціальному інтересі (наприклад, відношення "урядовець-клієнт" або на невизначеній безлічі загальнолюдських інтересів (наприклад, відносини в сім'ї). Третя пара – "універсалізм" і "партикуляризм": чи слід розглядати інші в ситуації дії, виходячи тільки із загальних спеціальних і формальних критеріїв або правил, незалежно від інших їх характеристик, як, наприклад, в правовій системі, або ж брати їх у всьому багатстві рис як конкретну категорію людей. Четверта дилема – "досягненість" і "аскрипція", або "якість" проти "представництва", тобто

вибір між орієнтацією на дійсну ефективність дій даної особи або ж на очікування і оцінку його дій, обумовлених його статусом. П'ята дилема – орієнтація на себе або орієнтація на колектив по інтересах, залучених в дію.

Т. Парсонс не стверджує, що ці дилеми вичерпують всі можливості орієнтації у взаємодії. Критика ж ставить під питання саму істинність їх і корисність як структуроутворюючих змінних. Парсонівська схема структурних змінних не володіє універсальною значущістю ще і тому що система взагалі може не видавати деяких рішень (альтернатива невизначеності), а діячі можуть порушувати рішення системи. Проте в системних побудовах Т. Парсонса структурні змінні відіграють важливу роль, оскільки з їх допомогою він описує основоположні елементи соціальних систем – їх головні ціннісні системи. Наприклад, основну систему цінностей сучасного бюрократизованого суспільства, яке у Т. Парсонса, як правило, позначає капіталістичне суспільство західного типу, він характеризує орієнтацією на універсалізм, якість виконання (або досягненість на відміну від аскриптивності), специфічність і емоційну нейтральність.

Підкреслимо, що рішення дилем, яку утворюють структурні змінні, повинні бути системними, а не особовими. Вирішуючи їх роль у відповідь на функціональні вимоги, система діє на своїх учасників через інституціоналізовані ціннісні переваги.

Від вивчення елементарної взаємодії Т. Парсонс переходить до самої соціальної системи. Остання є спонтанний результат будь-яких процесів взаємодії. Агент, через якого здійснюється системна діяльність, виступає як виконавець певної ролі, діяч. Розрізняються три рівні абстракції в аналізі соціальної дії: соціальна система, культура і особа. Культура, яка задає гранично загальну орієнтацію дії, є взаємозв'язаною системою загальних цінностей, символів і т. п. даної спільності. Особа є система мотивів, емоцій і ідей, інтерналізованих кож-

ним індивідом. Власне суб'єктивні елементи дії Т. Парсонс ігнорує повністю. Крім того, серед систем, з якими обмінюється і взаємоперетинається соціальна система, Т. Парсонс називає ще "фізичну систему".

Будь-яка соціальна система повинна справлятися з чотирма комплексами проблем.

1. Проблемою раціональної організації і розподілу своїх матеріальних (природних), людських (персонал) і культурних ресурсів певними способами, щоб досягти мети системи. Ці функціональні вимоги відомі як проблеми адаптації, рішення яких закладені в економічній діяльності.

2. Проблемою визначення основної мети і підтримки процесу їх досягнення (проблема цілераціоналізації).

3. Проблемою збереження солідарності (проблема інтеграції). Другу і третю вимоги висуває культурна система, головною задачею якої є легітимація нормативного порядку соціальної системи. Проблема цілеорієнтації задовольняється політичними видами діяльності. Проблему інтеграції допомагає вирішити релігійна діяльність або її функціональні альтернативи – різні секулярні ідеології і т. п.

4. Проблемою підтримки мотивацій діячів при виконанні ними необхідних соціальних ролей і усунення прихованих напруг в системі особової мотивації (так звана проблема латентності). Ця проблема розв'язується сім'єю, яка здійснює первинну соціалізацію, вибудувавши вимоги соціальної системи в особову структуру діяча, і підтримує емоційну задоволеність своїх членів.

Адаптація і цілеорієнтація задають проблемну сферу "інструментальної діяльності", що визначає технічні засоби організації діяльності, а інтеграція і підтримка мотивацій – область "експресивної діяльності".

Всі чотири функціональні вимоги мають сенс лише в сукупності, в структурній взаємозалежності. Т. Парсонс припускає інваріантність в їх застосуванні до всіх структурних рівнів.

Одні і ті ж категорії функціональних вимог застосовуються ним до заздалегідь виділених різних рівнів структурної організації суспільства: первинному, або інтеракціоністському, де відносини конкретно визначаються через структуру зв'язків окремих діячів; рівню управління, де відносини визначаються структурою групової організації; інституційному рівню, де суб'єктами відносин виступають не індивіди, а організації; та соціетальному рівню, на якому інтеграція соціальної системи забезпечується вищеописаними функціями культури як структурного інваріанта.

У вітчизняній і зарубіжній критиці називають наступні головні вади функціоналізму, що свідчать про глибокий консерватизм цієї системи поглядів: переоцінку нормативного елементу в суспільному житті і зменшення значення в ній суперечностей і конфліктів, підкреслення суспільної згоди, гармонійної природи соціальних систем. Хоча з тих пір, як вперше були вказані ці критичні зауваження, функціоналізм виконав значну еволюцію, загальна консервативна орієнтація його збереглася.

Різно критикують функціоналістську системну модель прихильники методологічного індивідуалізму та мікрофеноменалізму, представлену безліччю шкіл і рухів, що прийшли на зміну функціоналізму в новітній соціології капіталістичного Заходу. Супротивниками системних посилок функціональних теорій виступають представники етнометодології Г. Гарфінкеля і ситуативної драматургії І. Гофмана, відродженого символічного інтеракціонізму Д. Міда, різних версій соціальної феноменології і необіхевіоризму Дж. Хоманса. Відкидаючи холістичні посилки функціоналізму, прихильники новітнього методологічного індивідуалізму вимагають виходити з розуміння людської поведінки в його індивідуально-смісловій конкретності. Вони стверджують, що коли скоро всі соціальні явища, а також структурні елементи соціальної системи у функціоналістських теоріях – будь то норми, цінності, ролі і т. д. –

містять відсилання до значення, то і пояснювати їх слід, аналізуючи мінливі параметри свідомості, суб'єктивні тлумачення і визначення життєвої ситуації, індивідуальну символіку, психологію і поведінку. Так, одна з гілок соціальної феноменології пропонує доповнити функціоналістський аналіз соціального порядку аналізом його розвитку навкруги "випадковостей буденного життя суспільства".

Критика марксиста засуджує також в загальній теорії дії недооцінку категорії "інтересу" (інструментальної орієнтації, по термінології Т. Парсонса), її підлеглість нормативній і ціннісній орієнтаціям в структурі індивідуальної свідомості і в системі культури. Цим виявляється ідеалістичний характер парсонівської концепції. При цьому ігнорується віддзеркалення класових інтересів в культурі й ціннісній системі, що додає суперечливий характер. Позиція вітчизняного соціолога А. Г. Здравомислова з цього питання наступна: "Якби різні дослідники при оцінці того або іншого суспільного явища керувалися цінностями культури, то їх погляди на дане явище повинні були співпасти. Проте в класовому суспільстві такого збігу немає і не може бути, оскільки початковим пунктом оцінки є класовий інтерес, незалежно від того, усвідомлює або не усвідомлює його сам суб'єкт".

Однією з головних підстав для заперечення функціоналізму була постійна критика за його статичність, позачасовий підхід, аісторичність, за нездатність теоретично відобразити процес, становлення, діахронію, історію.

Корисно відзначити, проте, що в історії соціології ніколи не існувало абсолютного розділення теорій на ті, що описують суспільство тільки як статичну систему, з одного боку, і як динамічну – з іншого. Всі соціологи, починаючи з О. Конта, мислили "статіку" і "динаміку" як два рівно необхідних аспекти соціологічного аналізу. Функціоналізм також ніколи не міг повністю позбутися спадщини розкритикованого їм еволюціонізму ХІХ ст., а пізній функціоналізм відродив істотні його

риси з багатьма достоїнствами і недоліками.

В 60-і роки в структурному функціоналізмі стало звичайним положення про соціальний конфлікт як елементи їх структури та передвісник структурних змін, що постійно відтворюються. На цьому ґрунті виникло навіть прагнення скористатися досвідом соціології марксистів, що усвідомлювало значення суперечностей і конфліктів у суспільному розвитку.

В ті ж роки широку популярність набув еволюційний функціоналізм, або неоеволюціонізм, Т. Парсонса, розвиваючий стару модель структурної диференціації Г. Спенсера та ЕДюркгейма. Пізній функціоналізм практично співпадав з неоеволюціонізмом.

”Неоеволюційний обіг” центральної фігури пізнього соціологічного функціоналізму Т. Парсонса породив ряд досліджень історико-еволюційного плану, особливо в політичній науці, в теорії політичного розвитку і модернізації країн, що розвиваються. До проблем модернізації колишніх ”традиційних суспільств” в країнах, що розвиваються, були широко застосовані моделі структурної диференціації, комплексно охоплюючі економічні, соціальні і культурно-символічні структури.

Узагальненими характеристиками традиційного суспільства на вищому рівні аналізу звичайно називають функціональну і структурну недиференційовану самодостатність і автономність соціальних одиниць, неспеціалізацію ролей і інститутів, скріплення, гальмування людських і матеріальних ресурсів в так званих приписних (споріднених, етнічних та інших незалежних від ”особистих досягнень”) групах і т. п. Мінімум характеристик відносно модернізованого індустріального суспільства – це система стратифікації, заснована на складному розподілі праці, високий ступінь диференціації ролей та інститутів, розвиток політичної, економічної і соціальної мети зовні приватних інтересів різних груп, широка комерціалізація товарів і послуг і їх розподіл через ринок, система освіти, здатна заповнити виникаючі ніші в системі занять і стратифікації.

Ці два типи суспільств виступають як початковий і кінцевий стани процесу модернізації. Проте реальні сили в розвитку цього процесу не показані. В роботах пізніх еволюційних функціоналістів подано тільки формальний опис цього процесу, і досягається це за допомогою модернізованої старої моделі структурної диференціації. За їх уявленнями, будь-який процес можна зрозуміти тільки у зв'язку з категорією "соціальної системи", тобто організації безлічі елементів, які зберігають зв'язок і взаємодію в даному оточенні. Характеристика будь-якої соціальної системи інваріантними функціями дозволяє описати процес її диференціації щодо цих функцій. Основні соціальні функції (виробництво, розподіл, соціальна і нормативна інтеграція) залишаються тими ж, але вони розподіляються між спеціалізованими соціальними одиницями – інститутами і організаціями. Далі відбувається вторинна диференціація колишньої спеціалізації і т. п.

Ця модель припускає, що вже в "простій соціальній системі" виконуються всі основні функції і що вона містить у зародку всі основні форми суспільних відносин, які пізніше стають структурно-диференційованими. В еволюційному плані дані схеми вносять мало нового в порівнянні з аналогічними класичними побудовами Г. Спенсера, Е. Дюркгейма та ін.

Функціональні теорії соціальної зміни консервативні по своєму духу. Вивчаючи порівняно часті й короткочасні процеси, вони загубили єдність предмету соціології, уявлення про крупні історичні перетворення і не відповідають на питання суспільного розвитку, з яких почалася соціологія.

Критика теоретичних невдач і незаконних ідеологічних висновків функціоналістської західної соціології не перешкодила вітчизняним ученим оцінити структурно-функціональний аналіз "як метод, як віддзеркалення специфічного феномена сучасного наукового мислення – системної орієнтації", що використовується і у вітчизняній соціології.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Охарактеризуйте сучасний функціоналізм та його концептуальний апарат.
2. Синтез Т. Парсонсом уявлень про соціальну дію, взаємодію та соціальну систему.
3. Проаналізуйте критику структурного функціоналізму.

Література до розділу

1. *Кравченко А. И. Основы социологии. – М., 1997.*
2. *Маковецький А. М. Соціологія. – Чернівці, 2000.*
3. *Печатается по: Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // THESIS. – Весна, 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 94-122.*
4. *Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Седова Л. А. и Ковалева а. Д. / Под ред. Ковалевой М. С. – М.: Аспект Пресс, 1997.*
5. *Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. Н. П. Горлача. – Х., 1996.*
6. *Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2002.*
7. *Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Печі. – К.-Львів, 2002.*
8. *Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. / Пер. с англ., фр., нем., ит. Сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М.: Книжный дом "Университет", 2002. – Ч. 2.*

РОЗДІЛ 16

ІНТЕГРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ПІТРИМА СОРОКІНА. ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

1. *"Російський" період життя П. Сорокіна.*
2. *Наукова та педагогічна діяльність.*
3. *Теорія соціальної мобільності.*
4. *Вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку.*

Серед найвидатніших імен, які Росія дала світовій соціології, треба назвати Пітрима Сорокіна (1889–1968 рр.), якого по універсальності охопту соціологічної проблематики, значенню теоретичного і методологічного складу в світову соціологію можна порівняти хіба що з М. Вебером. Саме цей мислитель, що родився в Росії, а помер в США, прославив нашу соціологію. Завдяки йому Росію разом з Італією (де жили і працювали видатні соціологи XIX–XX ст. В. Парето, Г. Моска та Міхельс) можна зарахувати до розряду соціологічних держав світу.

Народився П. О. Сорокін в січні 1889 року в селі Тур'є, Ярсенського повіту, Вологодської губернії. Батько був, ремісником, мати – селянка. Пітримом його охрестили на честь святого Пітрима, чие свято доводиться на січень. Дитинство він провів, працюючи з батьком і старшим братом на реставрації церков, і виконував селянську роботу. Сам навчився грамоті.

Закінчив сільську школу в селі Пальовіци. Потім вчився в Гамській другокласній школі. Після закінчення поступив в Хреновську церковно-вчительську школу. Зимомою вчився, а влітку займався селянською працею, допомагаючи своїй тітці, селянці, в селі Рім'є, Яреського уїзду.

В партію соціалістів-революціонерів вступив в 1905 г., а в 1906 г. П. Сорокин був арештований, просидів півроку у в'язниці в с. Кинешмі і був висланий звідти після звільнення. Чотири місяці після звільнення працював як пропагандист в Поволжжі. В 1907 г. "зайцем" приїхав до Петербургу. В 1909 р. здав екстерном іспит на атестат зрілості та поступив в Психоневрологічний інститут. Це був безпрецедентний випадок в історії вищої школи, коли студент був лектором. В 1917 р. ним була написана ціла серія політичних нарисів, серед них такі, як "Анатомія національностей і єдність держави", "Форми правління", "Проблеми соціальної рівності", "Основи майбутнього миру" і багато роздумував про політику та революцію. Саме тоді, ймовірно, ним було написано його "зречення" – відкритий лист, в якому він визнає поразку есерівської програми і заявляє про свій вихід з партії есерів.

Після цього П. Сорокин здався властям. У в'язниці, засуджений до розстрілу, він пробув до середини грудня 1918 р. 12 грудня його викликали на допит і ознайомили із статтею В. І. Леніна "Цінні визнання Пітірима Сорокіна". За особистим розпорядженням В. І. Леніна П. Сорокин був доставлений у в'язницю Московської ЧК. Через декілька днів після звільнення він повернувся до Петербургу і приступив до читання лекцій в університеті. Тільки в кінці 1920 р., на спеціальному засіданні факультету суспільних наук, П. Сорокіна звели в звання професора без магістерського захисту.

В 1919 р. П. Сорокин створює перший в Росії соціологічний факультет в Петербурзькому університеті.

Основні праці: "Злочин і кара, подвиг і нагорода", "Система соціології", "Загальнодоступний підручник соціології"

(США), Соціологія революції”, ”Соціальна мобільність”, ”Сучасні соціологічні теорії”. П. Сорокін першим в історії російської науки став доктором соціології. До моменту захисту П. Сорокіним було опубліковано вже 126 робіт.

В 1925 р. виходить в світ його ”Соціологія революції”, а в 1927 р. ”Соціальна мобільність”. П. Сорокін є одним з родоначальників теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності.

В 1928 р. вийшла в світ книга ”Сучасні соціологічні теорії”, в 1929 р. – ”Підстави міської і сільської соціології”. В 1964 р. на знак визнання заслуг ученого, 75-річного П. Сорокіна обирають головою Американської соціологічної асоціації. 11 лютого 1968 р. у віці 79 років, після важкої хвороби П. Сорокін помер.

П. Сорокін відноситься до того рідкісного типу учених, чие визнання як одного з класиків соціології ХХ сторіччя, стоїть в одному ряду з О. Контом, Г. Спенсером, М. Вебером.

Вихідним моментом дослідження соціальної мобільності в П. Сорокіна виступає поняття ”соціальний простір”, яке трактується ним як ”деякий всесвіт, що складається з народонаселення Землі”. Цей соціальний простір неоднорідний і багатогранний, а кожен індивід займає в ньому визначене ”соціальне становище”, яке формується шляхом інтерації (взаємодії) з іншими індивідами і групами індивідів.

П. Сорокін спробував тут зв'язати два принципи:

- принцип структурної тотожності механізмів будь-якої соціальної взаємодії;
- принцип визначальної ролі внутрішньогрупових розходжень у структурі суспільства.

Основним посиленням, з якого починає П. Сорокін свій аналіз, є бачення індивіда як учасника багатьох суспільних структур, розглянутих як складна мережа взаємопроникаючих одна в одну соціальних систем і підсистем. Проблема суспільної диференціації звужується ним виходячи з внутрішньо-

групового розходження статусів індивіда.

Саме статусні розходження індивідів визначають соціальну стратифікацію суспільства. На думку П. Сорокіна, нестратифікованого суспільства чи групи ніколи не існувало й існувати не може. Колективне життя індивідів спричиняє організацію поведінки і відносин між членами групи чи суспільства, що викликає розшарування на керуючих і керованих.

П. Сорокін розглядає велику кількість конкретних форм розшарування суспільства, виділяючи з них, як найбільш основні, три типи: економічний; професійний; політичний.

Між різними стратами й усередині кожної з них існують переміщення індивідів, позначені "соціальною мобільністю".

П. Сорокін виділяє два основних типи соціальної мобільності:

- горизонтальну,
- вертикальну.

Горизонтальна мобільність припускає перехід з однієї соціальної групи в іншу, розташованих на тому самому рівні суспільної стратифікації. Це може бути зміна індивідом громадянства, сім'ї, місця роботи (на одній і тій же посаді), а також перехід соціальних об'єктів чи будь-яких цінностей у межах тієї ж соціальної страти. Горизонтальна мобільність може виступати в двох формах: індивідуальній і колективній.

Як уже відзначалося, другим видом соціальної мобільності є мобільність вертикальна. Під нею П. Сорокін мав на увазі переміщення індивіда чи соціального об'єкта з одного прошарку в іншій. У залежності від напрямку самого переміщення можна говорити про два типи вертикальної мобільності: висхідний і спадний (тобто про соціальний підйом і соціальний спуск). Кожний з них може протікати в індивідуальній і колективній формах. Вертикальну циркуляцію суспільства П. Сорокін розглядає в трьох аспектах, а саме: внутрішньо-професійне чи міжпрофесійне переміщення; політична мобільність; просування по "економічним" сходах, що відповідає осно-

вним формам соціальної стратифікації.

Говорячи про фактори, які впливають на вертикальну циркуляцію індивідів, П. Сорокін у якості найбільш константних виділяє наступні фактори:

- демографічні зміни;
- розходження поколінь;
- динаміку антропосоціального оточення.

Цікавим аспектом теорії соціальної мобільності, правда не розробленим до кінця, є вивчення впливу мобільності на процес формування групової свідомості. П. Сорокін, говорячи, що стійкий соціальний статус індивіда, закріплення його усередині визначеної страти, спричиняє закріплення у свідомості відповідних його страті норм, цінностей і значень. І навпаки, якщо індивід переходить з однієї професії в іншу і його економічне становище постійно міняється, то, відповідно, "норми – закони" і цінності будь-якої визначеної соціальної групи у свідомості такого індивіда не закріплюються, вони легко міняються в залежності від оточення.

Також П. Сорокін розглядає позитивні і негативні результати мобільності. Позитивними моментами мобільності він вважає прискорення соціального прогресу суспільства, полегшення його економічного процвітання. Можливість нормального переходу індивіда в будь-яку страту позитивно впливає на стабільність у суспільстві, знімає в ньому психологічну напруженість. До негативних ефектів мобільності П. Сорокін відносить відсутність гнучкості в соціальному доборі і розподілі.

Подальше вивчення процесів соціальної мобільності в суспільстві П. Сорокін продовжує в теорії соціокультурної динаміки.

Особливу увагу при вивченні соціокультурних змін, П. Сорокін відводить логіко-значеннєвому і каузально-функціональному методам дослідження, що тісно взаємопов'язані.

Використання каузально-функціонального методу, на ду-

мку П. Сорокіна, служить одним із способів упорядкування хаосу всесвіту і подібного йому світу культури. Перебування формул уніфікування дає можливість звести хаос до серії збагнених систем. Вивчаючи відносини між найпростішими і, як наслідок, загальними елементами, осягаючи природу їхньої уніфікації, каузальний метод пропонує формули однаковості, які загальні у своєму застосуванні.

Каузальна інтеграція, будучи зовнішньою й у більшій мірі такою, яка мається на увазі (чи виведеної шляхом висновку), на думку П. Сорокіна, існує в неорганічних, органічних і надорганічних утвореннях. Більш того, дослідження кожного типу культурної інтеграції, вивчення просторових і механічних скупчень без каузально-функціонального узагальнення, не може привести ні до якого іншого результату, крім як до складання простого описового каталогу різних частин. Тільки відсутністю каузальної єдності П. Сорокін пояснює те, що більшість етнографічних, антропологічних робіт про примітивних людей є описом, схожим на каталог релігійних, етнічних, сімейних, географічних та інших фрагментів, які висвітлюють окремі аспекти таких культур.

Логіко-значенневий метод служить способом упорядкування хаосу соціокультурного простору. З його допомогою визначається тотожність змісту чи ідентичність центральної ідеї, яка пов'язує разом різні соціокультурні явища. Використання принципів уніфікації в логіко-значенневому методі неможливе, оскільки культурні явища (література, живопис, музика, наука і т. д.) не розкладаються на окремі елементи – "культурні атоми". Загальний знаменник цього методу пізнання П. Сорокін бачить у тотожності основного змісту, ідеї і ментального ухилу, який пронизує всі логічно пов'язані фрагменти.

Головною особливістю логіко-значенневої інтеграції є те, що вона може існувати тільки там, де є зміст і розум. Таку єдність варто шукати в сфері людської культури, що торкає людську думку й уяву. Поза цією сферою логіко-значеннева інтег-

рація не існує, як не існує вона поза біосоціальними шарами соціокультурного феномена.

П. Сорокін відзначає, що саме рівень логіко-значенневої єдності додає культурі соціокультурну і логіко-значиму індивідуальність, специфічний стиль, свій вигляд, індивідуальні особливості.

З метою пояснення процесів соціокультурного феномена, П. Сорокін вводить кілька основних понять, якими він оперує. Одним з них є "соціокультурна система", в основі якої лежить гранично широке, загальне розуміння культури.

Чотири форми інтеграції культурних елементів:

- просторове чи механічне співіснування містить у собі, як вільний і випадковий збіг двох чи більше культурних об'єктів, так і механічне об'єднання елементів в одну структурну єдність. Цією формою інтеграції П. Сорокін позначає будь-який конгломерат культурних елементів у даному соціальному і фізичному просторі;

- поєднання, обумовлене зовнішнім фактором. На думку П. Сорокіна, це дуже вільна форма інтеграції, при якій група різнорідних особливостей не має внутрішнього зв'язку і поєднується лише на основі загального зовнішнього фактора;

- каузальна чи функціональна інтеграція. Під цією формою мається на увазі комбінація культурних елементів, які складають одну каузальну (функціональну) єдність. Виділяючи критерії опису подібного виду зв'язку, П. Сорокін відзначає, що частини такої культурної конфігурації складаються з відчутної, прямої взаємозалежності, такої, що спостерігається, перевіряється. Різні елементи чи частини єдиного цілого впливають один на одного і на цілу систему. У будь-якому культурному просторі завжди існують комплекси і сукупності характеристик, моделей, предметів, цінностей, які є функціональною інтеграцією. Глибока зміна чи зникнення одного з важливих елементів приводить до зміни всього комплексу;

- логіко-значеннева інтеграція культури. На думку

П. Сорокіна, це найвища форма інтеграції, для визначення якої необхідно використовувати логічні закони тотожності, сталості, логічного наслідку (погодженості). Поряд з цими законами повинні бути використані більш широкі „принципи співвідношення” для визначення наявності чи відсутності цієї найвищої єдності. Під цими принципами П. Сорокін розуміє такі, як ”логічний стиль”, ”логічне і гармонічне ціле”, і т. п.

Численні елементи культури рідко існують окремо, незалежно один від одного. Як правило, вони вступають у різні взаємини, утворюючи основні комбінації.

Соціоемпіричні дослідження основних культурних елементів, насамперед значень, норм, цінностей, аналіз рівня їхньої інтеграції дозволяють П. Сорокіну виділити дуже тривалі періоди історії, протягом яких виявляються відносно близькі культурні зразки, що включають у себе усі форми інтеграції. Виходячи з цього, П. Сорокін виділяє моделі ”інтегральних культурних надсистем”, в основі яких лежить об'єднуючий їхній ”стиль” чи світоглядний метод створення визначених цінностей. Кожна культурна надсистема (суперсистема) формується під впливом ”двоїстої” природи людини: істоти мислячої та істоти чуттєвої. Якщо переважає почуттєва сторона людської природи, то відповідно детермінується почуттєвий зразок культурних цінностей, і ми маємо ”почуттєву” культурну надсистему. Якщо основний акцент зроблений на розум, то перед нами ”умоглядна” чи ”ідеаціональна” суперсистема. За умови балансу почуттєвих, інтуїтивних і раціональних стимулів формується так звана ”ідеальна” культурна надсистема.

Кожна з культурних надсистем володіє властивою їй ментальністю, власною системою істини і знання, власною філософією і світоглядом, своєю релігією.

У конкретний історичний період лідирує то одна, то інша суперсистема. ”Чуттєва” та ”ідеаціональна” культурні суперсистеми можуть існувати, будучи більш стійкими досить довго, тоді як „ідеальна”, що намагається синтезувати дві попередні,

у силу недосконалості цього синтезу, протікає за короткий історичний період (100–200 років).

Таким чином, загальна культура окремо взятої особистості, конкретного суспільства не є ні нескладним лабіринтом, ні зробленою і цільною системою. Доки велика частина загальної культури чи суспільства індивідуума об'єднана в одну чи кілька великих суперсистем, доти ця загальна культура є раціональною, логічною і послідовною, і, отже, її носії – суспільство чи особистість – також є доцільними і послідовними. Якщо їхня загальна культура має масу систем чи окремих культурних цінностей, вони є ірраціональними, алогічними, непослідовними істотами, що мають відповідний менталітет. Це означає, що всі ті, хто стверджує, що людина і суспільство досконалі раціональні і логічні, також, як і ті, хто заявляє, що людина і суспільство є цілком ірраціональними й алогічними – однаково неправі. І людина, і суспільство є в деякій мірі зосередженням протиріч, у яких співіснують у будь-який момент: раціональне і логічне з ірраціональним і алогічним; суперсистеми з непослідовним скупченням; погодженість із протиріччями; інтеграція з дезінтеграцією; синтез з акумуляцією роз'єднаних і хаотичних цінностей.

Отже, П. Сорокін, який почав свій "інтегральний" синтез макросоціології з аналізу первинної одиниці – інтегральної цивілізації – доводить його до з'ясування генезису, еволюції, розпаду і кризи переважної культурної суперсистеми. Зміна однієї суперсистеми іншою і складається сутність соціокультурних змін. В основі такої соціокультурної динаміки лежать діалектичні принципи, визначені П. Сорокін, як принципи "обмеження" та "іманентної зміни".

У вивчення соціокультурного феномена П. Сорокін включає не тільки дослідження культурної, але і соціальної динаміки. Такий розподіл в автора носить "чисто технічний" характер і зроблений винятково з метою зручності аналізу. Сорокін постійно підкреслює, що відмінності між категоріями "культур-

ний” і ”соціальний” дуже умовні і відносні.

Так, як і при розгляді культурного феномена, П. Сорокін починає аналіз соціального простору з вичленовування найпростішого елемента, з якого складається будь-яка соціальна система, група чи організація, що складає їхню ”тканину”, їхню ”структуру”. Такими елементами, на погляд автора, виступають так звані ”соціальні явища” (інтеріндивідуальні та інтергрупові взаємини).

Природа, в свою чергу всіх соціальних взаємин має два аспекти: психологічний та логіко-значенневий.

Основною базою реальних соціальних єдностей виступають якісно-відмінні модальності, що приводять, у свою чергу, до різних форм інтеракцій соціальних груп і соціальних систем. Найбільш важливими модальностями, виділеними П. Сорокіним, є: а) одно- чи двостороння інтеракція, б) екстенсивність та інтенсивність, в) тривалість, г) спрямованість і організація.

Взаємозалежність сторін у процесі взаємодії може бути або рівною, або одна сторона може сильніше впливати на іншу. Отже, ми можемо говорити про двобічну й однобічну обумовленість.

Якщо інтеракція покриває всі сфери людської життєдіяльності, то це не що інше, як тотальна інтеракція. Вона також може охоплювати половину, чверть частини життєдіяльності людини чи тільки якусь одну, специфічну форму діяльності.

Розглядаючи різні модальності, П. Сорокін визначив ”екстенсивність” як співвідношення активності і психологічного досвіду індивіда, залученого у взаємодію з загальною сумою діяльності і психологічного досвіду, що складають весь життєвий процес людини.

Поєднуючи теоретичну екстенсивність та інтенсивність інтеракції, П. Сорокін на емпіричному матеріалі доводить, що чим більше екстенсивні або інтенсивні сектори інтеракції, тим більше пов'язані і залежні життя, поведінка, психологія взає-

модіючих сторін.

Наступною модальністю, виділеною П. Сорокіним, є тривалість і безперервність інтеракції. Кожна людина знає, що деякі взаємодії тривають лише кілька миттєвостей і відразу закінчуються. Інші продовжуються довгі роки, іноді все життя. Початком будь-якої інтеракції П. Сорокін вважає початок впливу однієї сторони на поведінку і психологію іншої. Інтеракція продовжується доти, поки цей вплив існує, при цьому неважливо зустрічаються індивіди чи ні. Тільки коли сама пам'ять чи думка про існування однієї сторони перестає впливати в значній мірі на психологію чи поведінку іншої, тільки тоді процес можна вважати закінченим. Безперервність самого процесу інтеракції залежить від фізичних, біологічних, психологічних та інших умов. Однак найбільший вплив на неї роблять умови соціальні.

Остання модальність, розглянута П. Сорокіним, стосується організованих і неорганізованих взаємодій. Інтеракція організована, коли відносини сторін, їхні дії і функції кристалізувалися у визначені схеми і мають своєю підставою визначену, сформовану систему цінностей. Неорганізована інтеракція – коли відносини і цінності знаходяться в аморфному стані. В організованій системі соціальних взаємин існує чітка схема розподілу прав, обов'язків, функцій і соціальної позиції для кожного індивіда. Соціальний статус кожного члена чітко окреслений. Отже, така інтеракційна група має сформовану систему цінностей, поділених на три групи: законні, рекомендаційні і заборонні. Логічним продовженням розвитку організованої інтеракції є її подальша соціальна диференціація і стратифікація.

Головною особливістю суспільного рівня життя, за П. Сорокіним, виступає наявність специфічного "нематеріального" символічного компонента у вигляді "значень – норм – цінностей", що втілює в собі природу соціальної реальності. Наполягаючи на специфіці со-ціокультурного, він думає, що

цінності, ідеї, уявлення та інші елементи суспільної свідомості є єдино важливою детермінантою громадського життя. Тому соціокультурна взаємодія складається з наступних взаємозалежних елементів: а) сукупності нематеріальних значень; б) норм; в) цінностей; г) стандартів, не виражених у матеріальних носіях, але таких, що містяться у свідомості індивіда та групи; д) сукупності матеріалізованих цінностей громадського життя; е) сукупності взаємодіючих індивідів і груп.

Саме ціннісним підходом П. Сорокін намагається пояснити закони соціальної статистики і динаміки, тотожності і різнорідності, конкретності й опосередкованості соціальних відносин у рамках суспільного цілого.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. В чому суть теорії стратифікації П. Сорокіна?
2. Теорія соціальної мобільності.
3. Вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку.

Література до розділу

1. *Голосенко И. А. Питирим Сорокин: судьба и труды. – Сиктывкар: Коми кн. изд., 1991.*
2. *Голосенко И. А. Социология Питирима Сорокина: Русский период деятельности. – Самара: Социол. центр "Социо", 1992.*
3. *Медушевский А. Н. Формирование социологической концепции П. Сорокина. // СОЦИС – 1991. – № 12.*
4. *Очерки по истории теоретической социологии XX столетия. – М.:Наука, 1994.*
5. *Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии. – М.: Наука, 1994.*
6. *Печатается по: Сорокин П. Система социологии. В 2 т. – М.: Наука, 1993.*
7. *Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наук, думка, 1995.*
8. *Согомонов А. Ю. Забитая рукопись Питирима Сорокина. // СОЦИС. – 1988. – № 4.*
9. *Сорокин П. А. Социология как наука (Человек, цивилизация, общество).*

– М., 1992.

10. *Социология: Учебник для вузов / В. Н. Лавриненко, Н. А. Нартов, О. А. Шабанова, Г. С. Лукашова; Под ред. проф. В. Н. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998.*

РОЗДІЛ 17

ВИТОКИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ В УКРАЇНІ

- 1. Джерела соціально-політичних вчень в Україні.*
- 2. Заснування перших соціологічних інституцій.*
- 3. Основні напрями і тенденції розвитку суспільно-політичної думки в ХІХ – на початку ХХ ст.*

Витоки соціального пізнання в Україні сягають у княжу добу (ІХ–ХІІІ ст.) і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності. Цінними джерелами протосоціологічних ідей є перші літературні твори: "слова", "повчання", "патерики", "життя святих", які склалися для поширення християнства та водночас містили відомості про соціальні відносини, побут та культуру того часу і опосередковано відбивали настрої різних верств.

Важливим джерелом протосоціологічної думки був твір дрібного шляхтича з Волині Христофора Філарета (псевдонім) "Апокаліпсис" (1597 р.), в якому у релігійній формі відстоюється ідея рівності людей незалежно від місця і становища у житті, дотримання монархом прав і свобод народу, суспільного договору і природних прав.

Виняткове місце у розвитку соціальної думки в Україні кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. займає мислитель І. Вишенський – виходець з містечка Судова Вишня, біля Львова. Життя українського народу і боротьба в жорстоких умовах національного,

соціального та релігійного переслідування стали в його писаннях центральними темами.

Значний інтерес для протосоціології становлять соціально-політичні концепції Києво-Могилянської академії – першого вищого навчального закладу на східних землях України. Засновником академії був визначний церковний і культурний діяч, київський митрополит П. Могила (1596–1648 рр.).

Важливий вплив на становлення української суспільної думки, протосоціологічних ідей XVIII ст. має теоретична спадщина великого мислителя Г. Сковороди (1722–1794 рр.). Провідник демократичних ідей, великий гуманіст-просвітитель, він у своїх творах висунув основні проблеми філософського, історико-соціологічного та етичного характеру. Основне місце в його творчості займають філософсько-соціологічні твори.

Певний внесок у розвиток пізнання, людини, суспільства, гуманітарної освіти, науки та культури зробили представники Кирило-Мефодіївського Братства, створеного наприкінці 1845 – початку 1846 рр. До братства належали М. Костомаров, М. Гулак, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркович та інші. Висловом основних ідей братчиків був твір М. Костомарова "Книга битія (буття) українського народу", в якому подано картину світової історії, історії України та її поневолення. Закінчується вона романтичною картиною "відродження, або повстання України з мертвих".

У суспільно-політичних поемах Т. Шевченка чітко виражена ідея українського державництва, самостійності, соборності, проголошується заклик до відновлення козацької традиції, українського демократизму, віра у воскресіння України та в зміну суспільного ладу. Т. Шевченко вважав за необхідне встановлення демократичної республіки, взірець якої він бачив у республіканському устрої США. Творчості Т. Шевченка притаманні гуманізм, людяність, християнська терпимість. Гуманізм Т. Шевченка – це не гуманізм зовнішнього спостерігача. Автор сам є його безпосереднім об'єктом і суб'єктом. Цей гуманізм ви-

ходить із внутрішніх джерел народної моралі та ідеалів. Т. Шевченко обґрунтував висновок, що закон, який дозволяє бранця продати, купити, зробити рабом і утримувати свавільно, не заснований на жодному праві і є антилюдяним. Діяльність і творчість Т. Шевченка істотно вплинули на розвиток суспільно-політичної та соціальної думки в Україні. Соціально-політичні погляди Т. Шевченка знайшли своє найбільше віддзеркалення в поемах "Гайдамаки" (1841 р.), "Гамалія" (1842 р.), "Сон" (1844 р.), "Кавказ" (1845 р.) та ін.

Початком самостійних соціологічних праць слід вважати дослідження женецького гуртка українських вчених 80-х років ХІХ ст. які друкувалися в часописі "Громада" (Женева) і в окремих виданнях. У цей час в усій тодішній соціології домінуючим методологічним напрямом був позитивізм, під впливом якого соціологічна теорія натуралізується, набуваючи форм еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо. Саме під впливом наведених напрямів і течій перебували учені, які започаткували соціологічні студії в Україні. Характерною ознакою їх діяльності була активна пропаганда положень, уже вироблених західною соціологічною думкою. Учені того часу не стільки турбувалися про продукування нових ідей, скільки про засвоєння уже вироблених. Певною мірою така позиція є зрозумілою, якщо взяти до уваги, що соціологія була наукою новою і до того ж запозиченою.

Відомий український економіст, соціолог, публіцист С. А. Подолинський (1850–1891 рр.) соціологію розглядає як науку про людське суспільство. У своїй науковій творчості поєднував марксистські і соціал-дарвіністські погляди. Коло його соціологічних інтересів зводиться до наступної проблематики: виробнича діяльність людей, господарські відносини, соціальна стратифікація, соціальна мобільність, взаємозалежність національності; становища індивіда в суспільстві; закон боротьби за існування; закон зростання солідарності людей.

Важливою є думка про те, що одним з вимірів соціальної

стратифікації і умов соціальної мобільності є приналежність до певної національності. При аналізі бідності виступив проти мальтузіанства, стверджуючи, що людство не подвоюється через кожні п'ятдесят років, а існуюча бідність не є наслідком збільшення населення на землі. С. А. Подолинський висуває ідею, що поряд з боротьбою за існування діє і закон зростання солідарності людей. Обґрунтовує тезу, що в громаді, збудованій на основі солідарності, дарвіністський закон виявлятиме себе в тому напрямку, що висуватиме на перші позиції в науці, мистецтві, в сфері морального вдосконалення найбільш розвинутих осіб.

Коло соціологічних зацікавлень громадсько-політичного діяча, вченого і публіциста М. П. Драгоманова (1841–1895 рр.) – соціальні зміни, співвідношення соціології, питання національності, проблеми прогресу. Прихильник теорій О. Конта, Г. Спенсера, П. Прудона. Соціологію розглядав як науку про суспільство. В поглядах на суспільство дотримувався в цілому еволюційної теорії. Важливу роль у розумінні сутності соціальних змін відіграє природнича наука. У питанні про співвідношення різних сторін еволюційного прогресу дотримувався погляду, що такі сфери суспільного життя, як економіка і соціальні відносини підлягають органічній еволюції, а зміни в державній і політичній сферах еволюціонують залежно від двох перших. Надаючи великого значення соціологічному підходу до історії, М. Драгоманов підкреслював, що в такому випадку історія буде не описовою наукою, а розкриватиме закони минулої діяльності людей, тобто даватиме точні знання, як і природничі науки. Розглядаючи нації, М. приписує кожній ряд певних ознак (мова, будова тіла, одяг, звичаї). Говорячи про прогрес, розглядає його як якісну характеристику розвитку суспільства; першопричина прогресу – в об'єктивному русі історії, а шляхи прогресу можуть набувати мирних і немирних форм. Твори М. Драгоманова: "Чудацькі думки про українську національну справу" (1916 р.), "Що таке українофільство?" (1916 р.).

На формування соціологічних поглядів українського етнографа, антрополога, політичного діяча Ф. К. Вовка (1847–1918 рр.) – мали вплив ідеї О. Конта і Г. Спенсера. Соціологію розглядав як науку про суспільне життя, яка разом із спеціальною та передісторичною антропологією, етнологією, етнографією є складовою однієї науки – антропології; хронологічно виникненню соціології передують геологія, палеонтологія і біологія. Ф. К. Вовк приділяв увагу питанням еволюції. На його думку, закони розвитку біології переносяться на суспільство і дають підстави зробити висновок, що всі суспільні явища і форми виникли не внаслідок впливу на них зовнішніх сил, а є результатом повільного ступеневого розвитку зародків фізичної природи людини. Цілковита однаковість фізичної природи людини зумовлює одноманітність соціальних явищ, а різні умови довкілля зумовлюють їхню різноманітність. Досліджував розвиток етнічних спільнот і таких соціальних інститутів як наука, релігія і сім'я. Основна праця: "Студії з української етнографії та етнології".

Вагомим є внесок у розвиток вітчизняної соціологічної думки українського економіста і соціолога, громадського діяча, професора Київського університету М. І. Зібера (1844–1888 рр.), який певний час перебував в еміграції у Швейцарії. Соціологічні інтереси М. Зібера зосереджені навколо проблем суспільства, суспільного розвитку, народонаселення, історичної соціології. Стверджував, що еволюційний порядок суспільних відносин зумовлюється поступом економічних відносин, а всі політичні, юридичні і духовні явища в суспільстві є надбудовою над економічними відносинами. М. Зібер говорив про ступеневий розвиток суспільства, здійснив порівняльний аналіз общинного і капіталістичного суспільства. Досліджуючи первісне суспільство, М. Зібер виділив характерні риси общинної організації первісних народів, які вступають у різку суперечність з сучасною йому європейською цивілізацією: випадковий і непостійний характер праці та споживання; відсутність шляхів

сполучення між різними племенами. Основна праця М. Зібера "Вибрані економічні твори".

Одним з найяскравіших українських дослідників у галузі соціології був М. М. Ковалевський (1851–1916 рр.). Вже 17-річним юнаком він познайомився з "Курсом позитивної філософії" О. Конта. Майже 25 років М. Ковалевський займався науковою діяльністю за кордоном. Він був членом Міжнародного соціологічного товариства, певний час навіть головою, безпосереднім учасником його конгресів, членом ряду соціологічних інститутів і автором їх видань. З цього приводу іноді М. Ковалевського не вважають представником української соціології. То наголошують на його ев-ропеїзмі, то видають за представника російської соціологічної думки. Але Ковалевський є типовим представником широкої течії історичної і соціологічної думки України, яка відображала інтереси українського лібералізму 80-90-х років.

Значний внесок М. Ковалевського у розвиток історико-порівняльного методу в соціології, який він розглядав як могутню зброю боротьби проти суб'єктивізму. Саму ж історію він вивчав із соціологічної точки зору. Істориком Ковалевський став з метою кращого опанування соціологією, органічно поєднував у собі історика, з одного боку, і соціолога – з іншого. Наявність такого поєднання в його працях дозволяє сказати, що в історії він соціолог, а в соціології – історик. Соціологічна проблематика – центральна в його творах. М. Ковалевський був прихильником теорії факторів, тобто плюралістом;

- визнавав обумовленість будь-якого соціального факту багатьма причинами, принципової їх рівнозначності, відсутності серед них провідної і визначальної;

- поділяв думку про єдність всіх сторін суспільного організму і підкреслював, наполягав на єдності, універсальності методу;

- вважав, що індивід не може бути принесений у жертву родині, роду, класу, державі і навіть міжнаціональному союзо-

ві, але його діяльність повинна бути водночас координованою з діяльністю інших рівних йому одиниць, і їх спільні зусилля мають бути спрямовані до забезпечення загального блага;

- поділяв ідею процесу, як історичної неминучості. Природною передумовою цієї ідеї є уява про змінність і закономірності суспільних феноменів. Він вважав, що без прогресу не може бути соціології як науки. Суть соціального прогресу він зводив до солідарності, глибоко вірив у його неминучість;

- історико-порівняльний метод в соціології розглядав як могутню зброю;

- соціологію визначав як вчення про суспільні явища, як науку про організацію й еволюцію суспільства, прагнення до синтезу, до широких узагальнень.

Серед великої плеяди мислителів кінця XIX – початку XX ст., безумовно, провідне місце займає І. Я. Франко (1856–1916 рр.), великий демократ, геніальний митець слова, який відігравав величезну роль у розвитку національної та соціальної свідомості українського народу. В ряді праць І. Франко ”прагнув проаналізувати генезис творення людської суспільності” і держави, вірив у майбутню справедливість, новий соціальний порядок матеріального і духовного прогресу суспільства.

І. Франко був активним проповідником національної самостійності України. Він вийшов з Української радикальної партії і взяв участь у творенні націонал-демократичної партії, навіть допоміг скласти її програму. Його світогляд опирався на основи гуманізму, раціоналізму і демократизму. І. Франко порвав з федералістичними традиціями М. Костомарова і М. Драгоманова та став борцем за повну політичну незалежність України.

Значний внесок у подальший розвиток української соціології зробили такі видатні українські вчені, як М. С. Грушевський, Б. О. Кістяківський, С. С. Дністрянський, М. І. Туган-Барановський та ін.

Найпоплідовніше поглибив свої історичні дослідження соціоло-

гічними студіями М. С. Грушевський (1866–1934 рр.). Він вперше почав застосовувати в українській історіографії історико-соціологічний метод, розроблений на межі XIX і XX ст. європейським позитивізмом. Перебування М. Грушевського в Парижі у 1903 р. на студіях мало переломне значення для його творчості, внаслідок чого він з історика соціально-економічних та суспільних явищ перетворився на історика-соціолога. Основа соціологічних інтересів М. Грушевського – фактори соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології тощо. Критично оцінюючи західні соціологічні теорії (О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та ін.), М. Грушевський обґрунтував неможливість моністичного розуміння історії, а також неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціологічної реальності. У суспільстві можуть діяти лише емпіричні закони, які виключають автоматичність і механічність соціального процесу, оскільки слід рахуватися з психологією, елементами доцільності і моральної регуляції людської спільноти. Крім того, наведені закони діють лише в окремих сферах соціального життя.

Український вчений обґрунтував думку про те, що характерними тенденціями соціального розвитку є диференціація та інтеграція. Чергування цих тенденцій відбувається під впливом комбінування факторів, проте у визначеному соціальному просторі і часі можуть переважати то економічні, то релігійно-психологічні фактори та ін. Отже, М. Грушевський, по суті, відстоював розуміння коливальної динаміки суспільної еволюції, яке є близьким сучасним посткласичним теоріям. У праці "Початки громадянства" (1921 р.), він критикував суперечливі теорії про початкову суспільну еволюцію, застосовуючи для порівняння й українські матеріали.

Видатним представником групи українських соціологів, які досліджували право, насамперед як суспільне утворення, був Б. О. Кістяківський (1868–1920 рр.). У своїх поглядах він еволюціонував від захоплення марксизмом до неокантіанства.

Праці його важливі передусім тим, що він перший глибоко вникав у методологічні питання: "Суспільство і особистість" (1899 р.), "Соціальная наука и право" (1916 р.), "Право і наука про право" (1918 р.) та ін.

Б. Кістяківський дійшов висновку, що перенесення природничо-наукового мислення в соціологію не дозволяє пізнати особливості соціального світу, які відрізняють його від світу природи. Реальність, яку має вивчати соціологія, є, крім економічних відносин, свідомості та її уявлень, дії людей, зумовлені соціальною дійсністю та її культурними формами. Звернення до цієї реальності – умова здобуття соціологією статусу самостійної науки, відокремлення її від соціальної філософії.

З цих позицій Б. Кістяківський критикував М. Михайловського, для якого домінуючим критерієм при поясненні соціальних явищ була категорія можливості.

Близько до зазначеної групи українських соціологів стояв і С. С. Дністрянський (1870–1935 рр.). У своїх працях "Звичаєве право й соціальні зв'язки" (1902 р.), "Погляд на теорії права та держави" (1925 р.), "Загальна наука права й політики" (1926 р.), "Соціальні форми права" (1927 р.) він висунув теорію зв'язків. Соціальні зв'язки, на його думку, виникають з необхідності задоволення людьми своїх потреб. Історико-соціальні зв'язки розвиваються від найменш простих (родини) до найбільш складних, якими є народ і держава. Соціальними зв'язками є також церква, покоління, суспільні класи і стани тощо. Умова успішного функціонування соціальних зв'язків – наявність форм, які виникають з внутрішнього переконання про взаємну залежність людей в процесі задоволення своїх потреб. Кожний соціальний зв'язок живе своїм особливим життям, має свої особливі цілі і засоби їх досягнення.

Вагомий внесок у розвиток української соціології зробив видатний учений-економіст, мислитель і патріот М. І. Туган-Барановський (1865–1919 рр.), який вважав, що без соціології немає сучасної науки про суспільство. У працях "Основи полі-

тичної економії”, ”Суспільні основи корпорації”, ”Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію”, ”Психологічні фактори суспільного розвитку” та інших він обґрунтував роль господарства в соціальному житті. Господарство він визначав як сукупність людських дій, спрямованих на зовнішній світ для створення матеріальної обстановки, необхідної для задоволення людських потреб. Вирішальне значення господарства у суспільному житті ґрунтується не тільки на тому, що люди, як вважав марксизм, перш ніж займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією, повинні їсти, пити і одягатися, а й на тому, що політика, наука тощо мають свою матеріальну основу, яка створюється господарством.

Отже, підсумовуючи розвиток української соціології у початковий період (протягом другої половини ХІХ ст.), приходимо до висновку, що ряд видатних учених досліджували і публікували свої праці із суспільних наук, що безпосередньо стосувалися проблем соціології. Однак ці праці не були побудовані на наукових принципах і на методології новітньої соціологічної теорії. Ні один з них не дав повної теорії суспільства та його суті, досліджуючи тільки окремі проблеми суспільного життя. Основного завдання – побудувати суто теоретичну чи конкретно-соціологічну систему – вони перед собою й не ставили. Свою увагу вони зосереджували на засвоєнні суспільною думкою України західних соціологічних теорій і поширенні соціологічних поглядів серед широких верств.

Після велетенських суспільних і державних катаклізмів та найбільших соціологічних експериментів в історії людства в перших десятиліттях ХХ ст. українська суспільно-політична відродженська думка дійшла переконавання: відродження народу, як суспільний процес може бути зрозумілим і поясненим лише соціологічно, і навіть основне питання практичної політики – куди і якими шляхами повинен іти народ – може знайти своє вирішення саме у соціології.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Охарактеризуйте наукові погляди М. П. Драгоманова.
2. Розвиток соціології в Україні на початку ХХ ст.

Література до розділу

1. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. – К., 1995.
2. Волощенко А. К. Суспільно-політичний рух на Україні (70-ті – початок 80-х років ХІХ ст.). – К., 1972.
3. Депенчук Л. П., Кістяківський Б. О. – К., 1995.
4. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ сторіччя. – К., 1996.
5. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс Історії теоретичної соціології Навч. Посібник. – К., 1995.
6. Піча В. М., Черниш Н.Й., Кондратюк Л.Й. З історії української соціологічної думки. – Львів, 1995.
7. Соціологічна думка України. Навчальний посібник // М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та інші. – К., 1996.

РОЗДІЛ 18

РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

- 1. Розвиток соціології в Україні після 1917 р.*
- 2. Соціологія сьогодення.*

Розвиток вітчизняної соціології в післяжовтневий період 1917 р. не припинився, хоча й був неоднозначним. Соціологічні студії здійснювалися в умовах повної інтегрованості в радянську соціологічну науку. Водночас українська соціологічна думка зазнавала досить відчутний вплив світової соціології, зокрема, соціологічних шкіл США та Європи, де процес подальшого розвитку соціологічного знання в силу певних історичних умов проходив інтенсивніше.

Слід зазначити, що перші роки більшовицького режиму в Україні збіглися з періодом прискорення інституціоналізації соціології. Деякий час створювалися соціологічні наукові та навчальні заклади, проводилися теоретичні та прикладні дослідження. Наукова і науково-видавнича праця із соціологічних проблем у 20-ті роки майже повністю зосередилась у Всеукраїнській академії наук (далі – ВУАН).

Організації соціологічних студій в установах ВУАН присвятив свою діяльність М. Грушевський, повернувшись в Україну у 1924 р. Найближчими співробітниками та прихильниками його поглядів в галузі соціологічних студій були

Й. Гермайзе, П. Клименко, К. Грушевська. Кабінет примітивної культури, очолюваний К. Грушевською, досліджував питання генетичної соціології, з 1926 р. видавав річник “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”. К. Грушевська опублікувала тут свої праці “Спроба соціологічного пояснення народної казки”, “Соціологія старовини” та ін. В цьому ж напрямі працював Ф. Савченко, автор студій “Примітивна культура”, а також “Соціологія в концепції нової французької демократії”.

Після 1930 р. за умов гоніння на українську науку, поширення політики терору й репресій ослабла зацікавленість соціологічними студіями. Соціологічні установи, яких й так було обмаль в Україні, ліквідовувались, а їхні співпрацівники, уникаючи небезпечної тематики, в основному популяризували соціологічні знання в дусі догми вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна. Соціологія, як наука, втрачає свій самостійний статус, заноситься у “чорний список” так званих буржуазних наук, стає поволі служницею пропаганди. Конкретна мікросоціологія та соціометрія не встигли розвинутися взагалі, бо заборонені були математична статистика, теорії ймовірності і вибірки, структурно-функціонального аналізу для вивчення радянського суспільства.

З 1936 р., з посиленням хвилі репресій, відбувається майже повна ліквідація будь-яких соціологічних досліджень. Такий стан був понад 30 років, незважаючи на тимчасові “потепління” й спроби пожвавлення соціологічних студій у межах академічних установ. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937–1946 рр.) не видав практично жодної вагомій праці соціологічного характеру. Пізніше наукова тематика із соціальних та національних питань була передана створеному у 1947 р. Інституту філософії АН УРСР. Про науково-дослідну працю у цьому інституті не було відомостей аж до початку 60-х років, коли відділ атеїзму провів соціологічні дослідження на західноукраїнських землях, але вони опубліковані не були. Деякі

наслідки проведених праць були надруковані у збірнику “Соціологія на Україні” (К., 1968, ред. Л. В. Сохань). Хоча його оголосили як перший український щорічник соціології, проте наступні щорічники так і не з'явилися. Правда, в 1969 р. Інститут філософії АН УРСР видав перший збірник “Філософії та соціології”, в якому соціології був присвячений невеличкий розділ, що містив, зокрема, й статтю автора цього посібника В. М. Пічі.

Соціологію радянського періоду можна вважати однією із найвідсталіших наук як в Україні, так і в цілому колишньому СРСР. До цього призвели такі фактори:

- майже повний контроль партії над плануванням, тематикою та проведенням соціологічних досліджень;
- відсутність самостійного статусу соціології як науки та ототожнення з історичним матеріалізмом у плані вихідних методологічних засад;
- постійний політичний ризик інноваційної соціології;
- протидія соціологічним дослідженням, з одного боку, на ідеологічному ґрунті, а з другого – на патріотичному, коли більш – менш об'єктивні наукові розвідки, які відхилялися від партійної лінії, діставали ярлика “націоналістичних”;
- застій у розробці альтернативних теоретичних засад і моделей та бідність самостійних методичних засобів соціологічного аналізу;
- обмеженість державної соціальної статистики та часто її недостовірність;
- бідна матеріально-технічна база соціології, брак найновішого обладнання, електронно-обчислювальної техніки, комп'ютерів;
- відсутність надійних умов для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі і за кордоном;
- нерозвиненість наукових зв'язків із зарубіжними соціологами;
- дефіцит соціологічних праць зарубіжних авторів.

До цього слід додати, що результати соціологічних дослі-

джень у більшості випадків приховувались, а рекомендації соціологів здебільшого не враховувались. Виразно позначилась неспідготовленість працівників органів управління не тільки до самостійного висунення замовлень для соціологічної науки, а й до кваліфікованого співробітництва з нею, запровадження результатів у соціальну практику. Усіх, хто мислив більш-менш неординарно, робили винними за той стан справ, який вони розкривали своїми дослідженнями. Тому соціологія в Україні протягом багатьох років знаходилась у стані регресу. Лише з початком процесів оновлення суспільства у середині 80-х років змінюється ставлення до соціолога та усвідомлюється зростаюча потреба в її дослідженнях. Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України. Яскравим виявом цієї тенденції було створення восени 1990 р. Інституту соціології в системі Національної Академії наук. Головний напрям діяльності інституту – виявлення закономірностей розвитку українського суспільства в національному і міжнародному контексті, осмислення та узагальнення досвіду перетворення суспільства у справді громадянське. Досягнення цієї мети реалізується, зокрема, в таких напрямках досліджень:

- особливості соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки;
- соціальні умови і механізми формування ринкової економіки;
- фактори виникнення і механізми подолання соціальних конфліктів у процесі трансформацій суспільства;
- українська етнічність у сучасному світі та ін.

Інститут має широкі зв'язки з аналогічними зарубіжними інституціями. В ньому працює плеяда широко відомих у нас і за кордоном науковців-соціологів, серед яких Л. В. Сохань, В. М. Ворона, М. О. Шульга, А. О. Ручка, В. В. Танчер, С. І. Головаха, В. І. Тарасенко, В. Л. Осовський, В.Є. Пилипенко, Н. В. Паніна, С. О. Макеєв, К. К. Грищенко, С. Войтович, О. Донченко, І. Мартинюк, С. Суїменко та ін.

У цей час відбуваються й інші важливі події для становлення української соціології. Створюється Соціологічна асоціація України, першим президентом якої став професор В. І. Волович. В університетах відкриваються факультети та відділення для підготовки професійних соціологів, започатковуються соціологічні видання, утворюються спеціалізовані ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, починає виходити журнал “Філософська і соціологічна думка”, а з 1998 р. – часопис “Соціологія; теорія, методика, маркетинг”.

Значний внесок у розвиток вітчизняної соціології зробили вчені – соціологи, що працюють у вищих навчальних закладах Києва (М. Захарченко, М. Лукашевич, М. Пірен, І. Гавриленко, Л. Ніколаєнко, В. Хмелько, Ю. Яковенко та ін.), Харкова (О. Якуба, В. Астахова, В. Бакіров, В. Соболев, Л. Герасіна, І. Рущенко, В. Шкода, Ю. Чернецький, О. Сидоренко та ін.), Львова (А. Хоронжий, Н. Черниш, В. Піча), Одеси (І. Попова, Н. Победа, Е. Гансова, В. Подшивалкіна, В. Оніщук та ін.), Дніпропетровська (В. Городяненко, В. Полторак) та інших центрів науки і освіти України.

Нині соціологія знаходиться в пошуку власної автентичності, виробляє свою методологічну базу, концептуальну схему та відповідний їм понятійно-категоріальний апарат. Кардинально переглядається предмет її досліджень. В якості центрального поняття, ключової соціологічної категорії виділяється громадянське суспільство, а сама соціологія розуміється як самостійна наука про соціальні спільноти-суб'єкти, механізми їх становлення, функціонування й розвитку. Створюються умови для методологічного плюралізму в соціології, існування різних підходів, орієнтацій в соціальних дослідженнях. Українська соціологічна школа набуває рис національної, що знаходить прояв не стільки в проблематиці досліджень, скільки в акцентах на традиції соціально-гуманітарних досліджень української культури в цілому.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Соціологічні ідеї представників української суспільної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.
2. Соціологія в Україні у 20–30-х роках.
3. Українська соціологія сьогодні: стан, проблеми і перспективи.

Література до розділу

1. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. – К., 1995.
2. Піча В. М., Черниш Н.Й., Кондратик Л.Й. З історії української соціологічної думки. – Львів, 1995.
3. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ сторіччя. – К., 1996.
4. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. Навч. посібник. – К., 1995.
5. Ручка А. О., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. – К., 1992.
6. Соціологічна думка України. Навчальний посібник // М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та інші. – К., 1996.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА.....	5
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ.....	13
ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ	22
СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО XVII – ПОЧАТКУ XIX СТ.	32
КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА	
О. КОНТ ЯК ЗАСТОВНИК НАУКИ СОЦІОЛОГІЇ.....	45
СОЦІОЛОГІЯ ГЕРБАРТА СПЕНСЕРА.....	58
СОЦІОЛОГІЯ МАРКСИЗМУ	68
ПСИХОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.	79
СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА В РОСІЇ	91
СОЦІОЛОГІЯ ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА.....	102
СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ФЕРДИНАНДА ТЬОННІСА	114
СОЦІОЛОГІЧНА СИСТЕМА ВІЛЬФРЕДО ФЕДЕРІКО ПАРЕТО.....	123
ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ГЕОРГА ЗІММЕЛЯ.....	140
ТЕОРІЯ „СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ” МАКСА ВЕБЕРА	154
СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА ТОЛКОТА ПАРСОНСА.	
СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ.....	168
ІНТЕГРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ПІТРИМА СОРОКІНА.	
ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ	181
ВИТОКИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ В УКРАЇНІ	194
РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	205

Навчальне видання

Ярошенко Алла Олександрівна,
кандидат філософських наук, доцент

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ:

Курс лекцій

Підписано до друку 13.03.2006. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетий.
Умов. друк. арк.12,2. Облік. видав. арк. 13,25
Наклад 300 прим. Зам. №
Віддруковано з оригіналів.

01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9, кім. 221-а, тел. 239-30-85
Редакційний відділ НПУ ім. М. П. Драгоманова
01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9, тел. 239-30-26

Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002

А. О. Ярошенко

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ⁰⁰

Курс лекцій

